ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ

ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ

ISBN 81-237-1933-7

पहला संस्करण : 1996 *(शक 1918)*

Original : Prithveer Hanhi *(Assamese)*

Translation : Dhartee Kee Hansee *(Hindi)*

रु. 35.00

निदेशक, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

ए-5 ग्रीन पार्क, नयी दिल्ली-110016 द्वारा प्रकाशित ।

ਤਤਕਰਾ

पारस्परिक संपर्क के संबंध में सजग हुए, फ्रायड का अध्ययन कर मनोविश्लेषण के क्षेत्र में प्रवृत्त हुए। किसी-किसी ने मार्क्सवादी सौंदर्यतत्व की ओर भी हाथ बढ़ाया। पुरानी रोमैंटिक कहानियों के स्थान पर यथार्थवादी और मनोविश्लेषणवादी उपन्यासों की रचना की दिशा में सबसे पहले विरिंचि कुमार बरुआ ने प्रयास किया। उनके प्रथम उपन्यास (जीवनर बाटत) में ही ये सारे लक्षण प्रस्फुटित हो चुके थे। द्वितीय विश्वयुद्ध ने चालीस के दशक में असम की स्थिति बिल्कुल ३ ३ सोचनीय बना दी थी। स्वतंत्रता आंदोलन में भी अंग्रेजों ने सामान्य जनता को नाना प्रकार से दंडित कर उन पर वर्णनातीत अत्याचार किया। युद्ध के परिणामस्वरूप नैतिक अधःपतन, धन-लोलुपता और रुग्ण उन्माद ने असमिया समाज पर जो अभिशाप थोपे, उनके उल्लेख भी किसी-किसी उपन्यास में दिखाई देते हैं। विरंचि कुमार के 'जीवनर बाटत' नामक उपन्यास में हालांकि युद्ध के प्रभाव का वर्णन नहीं है, पर प्राचीन ग्राम्य समाज के विखंडन के चित्र हैं। वाणिज्यिक सभ्यता के संस्पर्श से गांव की प्राचीन सांस्कृतिक और आर्थिक बुनियाद किस तरह प्रभाहीन हो गई है, इसका कलापूर्ण चित्रण इस उपन्यास में है। पारंपरिक होने पर भी यह उपन्यास यथार्थ के सूक्ष्म पर्यवेक्षण और मानवीय सहानुभूति से दीप्त है। इस उपन्यास को एक अर्थ में युगांतरकारी भी कह सकते हैं। उनके 'सेउजी पातर काहिनी' में चाय उद्योग द्वारा सृजित घृणित परिवेश से हतोत्साह होकर प्राचीन ग्रामीण पवित्रता और सहानुभूति के लिए नायक की तीव्रोत्कंठा का एक निरर्थक और करुण चित्रण मात्र है।

विरंचि बरुआ का प्रथम उपन्यास सन् 1945 में प्रकाशित हुआ था। उस समय से सन् 1990 तक अनेक असमिया उपन्यास लिखे जा चुके हैं। अब उपन्यासों के प्रसंग और संदर्भ में यद्यपि नानाविध विभिन्नता है, पर वे मूलतः असम के अर्धपूंजीवादी और अर्धसामंतवादी समाज में हो रहे अनेक परिवर्तनों के बीच व्यक्तिगत और सामाजिक संकट तथा मानवीय संबंधों की अवनति के कलात्मक चित्रण करनेवाले उपन्यास ही कहलाएंगे। यथार्थ के प्रति जागरूकता और मनोविश्लेषणात्मकता की चेष्टा ने भी इन उपन्यासों के सौंदर्य की श्रीवृद्धि की है। कभी उनमें राजनीति का समावेश हुआ है, कभी आर्थिक स्थिति, विशेषकर शोषण पर आधारित आर्थिक स्थिति का, मशीनी और वाणिज्यिक संस्कृति के कुफल का, ग्राम्य जीवन के बिखराव का, मध्यकालीन भक्त समाज के जीवन की विविध द्विधा-द्वंद्व-दुर्बलता का, बाह्य सौंदर्य के नाम पर जीवन की कुत्सा का, वर्ग-विद्वेष-जर्जर जीवन के जंजाल का अतिक्रमण कर सुंदर भविष्य की स्वप्न-रचना का, अन्याय के विरुद्ध विद्रोही मानसिकता का, दलित-उत्पीड़ितों के प्रति सहानुभूति का, जीवन के संबंध में सार्थक धारणा का, स्थूल भोग-लालसा की प्रवृत्ति से उच्चतर दार्शनिक चिंतन की श्रेष्ठता के प्रतिपादन का और कभी संवेदनशील मानवीय उपलब्धि का। ऐसे लक्षण जिन उपन्यासकारों की रचनाओं में प्रकट हुए हैं, वे हैं – सैयद अब्दुल मलिक, बीरेन्द्रकुमार भट्टाचार्य, योगेश दास, पद्म बरकटकी, उमाकांत शर्मा, लक्ष्मीनंदन बरा, चंद्रप्रसाद शैकिया, मामति रायसम गोस्वामी, इमरान शाह, अनिल राय चौधुरी, महिम बरा, हितेश डेका, मुहम्मद पियार, अतुलानंद गोस्वामी आदि। यद्यपि इन सब उपन्यासकारों को एक ही वर्ग में रखा गया है, तथापि इन सबमें निजी विशिष्टता है। इनके अतिरिक्त, कुछ उपन्यासों में चंचल और विषण्ण मन के विस्फोट द्वारा अंतर्जगत का चेतना-प्रवाह, खंड चित्रण

1. ਦੇਸ਼ ਤੇ ਲੋਕ

ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਇੱਕ ਬੜਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਟੁੱਕੜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੋਇੰ ਬੜੀ ਜ਼ਰਖ਼ੇਜ਼, ਰੁੱਤਾਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜੇ ਮਨਮੋਹਣੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵੈਦਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਜੰਮੀ-ਪਲੀ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਹੀ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗ-ਵੇਦ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਦੀ ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਇਥੇ ਹੀ ਵਧੀ ਫੁਲੀ ਤੇ ਨਿਖਰੀ। ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਰੋਪੜ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਅੰਧਕਾਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਨ, ਇਥੇ ਸਭਿਅਤਾ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉਤੇ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਤੇ ਖੇਤੀ ਵਾਹੀ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿੰਦੀ-ਆਰਿਆਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ, ਕਈ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਿੰਡੇ। ਪੰਜਾਬ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਲ-ਪਰਲੋ ਪਿਛੋਂ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਰਚਨਾ ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਟੁੱਕੜੇ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘੜਿਆ।

ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ ਸਦਕਾ, ਪੰਜਾਬ, ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਖ ਦਵਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਭ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਹਮਲਾਵਰ, ਈਰਾਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਸਿਥੀਅਨ, ਪਾਰਥੀਅਨ, ਹੂਣ, ਤੁਰਕ ਤੇ ਮੰਗੋਲ ਆਦਿ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਨਰੋਏ ਸਰੀਰ ਤੇ ਤਕੜੇ ਦਿਲ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਹੱਲਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਝਾਲ ਝਲਣੀ ਪਈ। ਇਸੇ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਬਲ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਸਵੈਮਾਣ, ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਣ-ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਲਈ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਨਿਤਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਰਾਖਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੜਗ ਭੁਜਾ' ਅਖਵਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਸਦਾ ਇੱਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਉਪਰਥਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਤੇ ਫੈਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ, ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਸਰਸਵਤੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਅਟਕ (ਸਿੰਧ) ਦਰਿਆ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਸਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜ ਹੋਰ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਗਣ ਕਰਕੇ, ਸੱਤਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੀ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਧਰਤੀ, ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਰਸੀਆਂ

है। जो भी हो, असमिया उपन्यास को सामाजिक प्रलय-पयोधि में मीन-शरीर धारण कर अधिकतर प्रज्ञा का उद्धार करने में अभी और समय लगेगा – हमें इसके लिए प्रतीक्षा करनी पड़ेगी।

लुम्मैर दाइ का 'पृथिवीर हांहि' (1963 ई) अरुणाचल प्रदेश के आदि-समाज के सुख-दुःख, हास्य-रुदन से भरपूर एक आंचलिक उपन्यास है। उन्होंने कुल चार उपन्यास लिखे हैं। इन सभी उपन्यासों में उन्होंने आदि जनजाति के जीवन की जटिलता के चित्र खींचे हैं। इन चारों में 'पृथिवीर हांहि' और 'मन आरु मन' नामक दो उपन्यास विशेष रूप से उल्लेखनीय हैं। 'पृथिवीर हांहि' में आदि समाज (उपन्यास-लेखन के समय यह अंचल केंद्र के अधीन था) के रीति-रिवाज, पर्व-त्योहार आदि का आकर्षक चित्रण प्रभावपूर्ण भाषा में हुआ है। इतना ही नहीं, सहज-सरल पहाड़ी लोग शहर के वाणिज्यिक परिवेश के संपर्क में आने पर किस प्रकार अपना चरित्र कलंकित कर अमानवीय हो जाते हैं, उसका भी सूक्ष्म संकेत उपन्यास में है। प्रेम, प्रणय, विवाह इत्यादि की परंपरा से चली आ रही निष्ठा को शहरी वाणिज्यिक अर्थव्यवस्था और लोभ तथा लाभ का मरणशील प्रभाव कैसे नष्ट कर रहे हैं, इसका संकेत उपन्यास में बखूबी हुआ है।

जिस युवक कारदुग को वाणिज्यिक परिवेश की हवा लग गई है, वह निष्पाप शिशु की तरह निरीह युवती गचि से विवाह करके भी बाद में उसके चरित्र पर मिथ्या कलंक लगाकर उसका परित्याग करने के लिए तैयार होता है। दूसरी ओर, कारदुग गचि से विवाह करने से पूर्व ही एक अन्य युवती कारपुङ् का शील-हरण कर डालता है। वह गर्भवती होती है। फिर वह अपने परम प्रिय मित्र लिब को शहर में तोशक-रजाई के व्यापार में साथी बनाकर ले जाता है और उसे कपड़े की बिक्री से जो रुपए मिलते हैं उन्हें चुपचाप गायब कर देता है। शहरी वातावरण के अनभ्यस्त लिब को वह अन्न-वस्त्रविहीन करके शहर में अकेला छोड़कर घर लौट आता है। कारदुग के इस अमानवीय व्यवहार का विरोध भी लिब की बहन लियि करती है। कारदुग की बुलाई पंचायत के सामने ही कारदुग उस पर बुरी तरह प्रहार करता है। कारदुग का धनबल, बाहुबल, कामातुर स्वभाव, अधिकार-लिप्सा — इन सब दुर्गुणों का चित्रण उपन्यासकार ने छोटे-से फलक पर बड़े ही मनोरम ढंग से आंका है।

वाणिज्यिक प्रभार के फलस्वरूप एक परंपराशील समाज में कौन-सा विष-कीट घुस आया है और जनजातीय समाज के मानवीय गुणों का किस प्रकार विघटन कर रहा है, इसका चित्र उपन्यास की संयत और व्यंजक भाषा में साकार हो उठा है। इसके विपरीत, लिब, लियि, अयि, कारपुङ् इत्यादि के प्रकृति-पालित जीवन की अकृत्रिम सरलता भी सुंदर ढंग से उद्घाटित हुई है। विशेषकर कुंद-कुसुम सदृश अयि का शिशु-सुलभ चरित्र बड़ा ही चित्ताकर्षक है। अकृत्रिम जनजातीय परंपरा और कृत्रिम धनतांत्रिक आधुनिकता के संघर्ष के रूप में 'पृथिवीर हांहि' एक निष्कलुष और दस्तावेजी उपन्यास है। इस उपन्यास की रचना ने असमिया उपन्यास भंडार में चार चांद जड़ दिए हैं, यह निस्संकोच कहा जा सकता है। उनके एक अन्य उपन्यास 'मन आरु मन' में परंपरागत कहानी के माध्यम से आधुनिकता के उज्ज्वल पक्ष की ओर भी संकेत किया गया है। आदि-समाज के इस युवा उपन्यासकार की रचना में एक बात बिल्कुल स्पष्ट है — मानवीय नैतिकता की आधारशिला पर यदि समाज प्रतिष्ठित नहीं रहता, तो दुनिया की हंसी को अधरों का आश्रय मिलना असंभव हो जाएगा।

— **नलिनीधर भट्टाचार्य**

ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਰੱਖੇ ਗਏ—ਬਿਸਤ, ਬਾਰੀ, ਰਚਨਾ, ਚਜ ਤੇ ਸਿੰਧ-ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ। ਦੁਆਬਿਆਂ ਦੇ ਇਹ ਨਾਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਰਹੀ, ਉਸ ਟੁਕੜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਝਨਾਂ ਤਕ ਦਾ ਭੂ-ਖੰਡ 'ਮਦਰ ਦੇਸ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਾਕਲ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਸੀ। 'ਮਦਰ' ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਬੀਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਇਸੇ ਭੂ-ਖੰਡ ਉਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਮਦਰ ਦੇਸ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਲਈ ਇਹੋ ਨਾਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਹਜਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਥੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਧਾਵੇ ਬੋਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਜਾਤੀ 'ਟੱਕ' ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਿਆਸ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਾਜ-ਸਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤਕ, 'ਟੱਕ ਦੇਸ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ 'ਕੇਕਯ' ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਨਾਉਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਪਿਆ। ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਦੀ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਇਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੇਕਈ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ।

ਅਜੋਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਨਾਮ ਇਥੇ ਵਸਦੀ ਮਾਲਵ ਜਾਂ ਮਲਈ ਜਾਤੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਜਾ ਵਸੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਅਗੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਪੋਠੋਹਾਰ, ਅਵਾਣਕਾਰੀ ਆਦਿ ਵੀ 'ਪੋਠ' ਤੇ 'ਅਵਾਣ' ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਈ ਨਾਂ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—ਧਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਬਾਰ (ਸਾਂਦਲ, ਗੰਜੀ ਤੇ ਨੀਲੀ) ਮਾਝਾ, ਦੁਆਬਾ, ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਪੁਆਧ। ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਭੂ-ਖੰਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਆਧ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਗ ਮਾਝਾ, ਦੁਆਬਾ ਤੇ ਮਾਲਵਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਲਵਾ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਖਾਵਾਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਮਲਵਈ, ਮਾਝੀ ਤੇ ਦੁਆਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ, ਚੱਜ-ਅਚਾਰ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

हुए मिथुन को आज सवेरे ही ढूंढ़ना। वह उठा और तेजी से तोशक-रजाई को रस्सी पर लटका दिया। उसके बाद केले के थंभ के रेशों से बनी चटाई को लपेटकर ऊपर मचान पर रखा और फिर, दाओ का म्यान कंधे पर रख प्रायः दौड़ते हुए तेजी से निकल गया।

अब तक अच्छी तरह पौ फट चुकी थी। कुछ देर बाद ही पूरब में दूर तक फैले ऊंचे-ऊंचे पर्वत-शिखरों पर सूर्य की किरणें फूटेंगी। शीतल हवा का एक झोंका आया। हवा उत्तर दिशा से आई थी। उसमें हिमकण मिले हुए थे। कारदुग ने सर्दी का अनुभव किया, हालांकि सर्दी के दिन जा चुके थे। कुछ दिनों में ही बरफ गिरना बंद हो जाएगा। फिर भी, सुबह-सुबह जाड़ा लगता है। कारदुग ने काली और खुली छातीवाली कमीज अपने सीने तक खींच ली।

वह पाकड़ के रेशे से बना एक रस्सा और पत्ते में थोड़ा नमक लेकर चल पड़ा।

मां ने कहा, "ठहर, एक कंदा पकाकर रख दिया है। खाता जा।"

"नहीं खाना।" कारदुग ने कहा।

"तुम्हें भूख लगेगी न! कंदा खाकर थोड़ी-सी आपङ्[1] पी ले! अच्छा लगेगा।"

"समय नहीं है। देरी हुई तो मिथुन को खोज निकालना मुश्किल होगा।"

कारदुग आगे बढ़ा।

"बेटा, कंदा खाने में कितना समय लगेगा भला? भूख से छटपटाकर जंगल में ही मर जाएगा।"

कारदुग ने सुना ही नहीं। वह बहुत दूर निकल गया था।

पनघट कुछ ही दूरी पर था। उसने देखा, घाट पर कोई युवती निर्वस्त्र नहा रही है। बीच में कई छायादार पेड़ थे, जिनके कारण युवती उसे देख नहीं सकती थी। वह वहीं रुक गया और थोड़ी देर तक उस युवती को बड़े अनुराग से देखता रहा। उसे इतने-भर से संतुष्टि न मिली। उसकी इच्छा हुई कि उस निर्वस्त्र युवती की दैहिक सुषमा का अत्यंत निकट से उपभोग करे। वह हाथ-पांव से कोई भी आहट किए बिना घने पेड़ों की ओट लेते हुए युवती के करीब पहुंच गया। वह उसके बिल्कुल पासवाले छायादार पेड़ के नीचे छिपकर युवती की देहयष्टि देखना चाहता था, किंतु डाल-पातों ने उसका मुंह ढंक रखा था। उसने धीरे से कई पत्ते तोड़ डाले। अब वह अच्छी तरह देख सकता था। युवती की पीठ उसकी ओर थी। दोनों कंधों के बीच से आरंभ होकर एक छोटी-सी उपत्यका पीठ के बीचोंबीच नितंबों तक खिंची हुई है। उसके दोनों ओर फैलती हुई पीठ वक्ष और पेट की दिशा में बड़ी सुकुमारता से उतर गई है – मानो उपत्यका के दोनों ओर दो विस्तृत उच्च समतल मैदान! पसली की हड्डियों को पूरी तरह छुपा लेनेवाला गुदाज, और अमरूद जैसे रंग का उसका पुष्ट शरीर उसे तराशा हुआ लगा। युवती निश्चय ही गचि है। कुछ देर बाद उसने कारदुग की ओर मुंह किया। उसने झटपट अपना चेहरा पत्तों की ओट में कर लिया। उसने देखा तो नहीं? नहीं, नहीं देखा। वह तो कपड़े धोने में व्यस्त है। सचमुच, वह गचि है! उसके खुले उरोजों के बीच की वह गहरी खाई! दोनों ओर दो ऊंचे टीले! उसके उन उभरे, अनावृत और पुष्ट-मांसल उरोजों से नजर हटाने

---

1. देशी शराब।

ਹਰ ਵੱਡੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ, ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਬੀੜਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਧਰਮ ਬੁੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਖ਼ਸ਼ਿਲਾ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਚੱਜ-ਅਚਾਰ ਉਤੇ ਬੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬੋਧੀ ਸਤੂਪ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਮੱਠ ਕਾਇਮ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਬਦੇਸੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ, ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਕਰਣੀ ਪਾਣਨੀ ਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਾਣਕਿਆ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ।

ਅਗਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਨਾ ਲੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬੀ ਤੋਂ ਸਤਵੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ, ਨੌ ਸੌ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਉਪਰਥਲੀ ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ, ਕੁਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਯੂਇ-ਚੀ, ਹੂਣ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਏਸ਼ਿਆਈ ਕਬੀਲੇ ਧਾਵੇ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ। ਸਕ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਬਾਖ਼ਤਰੀ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਲ੍ਹੇਟ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਕ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਹੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੋਤਮੀ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਤਕਰਣੀ(ਸਾਤਵਾਹਨ) ਨੇ, ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਸਕਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਚਲਾਇਆ, ਜੋ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਤਵਾਹਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਚੱਕਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਲੂਣਾ ਤੇ ਇੱਛਰਾਂ ਇਸੇ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਤੇ ਰਸਾਲੂ ਇਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਪਾਰਥੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੰਧਾਰ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ।

ਪਾਰਥੀਅਨ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਯੂਇ-ਚੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ, ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਖੋਹ ਲਏ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫੈਲਦਿਆਂ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਵਿਮਾਕਪਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਿਰਕੱਪ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜਾ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਗਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਆ ਖੇਡਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਅਗੇ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਿਰਕੱਪ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਧੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਦੇ ਕੇ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ਵਾਈ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਵੀ ਇਸੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਾਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੁਪਤ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜਵੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਹੂਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਵਧਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੂਣਾਂ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ, ਗੁਪਤ ਘਰਾਣੇ ਤੋਂ

जैसी थीं नजरें उसकी, "तू बड़ी भली लड़की है। आओ, प्यार करें। आओ इधर। आओ न!"

कारदुग ने गचि की बांह पकड़नी चाही, तो उसने बाईं बांह से वक्ष को ढंकने की कोशिश करते हुए दायें हाथ से पत्थर का एक टुकड़ा उठा लिया।

"तू इतना नीच है," गचि ने पत्थर का टुकड़ा तोलते और फुंफकारते हुए कहा, "तुझे अच्छा लड़का ही समझ रही थी! चला जा। जल्दी चला जा, मुए! बाप से कह दूंगी। अब एक कदम भी आगे मत बढ़ना। देख लेना, एक कदम भी आगे बढ़ाया कि तेरा सिर फोड़ डालूंगी।"

"तुझमें इतनी हिम्मत है, गचि!" कारदुग ने व्यंग्य से हंसते हुए कहा, "तू क्या समझती है कि मैं तुझे पा नहीं सकता? ठीक है, देखता हूं, तुझमें कितना जोर है।" वह उपहास की हंसी हंसकर उसकी ओर लपका।

गचि ने कारदुग पर पत्थर का टुकड़ा दे मारा। पत्थर का टुकड़ा उसके माथे पर लगा। वह 'इश्श' बोलकर दोनों हाथों से माथा पकड़े बैठ गया। इसी संयोग का लाभ उठाते हुए गचि ने तेजी से दौड़ लगाई और अपने कपड़े पहन लिए। इसी समय उसने किसी को निकट से खीं-खीं कर हंसते सुना। उसने घूमकर देखा कि वह तो कारपुङ् है जो एक बार कारदुग की ओर और फिर उसकी ओर देखकर मुंह ढंककर हंस रही है। उसकी पीठ पर होर[1] में कई मशकें लटक रही हैं। मतलब यह कि वह पानी लेने आई है।

"कारपुङ्, कारपुङ् तू!" गचि ने कारपुङ् की ओर देखा और चिल्लाकर कहा, "तूने आकर अच्छा ही किया। आ, जल्दी आ! यह निर्लज्ज मुझे खा जाएगा। जल्दी आ।"

कारपुङ् गचि के पास आई। उसे देखकर कारदुग ने चुपचाप बाए हाथ से चोट लगी जगह को दबाया और जंगल की ओर चला गया। माथे का खून उसकी उगलियों के बीच से बह रहा था। उसने आगे की ओर झुकाकर कदम बढ़ाया था, ताकि खून उसके शरीर पर न पड़े।

"तू शायद हमारी हालत देखकर ही आई है।" गचि ने कारपुङ् की ओर देखते हुए कहा।

कारपुङ् ने कुछ नही कहा, केवल हंस दी। गचि उसे देखती रही।

"उसे देख रही है न?" कारपुङ् ने आंखों के इशारे से कारदुग को दिखाकर कहा, "तेरा 'वह' किस तरह कदम उठा रहा है? जैसे कोई बूढ़ा आदमी चलता है।" और कारपुङ् एक विचित्र सुर में आश्चर्यजनक ढंग से हंसी। गचि कुछ समझ न सकी।

"कारपुङ्, तू उसे 'मेरा' मत कहना, हां। मुझे उससे घृणा हो रही है। इतना नीच लड़का। लेकिन तूने मुझे समय पर बचा लिया। यदि तू न आई होती, तो उस बेशर्म ने मुझे आज न छोड़ा होता। भगवान ने ही तुझे यहा भेजा है। इस बार तो मेरी जान बच गई। पर बदला लेने के लिए बाद में वह जाने क्या करेगा। तू देखना।"

"मैं तो इसे अच्छा ही कहूंगी।" हंस रही कारपुङ् का चेहरा अचानक विवर्ण हो गया, "कारदुग जैसा लड़का तू कहीं पा सकेगी? घर की अवस्था भी अच्छी है। हमारे गाव में उसके घर से अच्छे घर कितने हैं? उन लोगों के मिथुन भी पांच कोड़ी (एक सौ) से ज्यादा हैं। और

1. डाला।

ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਨਗਰ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਮੁਗ਼ਲ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਕਬਰ ਵਰਗੇ ਉਦਾਰ-ਚਿੱਤ ਤੇ ਰਵਾਦਾਰੀ-ਪਸੰਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ, ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧੀ ਫੁਲੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਉਥੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਰਗੇ ਕੱਟੜ, ਤਅੱਸਬੀ ਤੇ ਹਠ-ਧਰਮੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ਰ ਤੇ ਸਭ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਸਹਿ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਠੀ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਗਲ ਘਰਾਣਾ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਘਰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਹੱਲੇ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ, ਉਪਰਥਲੀ ਕਈ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਟੱਪਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ:

ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ
ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਦ ਤੋੜਵੀਂ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਉੱਭਰੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਜਿਲਣ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲਹਿਰ, ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਰਵਾਦਰੀ ਉਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਖਾਵਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਲਹਿਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਕ਼ਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ, ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛੱਕ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬੀਰ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ ਉਠੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਫ਼ਰਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਇਸ ਉੱਭਰਦੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਹੇ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਤਾਰੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ 'ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਪੁੱਠੀਆਂ ਖਲਾਂ ਲਵ੍ਹਾਈਆਂ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਾਏ, ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਮੁਖੋਂ ਸੀ ਤਕ ਨਾ ਕੀਤੀ।' ਸਿੱਖ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰਿਆ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁਕਾ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਟੱਪਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ:

"उफ !" गचि ने अपना गाल सहलाते हुए कहा, "मत मार। चोट लगती है।"

"खूब, धीरे से मारने पर भी तुझे तकलीफ होती है। अच्छा, जा, तुझे जो कुछ काम करना है, कर ले।"

"तू यहीं इंतजार करना।"

"तू जल्दी ही आना। घर पर बहुत काम पड़े हैं।"

"नहीं-नहीं, तुझे इंतजार करना ही होगा। वह – बेशर्म धमक सकता है। यदि तुझे काम है, तो मैं सहायता कर दूंगी।"

"अच्छा, मैं इंतजार करती हूं। तुझे मेरी सहायता करने की जरूरत नहीं। जा, जल्दी आना।"

गचि थोड़ी देर बाद लौटी। दोनों घर की ओर चल पड़ीं।

"गचि, तूने कारदुग का सिर फोड़कर अच्छा नहीं किया, अब यदि वह केबाङ्[1] बुलाए, तब तू कैसे बचेगी? उसके बाप को तो तू जानती ही है। यदि वह 'ना' कह दे तो मुखिया भी कुछ कह नहीं सकता। मुखिया की बात तो शायद ही चलती है।"

"लेकिन उसने जो बुरा व्यवहार किया।"

"वह कोई अपराध नहीं। उससे भी बड़े अपराध को वह झुठला सकता है।"

"तो अब मैं क्या करूं?" गचि चिंतित हुई, "मैं अब क्या करूं?"

"अब और कोई उपाय नहीं। तू एक काम कर, गचि!"

"क्या काम?" गचि ने आकुलता से पूछा।

"तू कारदुग से मिलकर माफी मांग ले।"

"और यदि वह फिर बुरा व्यवहार करे?"

"नहीं करेगा। वह भी तो आदमी है।" अचानक कारपुङ् फिर गंभीर हो उठी।

गचि ने सोचा – शायद कारपुङ् की बात सही हो। वह बहुत-सी बातें जानती है, ठीक लियि की तरह।

दोनों अपने-अपने घरों की ओर बढ़ीं। अब तक पूर्व के ऊंचे पहाड़ पर सूरज उग आया था। प्रातःकालीन सूर्य की मुलायम धूप ने पृथ्वी के प्राणों में नई-नई आशाओं के बीज बो दिए। चंचला सुंदरी युवती के सदृश कर्मण्य बनी पृथ्वी आलोकित हो उठी।

दो

कारदुग अब तक मिथुन को खोज नहीं पाया। वह एक छोटे झरने के उस पार एक चट्टान पर बैठ गया। उसका मन बुझा-बुझा है। वह मन को समझाने की चेष्टा कर रहा है – 'मन, तू शांत

---

1. पचायत

ਨਸਲੀ ਮਿਸ਼ਰਣ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ, ਭਾਰਤ ਉਤੇ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਵਹੀਰਾਂ ਧਾਵੇ ਬੋਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਪਰਕਿਰਤਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਜ਼ਰਖ਼ੇਜ਼ ਭੋਇੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਤਕੜਾ ਭਾਗ ਸਦਾ ਲਈ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ ਹਰ ਧਾਵੇ ਨਾਲ ਮਿੱਸੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਸਫ਼ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ, ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਅੰਸ਼ ਢਲ ਕੇ, ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਸੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅੰਸ਼ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅਨਾਰੀਆ ਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਕਈ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਆਦਿ ਵਸਨੀਕ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਕਿਧਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਹੜੱਪਾ, ਰੋਪੜ ਤੇ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸਾਮਗਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਇੱਕ ਉੱਨਤ ਸਭਿਅਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਸੀ। ਇਥੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਤੇ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਨਸਲ ਬਾਰੇ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਠੀਕਰ-ਮੋਹਰਾਂ ਉਤੇ ਉੱਕਰੀ ਲਿੱਪੀ ਪੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਦਰਾਵੜ ਤੇ ਕੋਲ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ, ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪਿਛੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਯੂ (ਦਾਸ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਾ ਸਕੀ ਤੇ ਇਸ ਅਨਾਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ਆਰਿਆਈ ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਲਹੂ ਮਾਸ ਵਾਂਗ ਰਚ ਗਈਆਂ। ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕੱਦ ਕਾਠ ਦੇ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ, ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਪਰ 'ਦਸਿਯੂ' ਕੱਦ ਦੇ ਮੱਧਰੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਚੌੜੇ, ਸਿਰ ਲੰਮੇ ਤੇ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਲਤੀਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਦਸਿਯੂ' ਨੂੰ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਸਿਥੀਅਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ—ਸਾਂਹਸੀ, ਸਿਕਲੀਗਰ, ਚੂਹੜੇ ਤੇ ਮਹਿਤਮ ਆਦਿ 'ਦਸਿਯੂ' ਦੀ ਹੀ ਬਚੀ ਖੁਚੀ ਵੰਸ਼ ਹਨ।

ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਹੱਲੇ ਬੋਲੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

आया होता, तो यहीं पा गया होता। वह पद-चिह्नों को देखता हुआ आगे बढ़ा। कई कदम आगे जाने पर उसे सरसराहट-सी सुनाई दी और वह डर गया। उसने देखा कि उसके सामने से एक सांप तेजी से सरक गया है। उसे क्रोध हो आया। जंगल में सांप दिखाई दे तो यात्रा अमंगल हो जाती है। उसने पत्तों सहित पेड़ की एक डाल काटी और वहां फेंक दी, जहां सांप देखा था। उसके बाद उस ओर थूका और कहा, "जाओ, तुमसे फिर सामना न हो।" वह चलता रहा। वह अब एक खड़ी पहाड़ी पर चढ़ रहा है। उसे आशा बंधी कि मिथुन मिल जाएगा। पहाड़ी की इस ओर से चढ़कर अब वह उस ओर उतर रहा है। उसकी ठीक तलहटी में थोड़ा समतल है। वहां एक खारा झरना है। मिथुन प्रायः वहीं लेटे-लेटे पानी पीते हैं। उसने सोचा कि मिथुन निश्चय ही वहां मिलेगा।

पहाड़ के ऊपर से ढलान की ओर उतरते हुए कारदुग को बड़ी थकान महसूस हुई। उसने पेड़ से एक बड़ा पत्ता तोड़ा और जमीन पर रखकर बैठ गया। उसने अनुभव किया कि उसे थकान नहीं, भूख है। उसने सूरज की ओर देखा। यह तो दोपहर है। उसने सोचा– भूख तो लगनी ही है। सुबह बिना कुछ खाए ही निकल पड़ा था। फिर पहाड़ पर बहुत चढ़ाई की है। मां का पकाया कंदा खा लेना चाहिए था। कंदा खाकर यदि थोड़ी आपङ् पी लेता तो, अब तक भूख ज्यादा न लगी होती। उसने चारों ओर नजर दौड़ाई। फल-मूलवाला एक भी पेड़ पास में नहीं। कटहल का पेड़ भी मिल जाता तो पत्ते तोड़कर नमक के साथ खा लिया होता। उसने एक लता तोड़ी और कमर में कसकर बांध ली। उसने महसूस किया कि भूख कुछ शांत हो चली है।

कारदुग धीरे-धीरे नीचे उतरने लगा।

खारी झरने के पास जब पहुंचा तो वहां उसने एक भी मिथुन नहीं देखा। नए-पुराने बहुत-से पद-चिह्न हैं। पांव के निशान चारों ओर से झरने की ओर आ-जा रहे हैं। अब निशान का अनुसरण करते हुए मिथुन को खोजना मुश्किल है। वह निराश हो चला। इस फटे सिर को लेकर घर लौटना भी मुश्किल है। उसने सोचा– यदि मिथुन मिल जाता, तो झूठ बोलकर पिता को गचि के खिलाफ भड़का सकता था। पर यदि मिथुन नहीं मिलता तो पिता मुझ पर नाराज होंगे। अब तो मिथुन मिलने की आशा भी बिल्कुल नहीं। मैं अब यहां से आगे जा भी नहीं सकता। पेट की आग से तो होश ही उड़ रहे हैं। प्यास भी लगी है। कंठ सूख गया है– वर्षा ऋतु में भी सूखे की तरह का हाल है। झरने का पानी खारा है, आदमी पी नहीं सकता। यहां से थोड़ा और आगे बढ़ने पर यदि मिथुन मिल भी जाए, तो भी मैं लौट नहीं सकता। बिल्कुल डगमगा रहा हूं। शरीर की सारी शक्ति रिस गई है। उसने देखा कि झरने का पानी मटमैला हो रहा है। उसके मन में आशा जगी। सोचा– शायद पास में ही मिथुन पानी पी रहा है। वह झरने के किनारे-किनारे विपरीत दिशा में बढ़ा। उसने थोड़ी दूर पर तीन मिथुन देखे। वह और निकट पहुंच गया। तीनों मिथुन कान खड़े कर उसकी ओर देखने लगे। उसने उनके कानों को निहारा। उनमें उसका मिथुन नहीं है। उसके मिथुन के दाएं कान के अग्र भाग में दो समानांतर कटे हुए चिह्न हैं।

उसने निश्चय किया कि अब मिथुन की खोज में नहीं भटकेगा। लेकिन घर पर पिता को

ਅਹੀਰਾਂ ਜਾਂ ਆਭੀਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਹੀਰ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲ ਜਾਤਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਅਗੇ ਵਧਦੀਆਂ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਗੁੱਜਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਐਨੇ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ—ਗੁਜਰਖ਼ਾਨ, ਗੁਰਜਾਤ, ਗੁਰਜਾਂਵਾਲਾ, ਗੋਜਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਜੱਟ ਹਨ, ਜੋ ਜੁੱਸੇ ਦੇ ਕਰੜੇ, ਮਿਹਨਤੀ, ਸਾਹਸੀ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਘੋਲ ਧਰੇ ਹਨ। ਕਈ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਰੀਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹੀ ਕਿ ਇਹ ਇਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਾਗ ਜਾਪਣ ਲਗੇ। ਜਨਰਲ ਕੰਨਿਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਟ ਇੰਡੋ-ਸਿਥੀਅਨ ਨਸਲ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਟਰਾਬੋ ਦੇ ਜ਼ੰਥੋ (Zantho) ਤੇ ਪਟਾਲਮੀ ਦੇ 'ਜੇਟਸ' ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ, ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਔਕਸਸ (Oxus) ਤੋਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਪਰ ਕਰਨਲ ਟਾਡ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤੀ ਅਸਲੇ ਦਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਿੱਖ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੋਤਾਂ—ਸਿੱਧੂ, ਬਰਾੜ ਤੇ ਸੇਖੋਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡਿੱਕੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕੱਦ ਕਾਠ, ਚਿਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਐਨੇ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਸਲੀ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਪੂਤ ਜਾਤੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ, ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰੇਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਹ ਉਚੇਰੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਨਾ ਰਹੇ ਤੇ ਜੱਟ ਅਖਵਾਏ। ਪਰ ਨਿਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਜੱਚਦੀ ਨਹੀਂ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੋਤਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਮਾਨ, ਹੇੜ, ਤੇ ਭੁੱਲਰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੱਟ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਟ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ।

ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਬਾਰੇ ਜਿਹੋ ਜਹੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹੋ ਜਹੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪੂਤ ਬੀਰ-ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਵੰਸ਼ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨਾਲ। ਡੇਂਜ਼ਲ ਇਬਟਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਜਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਰਾਜ-ਪੁੱਤਰ ਅਥਵਾ ਰਾਜਪੂਤ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਕਬੀਲਾ ਨਹੀਂ,

हुआ तो मेरी तो नाक कट जाएगी।

"तूने चुप्पी क्यों साध ली रे," मां ने कारदुग के चेहरे की ओर एकटक देखते हुए पुनः कहा, "मुंह उठाए तू बाहर क्या देख रहा है ? कहता क्यों नहीं ? बोल तो, किसने तेरा सिर फोड़ा है ?"

"उस शैतान मिथुन को पकड़ने के लिए दौड़ते हुए ठोकर खाकर गिर पड़ा और सिर पत्थर से टकरा गया। थोड़ी-सी चोट है।"

"थोड़ी मत कह। भूत ने सुन लिया तो तेरा घाव बड़ा कर देगा। तू बचकर आ गया, यही बड़ी बात है। नहीं तो जंगल में किसने तेरी देख-भाल की होती ? और यदि खून ज्यादा बहता, तो प्यास से तू वहीं मर गया होता। मैं तुम्हें इस हालत में छोड़कर अब खेतों पर नहीं जा सकती। कौन जाने, अच्छा समझकर जाऊं और बाद में क्या हो जाए।"

"खून और नहीं बहेगा। तेरा रहना जरूरी नहीं।"

"एक ही बात दुहराता है। तुझे ऐसा कहने से मना नहीं किया क्या ? फिर मत कहना। मैं भात परोसती हूं। खाकर सो जाना। कहीं जाना मत। मैं सामने के मचानघर पर थोड़ा धान सुखाती हूं। आज अच्छी सब्जी नहीं है। घर के सभी लोगों को कंदे की सब्जी खिलाकर ही बाहर भेजा है। कंदे की सब्जी से तो तेरी दुश्मनी है। मौसी के घर से थोड़ा 'लाइ 'साग ले आई थी। बनाकर तेरे लिए रख दिया है। तेरे पिता उसमें से थोड़ा खाना चाहते थे। उन्होंने कहा कि तू सब नहीं खा सकता। मैंने कहा, एक पहाड़ से दूसरे पहाड़ पर दौड़ते-दौड़ते वह भूख से छटपटा रहा होगा। आएगा तो थोड़े में पेट नहीं भरेगा। यह सुनकर उनके मन में भी तेरे लिए दया उमड़ आई।"

"पिताजी को थोड़ा दे देना चाहिए था। बूढ़े हैं। भूख होने पर भी, सब्जी अच्छी न हो तो खाना खा नहीं सकते। हम नौजवान तो नमक-भात भी पेट भरकर खा सकते हैं।"

"उनका पेट तो आपङ् पीकर ही भरता है। खूब पीते हैं।"

"क्या पिताजी खेत पर चले गए ?"

"जाएंगे नहीं तो और क्या करेंगे ? कुछ देर तेरा इंतजार करते रहे। कह रहे थे कि खोए हुए मिथुन को देखने की बड़ी इच्छा हो रही है। तेरा इंतजार करते रहते तो खेत का काम पड़ा रह जाता। अच्छा, तू भात खा। जरूरत हो तो और मांग लेना।"

मां काम में लग गई।

कारदुग खाना खाकर एक चटाई पर लंबा लेट गया और सोचने लगा – संभव है, अब तक बात फैल गई हो। यदि ऐसा हुआ, तो मेरी झूठी बात का क्या मोल ? फिर वह तो मामूली बात है। असल बात तो यह है कि मैं समाज में कैसे मुंह दिखाऊंगा ? नहीं, इस तरह पड़े-पड़े सोचते रहने पर मेरा भला नहीं होगा। वह एक ही झटके में चटाई पर से उठा और मां के पास गया।

"मां, मैं बहुत ठीक हो गया हूं।"

"घाव इतना ताजा है, तू ठीक कैसे हो जाएगा रे ? खून भी तो अभी-अभी बंद हुआ है।"

"नहीं मां ! सच, मैं अच्छा हो गया हूं। यदि हम दोनों खेत पर नहीं गए तो आज के काम

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਰਸਵਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਗੋਂ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਰਤੱਵ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਧੰਧੇ ਅਪਣਾ ਲਏ ਹਨ।

ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੈਨੀ ਤੇ ਕੰਬੋਅ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਰਾਹਕ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਹਨ—ਹੱਥ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ। ਸੈਨੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੰਬੋਅ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ 'ਕੰਬੋਜ' ਦੇਸ਼ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਬੋਆਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਕੁਰਛੇਤਰ ਦੀ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ, ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਤੇ ਫਿਰ ਸਦਾ ਲਈ ਇਥੇ ਹੀ ਵਸ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਟਪਰੀਵਾਸੀ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਸੀ, ਪਖੀਵਾਲ, ਬਾਵਰੀ, ਨਟ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਚੰਗੜ, ਆਦਿ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉਤੇ, ਘਾਹ ਫੂਸ ਦੀਆਂ ਆਰਜ਼ੀ ਝੁੱਗੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਬੀਲੇ ਨਟ ਤੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਆਦਿ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ ਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਪਿੰਡ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਡੰਡੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉਠਿਆ। ਇਹ ਜੜ੍ਹ-ਪੂਜ ਹਨ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਾਸੀਆਂ 'ਦਸਿਯੂ' ਦੀ ਬਚੀ ਖੁਚੀ ਵੰਸ਼ ਹਨ। ਸਾਂਹਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਡ-ਕੁੱਟ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਤੇ ਖੋਤੇ ਆਦਿ ਪਾਲ ਕੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਘਾਹ ਤੇ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਜ-ਛਾਨਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਖੀਵਾਲ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੜੀ ਮਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵੀ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਟੋਕਰੀਆਂ ਛਿੱਕੂ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਨਟ ਤੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਬਾਂਸ ਤੇ ਰੱਸੀਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨੱਚਦੇ, ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਲਗਾਂਦੇ ਤੇ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਂਆਂ, ਜੋ 'ਕਬੂਤਰੀਆਂ' ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੇਸ਼ਾ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਂਹਸੀ ਆਪਣਾ ਪਿਛਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੰਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸਾਂਹਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਾਂਹਸ ਮਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਪਖੀਵਾਲਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। ਪਖੀਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਦੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਉਤੇ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ

ऊपर सूर्य के आने पर लोग-बाग खेतों से बाहर आ जाएंगे। उसने पेड़ के पत्ते तोड़े और उन्हें जमीन पर बिछाकर वहीं बैठ गया।

बेकार बैठे रहना कारदुग को अच्छा न लगा। वह उठ खड़ा हुआ। उसने गचि की तरफ देखा। वे लोग जंगल काटने में लगे हैं। फिर सूरज की ओर देखा। थोड़ा भी और नहीं उतरा। अब भी वहीं का वहीं है! उसे गुस्सा आया। कभी-कभी सूरज अप्रत्याशित रूप से बहुत दूर निकल जाता है। पता नहीं, आज क्यों थोड़ा भी आगे नहीं बढ़ा। कुछ देर बाद वह फिर बैठ गया। बैठते ही वह घबराकर उठा और एक ही झटके में खड़ा हो गया। किसी कीट ने जांघ पर काट खाया है। उसने दुखते हिस्से को देखा। वहां एक चींटा इधर-उधर कर रहा था। उसने चींटे को एड़ी से मसलकर मार डाला। फिर पत्तों को उलट-पुलट और झाड़कर देखा। नहीं, और चींटा नहीं है। एक ही था। थोड़ी देर बैठने के बाद उसने फिर सूर्य की ओर देखा। सूरज तो उतर ही नहीं रहा। अब भी वहीं टिका हुआ है। वह उसकी ओर पीठ करके बैठ रहा। कितना सुस्त है यह सूरज!

बहुत देर तक अशांत बैठे रहने के बाद उसने खड़े होकर गचि की ओर देखा। वे लोग नहीं हैं। केवल पिता और भाई अब तक काम करने में व्यस्त हैं। उसने सूरज की ओर फिर से देखा। अब वह ठिगने पेड़ के नीचे उतर गया है। उसकी आंखों के समानांतर पश्चिम के क्षितिज में पहाड़ के ऊपर चमक रहा है। उसने गचि के खेत की मचान की ओर देखा। मचान के सामने गचि और उसकी मां डाले में जलावन की लकड़ी भर रही हैं।

थोड़ी देर बाद गचि और उसकी मां पीठ पर लकड़ी का डाला लटकाए घर की ओर चल पड़ीं। उनके पीछे-पीछे पिता भी चला। उसने सोचा कि अब थोड़ी देर बाद भाई भी काम खत्म करके चल देगा। उसकी आशा पर पानी फिर गया। गचि के मां-बाप पर कारदुग को गुस्सा आया। मन-ही-मन उसने कहा कि उन्होंने उसे अकेला क्यों नहीं रहने दिया? आज सुबहवाली घटना की वात गचि ने अपने मां-बाप से कही तो नहीं? कहीं इसी से तो उन लोगों ने ऐसा नहीं किया। सोचा होगा कि मैं फिर उत्पात न कर बैठूं? सर्वनाश! बातें तो हवा पर तैरती हैं। आज की घटना गांव में सबको मालूम हो जाएगी। मैं किस तरह पिता को मुंह दिखाऊंगा? पिता की डांट-फटकार, मां की अंतहीन किचकिच। और समाज का हंसी-मजाक यह सब मेरे लिए असह्य होगा। नहीं, गचि ये सब बातें मां-बाप से कभी नहीं कहेगी? किस साहस से कहेगी? वह लड़की है। उसे ऐसी बातें मां-बाप से कहने में लाज तो आएगी ही। पर सबसे बड़ी समस्या है उससे अकेले में मिलना।

कारदुग कुछ सोचकर वहां से एक ही छलांग में जंगल में ओझल हो गया।

रास्ते के पास पहुंचकर उसने धीरे से बाईं ओर देखा। उस ओर रास्ता टेढ़ा था और रास्ते के दोनों ओर जंगल, अतः अधिक दूर तक देख पाना संभव नहीं था। दाईं ओर का रास्ता घर की ओर गया है। उधर का रास्ता सीधा है। बहुत दूर तक देखा जा सकता है। उसने उस ओर नजर डाली। उसने दो मर्दों को देखा, जो घर की ओर बढ़ रहे थे। आगे जा रहे आदमियों को उसने नहीं पहचाना, क्योंकि वे दोनों बहुत दूर थे। पीछेवाला आदमी शायद बांकङ् है। उसी की तरह चल रहा है। वह भी निकल आया और घर की ओर चल पड़ा।

ਰੱਜ-ਅਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸਦਕਾ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੱਛਮ ਵਲ। ਹਿੰਦੂ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਗਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਧੋਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੱਜੀ ਲੱਤ। ਬਾਹਵਾਂ ਧੋਣ ਲਗਿਆਂ ਹਿੰਦੂ ਕੋਹਣੀ ਤੋਂ ਹੱਥਾਂ ਵਲ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਹਵਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਵਲੋਂ ਕੋਹਣੀ ਵਲ। ਐਨੀ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਜਾਂ ਨਸਲ ਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਣਤੀ ਵਿਚ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗਰਵ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਬਣਤਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ, ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਕਾਈ ਹਨ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਢਾਂਚਾ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਇੱਕ ਚਸ਼ਮੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਧਾਰਾ ਵਹਿ ਕੇ, ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ, ਸਵੈ-ਸਪੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਲੂਣ ਤੇਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵੱਡੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਰਚੇ ਤੇ ਰਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਹਰ ਪਿੰਡ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ, ਸੰਘਣੀ ਬੁਣਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀਅਨ ਡਬਲੀਓ, ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ, ਠੀਕ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੀ ਪੱਚੀਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਵਖਰੇ ਤੇ ਸਵੈ-ਸੰਪੰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਰੂਪੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗ਼ਲੀਚਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਭਾਗ ਭਾਵੇਂ ਵਖਰੇ ਰੂਪ ਕਾਰਨ ਸਹਿਜੇ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੂਲ ਬੁਣਤਰ ਵਿਚ ਇੰਜ ਰਚਿਆ ਮਿਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।"[1]

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਧੰਧਾ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਬੀੜੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਆਰਥਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਤਰਖਾਣ, ਲੋਹਾਰ ਤੇ ਘੁਮਿਆਰ; ਕਾਮੇ, ਸੇਪੀ ਤੇ ਚੂਹੜੇ ਭਾਵੇਂ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਕੰਮ ਧੰਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭੋ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਤਰਖਾਣ ਤੇ ਲੋਹਾਰ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹਲ, ਫਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਘੁਮਿਆਰ ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ, ਪਾੜਛੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕ-ਸੁੱਕ ਚੱਕ ਉਤੇ ਘੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਲੀ ਸਰ੍ਹੋਂ, ਜਮਾਂਹ ਤੇ ਤਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਲ ਪੀੜਦਾ, ਜੁਲਾਹਾ ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਫੁੱਟੀਆਂ ਪਿੰਜ ਕੇ ਸੂਤਰ ਕਤਦਾ ਤੇ ਕਰਘੇ ਉਤੇ

1. Indian Village, Community Development Deptt., West Bengal, p. 144.

बांप कां बेंटा,इंच्छा मांत्र सें पूंरा घंर हीं कुंर्क कंर संकता हैं ! कांरदुग,क्षंमा कंरना ।"

"अरे,तूने मेरा क्या बिगाड़ा है कि मैं तुझे क्षमा करूं ?"

"नंहीं-नंहीं,मैंनें तुंम्हारा कुंछ बिंगाड़ा नंहीं हैं । तुंम्हें नं बोंलते देंख मुंझे बंहुत डंर लंग गंया हैं । लेंकिन तुंम्हारा सुंन्दर चेंहरा खंराब जों हों गंया हैं ! कंया हुंआ थां भंला ?"

"देखता हूं कि तू छोड़ेगा नहीं ।"

"नंहीं रें,नंहीं ! हां,यंदि कुंछ हुंआ हैं तों जांनने कीं प्रंबल इंच्छा कें कांरण हीं पूंछता हूं ।"

"हमारे खोए मिथुन की बात तू तो जानता है ?"

"हां,अंच्छी तंरह जांनता हूं । अंच्छा,उंसी नें तुंझें दूंसा हैं ?"

"दूंसा नहीं रे !"

"उंफ,मेरा मुंह बंहुत बुंरा हैं । हंमेशा बुंरी बांतें हीं निंकलती रंहती हैं । अंच्छा बोंल,कंया हुआं थां ?"

"मिथुन जंगली हो गया । आदमी को देखते ही भाग खड़ा होता है ।"

"अच्छां,फिंर ?"

"मिथुन को पकड़ने के लिए दौड़ा जा रहा था कि कहीं ठोकर खाकर गिर पड़ा । सिर पत्थर से जा टकराया ।"

"हें भंगवान ! तुंझे बंहुत तंकलीफ हुंई होंगी । इंश्श,यंदि मैं उंस बंदमाश मिंथुन कों पां जांता तों टुंकड़े-टुंकड़े कंर ...अंरे नंहीं । अंच्छा,तूं मिंथुन लांया किं नंहीं ?"

"नहीं लाया । पकड़ ही न सका ।"

"फिंर तूं खेंत परं आं गंया शांयद ।"

"हां,दोपहर हुई तो घर पहुंचा । घर में बैठे-बैठे मन नहीं लगा,तो खेत पर आ गया ।"

"तुंम लोगों कीं तों बांत हीं दूंसरी हैं । मांथे सें खूंन कीं नंदी बंह रंही हैं,तों भीं कांम-काज में लगें रंहने कीं इंच्छा होंती । तुंम लोंगों कां संमय यूं हीं नंहीं जांता ।"

कुछ दूर चलने पर वे घर पहुंचे ।

"अंरे,कंब घंर आं गंया,पंता हीं नहीं चंला । कंहता हूं नं,सांथी हों,तों रांस्ता छोंटा हों जांता हैं । अंच्छा,अंब तूं जां । लेंकिन तूं अंपने मांथे कें घांव कां ख्यांल रंखना ।"

लिब बाईं ओर जानेवाली गली में मुड़ा । अब तक दिन का प्रकाश अंधकार में विलीन हो चुका था ।

तीन

कारदुग ने मचान पर चढ़कर जैसे ही भीतर प्रवेश किया,घर के सभी लोग उसके चेहरे की ओर देखने लगे । किसी ने कुछ कहा नहीं । उसने सोचा,शायद मां से उन लोगों ने घटना के बारे में सुन लिया है । सामने के बांस के आले पर उसने दाओ का म्यान टांग दिया और फिर

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਇਕੋ ਗੌਤ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੌਤ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਵਿਵਰਜਤ ਸਨ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜੇ ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨੇ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਭਾਵ ਮਾਝੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਹੀ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਗਭਰੂ ਬੜੇ ਬਾਂਕੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਦੀ ਝਾਲ ਨਹੀਂ ਝੱਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਰੱਜਿਆ ਪੁੱਜਿਆ, ਕੋਈ ਲੜਾਕਾ, ਕੋਈ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਕਬੱਡੀ ਵਿਚ। ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਭੰਗੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਗਿੱਧਾ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੰਗ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸਭੇ ਰੰਗ ਪੂਰੀ ਫੁੱਲਵਾੜੀ ਨੂੰ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵੰਡਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਬੜਾ ਵਿਆਪਕ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਿਣਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਰਕ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਉਭਰ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਪੇਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਅਖੰਡਤਾ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਜੜੇ ਤੇ ਬੇਘਰ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧੂਣੀ ਛੂਹੀ। ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਤੇ ਕਲਮਾਂ ਆ ਲਗੀਆਂ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰ ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੋ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਪੈਟਰਨ ਬਦਲਦਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਚਰਿੱਤਰ, ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧ, ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਚੱਜ-ਅਚਾਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ।[1]

ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਹੋਈ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਪੈਟਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਬੜੇ ਨਿੱਗਰ ਹਨ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ, ਪਿਛੇ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਹਟਵਾਣੀਏ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੂਝ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਵੀ ਵਸੇ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ, ਹਟੀਆਂ ਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਖ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ

---

1. M.S. Randhawa & Prem Nath; Farmers of India, p. 50.

उसने पिता की ओर बिना देखे प्रस्थान किया।

लिब के मचानघर पर चढ़ते हुए कारदुग ने पुकारा, "लिब है कि नहीं ?"

"हां-हां, हूं," लिब ने भीतर से कहा, "कौंन ? भींतर आं जां।"

कारदुग अंदर गया।

"अरे वाह ! कारदुग भैया आए हैं," लियि ने प्रसन्न होकर कहा, "बीच में तो आना छोड़ दिया था... आज क्या सोचकर हमारे घर की याद आई है ? ऐसे टूटे-फूटे घर में आता ही कौन है भला ! अरे, मैं तो बकती ही जा रही हूं, बैठने के लिए पीढ़ा तक लगाना भूल गई।"

लियि ने एक पीढ़ा लगा दिया। कारदुग बैठ गया।

"हमारे कारदुग भैया-जैसी हिम्मत किसी में नहीं है लेकिन ..." लियि ने मुस्कराते हुए फिर कहा।

"मतलब ?" कारदुग ने पूछा।

"तू जंगली और गुस्सैल मिथुन से भिड़ सकता है। तेरे तो माथे पर ही साहसिक होने का चिह्न है। तू तो बाघ के साथ भी भिड़ सकता है, इसमें कोई संदेह नहीं।"

"लेकिन मैं तो मिथुन से भिड़ा नहीं।"

"इंश्श, मैं जैसे कुछ जानती ही नहीं, भैया ने मुझसे कहा है न !"

"भैया ने क्या कहा ?"

"कि मिथुन ने तुझे ढूस दिया। माथे पर वह क्या है ?"

कारदुग ने लिब को निहारा। लिब की पलकें तेजी से झपकीं। उसने धीरे से मठारा और कई बार बदन हिलाया। पहले उसने पीढ़े को बाईं ओर सरकाया और बैठ गया। फिर थोड़ी देर में दाईं ओर सरकाकर बैठ गया। उसने मन-ही-मन सोचा कि कारदुग मेरी ओर क्यों देख रहा है ! मुझे बड़ी परेशानी हो रही है !

सभी गूंगे हो गए। लियि ने फिर कहा, "लगता है, कुछ अघट घटा है। जवान लड़के जब गूंगे हो जाएं तो अच्छा नहीं लगता। हां, हम लड़कियां गूंगी हो जाए, तो सबका भला। भैया, अभी तैयार की गई आपङ् है या नहीं ?"

"अंरी, तूंने तों यांद हीं दिंला दीं," लिब ने अचकचाकर कहा, "कांरदुग आंपङ् पीं। यह लें।" लिब ने एक कटोरी और आपङ् का चुङा[1] कारदुग की ओर बढ़ा दिया। कारदुग ने लिब के हाथ से कटोरी और चूङा लिया और अपने पास में रख लिया।

"लोगों की गाली खा-खाकर तो पेट भर गया है", कारदुग ने अपने आपसे कहने की तरह कहा, "आपङ ले ली, तब तो पेट फूट ही जाएगा।"

लिब ने पलकें तेजी से झपकाईं।

"माथा भी फूटा, पेट भी फूटेगा !" लियि ने हंसते-हंसते कहा।

"नहीं पीऊंगा," कारदुग ने गंभीरता का अभिनय करते हुए कहा।

---

1. पात्र।

2. ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ

ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਪ੍ਰਬਲ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਨਵੇਕਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਗੌਰਵਮਈ ਭਾਗ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਧੜਕਦੀ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਰੌਚਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ, ਸਮੂਰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅੱਕਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੇਤਨ, ਆਤਮਾ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਣ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਬੁਧ, ਸੂਝ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ, ਕਲਾ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਮਿੱਥ (ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾ) ਮੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੂਰਵ-ਇਤਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਸਚਮੁੱਚ ਵਾਪਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਆਸਥਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਅਨੂਠੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉਠਦੇ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਚੰਨ ਕਿਉਂ ਵਧਦਾ ਘਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਭਾਰ ਕਿਸ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਕਿਉਂ ਖਿੜਦੇ ਤੇ ਪਤਝੜ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਮੁਰਝਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮੋਰ ਦੇ ਪੰਖ ਕਿਉਂ ਐਨੇ ਸੁੰਦਰ ਹਨ ਤੇ ਪੈਰ ਕਿਉਂ ਐਨੇ ਕਰੂਪ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫੁਰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਅਖਵਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਘੜਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਧੁਰੋਂ ਉੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ—ਇੱਕ ਧਾਰਮਕ, ਦੂਜੀਆਂ

थोड़ी दूर जाने पर ही लिब पीछे रह गया।

"कारदुग !" लिब ने अंधेरे में कारदुग को पुकारा।

"चुप रहो," कारदुग ने थोड़ी दूर से कहा, "लोग सुन लेंगे। जल्दी आ।"

लिब के मन में अनगिनत प्रश्न हैं। कारदुग मुझे कहां लिए जा रहा है ? लेकिन कोई उत्तर नहीं। उसे डर भी लग रहा है। पूछा नहीं कि झगड़ा हो सकता है।

थोड़ी दूर और चलने पर वह एक पत्थर से ठोकर खा गया।

"ओं मां !" लिब चिल्लाया।

"चुप रहने के लिए कहा है न !" कारदुग ने कर्कश आवाज में कहा, "क्या हुआ भला ?"

"इश्श !" लिब ने बड़े कष्ट के साथ धीमे से कहा, "ठोंकर लग गई रें ! इंश्श ! ठोंकर !" वह चोट लगे पांव का अंगूठा दोनों हाथों से पकड़कर बैठ रहा।

"रुकने का समय नहीं, चल, तेजी से चल !"

लिब ने मुंह बिदकाया और लंगड़े की तरह चलते हुए कारदुग का अनुसरण करने लगा।

"लिब, तू अंदर जा और गचि को बुला ला," कारदुग ने फुसफुसाकर लिब से कहा, "कहना कि तू ही बुला रहा है ! मेरी बात बिल्कुल मत कहना। जा, मैं इस कटहल के पेड़ की ओट में ही हूं।"

"ठींक हैं।" लिब ने कहा।

यह पूछे बिना कि गचि को क्यों बुलाया है, वह उसके चाङ्घर पर चढ़ गया।

वह तुरंत ही लौट पड़ा।

"सुंनते हों कांरदुग," लिब ने पलकों को तेजी से झपकाते और हांफते-हांफते कहा, "गंचि सांमने कें कंमरे में हीं बैंठी हैं। तेंरी मौंसी भीं सांथ में हैं। फुंसफुंसाकर कोंई बांत कंर रंही हैं।"

"मौसी भी है ?"

"हां।"

"अच्छा, मेरे साथ आ !" कारदुग ने चलते हुए कहा, "लेकिन तुम कुछ मत बकना।"

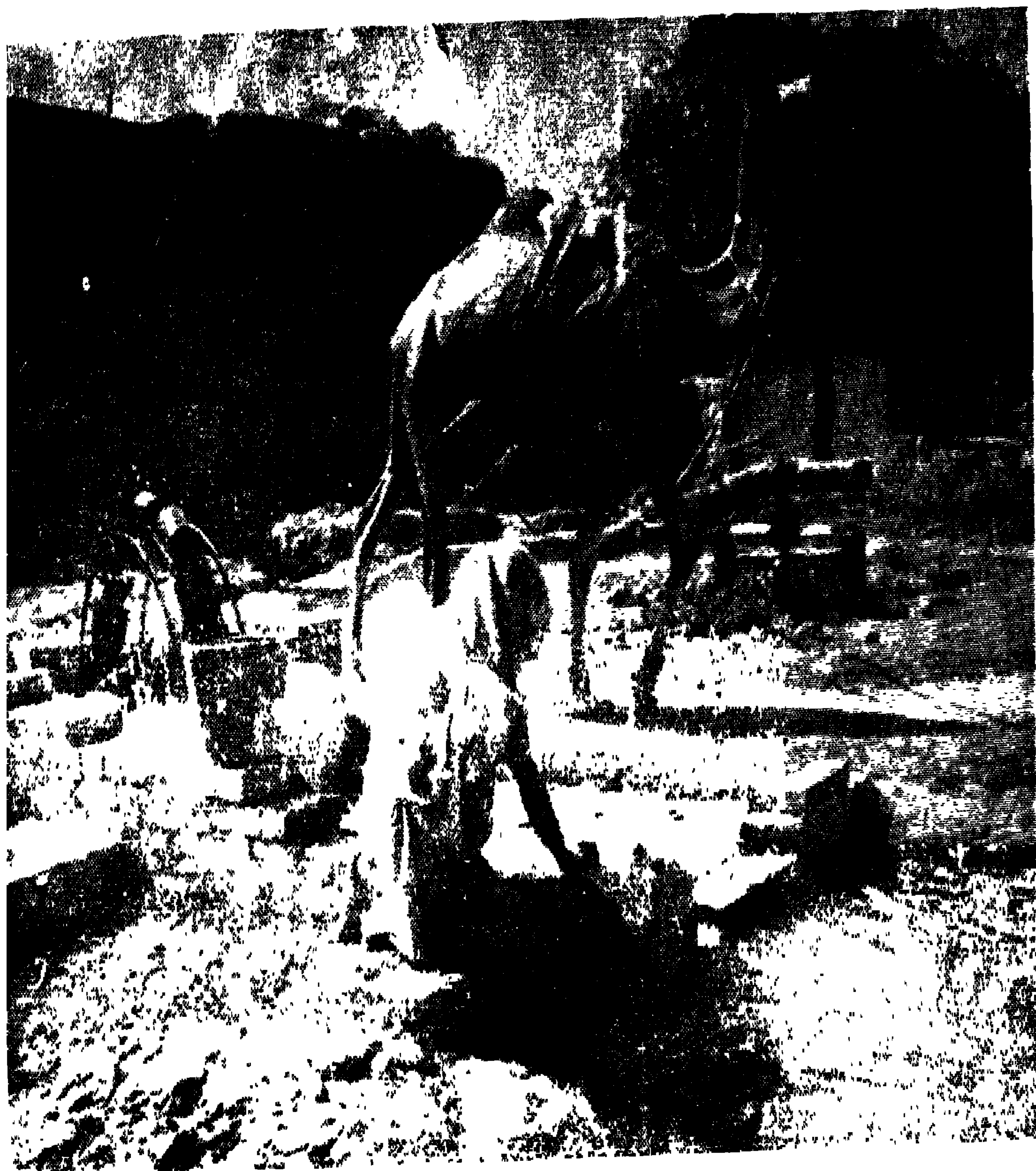
लिब ने कुछ कहा नहीं।

दोनों हुलास में टटोलते-टटोलते गचि के सामनेवाले मचानघर के नीचे पहुंचे।

"अभी बंधन में न पड़ें तो भी जीवन में एक बार ब्याह तो होना ही है !" यह गचि की आवाज थी। आगे की बातें कारदुग साफ-साफ सुन नहीं पाया। "स्त्री जाति और टूटे पत्ते एक जैसे कहे गए हैं। टूटे पत्ते एक ही जगह नहीं रहते, धुनी रूई की तरह हवा में उड़कर इधर-उधर चले जाते हैं। हम स्त्रियां भी हमेशा घर में नहीं रह पातीं। एक दिन दूसरे के घर जाना ही होगा। लेकिन..."

"लेकिन क्या ?"

कारदुग ने सोचा, यह मौसी की आवाज है। मौसी के यहां आने का कारण ? अभी-अभी तो लियि ने मुझसे मजाक किया था। मतलब कि बात सच्ची है ? लड़कियां चारों तरफ की खबरें कैसे रखती हैं ?

ਪਤਰਾ 1--ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਝਾਕੀ

ਰੂਹ ਰਿਜ ਗਈ ਧਰਤੀ ਮੌਲ ਪਈ

ਖੂਹੇ ਤੇ ਰੱਬ ਵਸਦਾ

"गचि, तू रोती है, क्या हुआ ?"

गचि ने कुछ नहीं कहा।

कारदुग की मौसी ने गचि के कंधे पर बायां हाथ रखा और दाएं हाथ से उसके आंसू पोंछने लगी।

"नहीं, कुछ नहीं हुआ।" गचि ने कारदुग की मौसी का हाथ हटाकर कहा।

"कुछ न होने पर भी कोई रोता है ? सच्ची बात बोल।"

"सच्ची बात ही कहती हूं, मौसी, रोने का मन हुआ, इसलिए यूं ही रो पड़ी।" गचि खिलखिलाकर हंस पड़ी।

"बहुत बदमाश लड़की है रे !" कारदुग की मौसी ने हंसते हुए गचि की पीठ पर धीरे से एक मुक्का मारा और कहा।

"ओह, मर गई ! मैं फिर रो पड़ूंगी। जा, तेरे पास नहीं बैठती। तू तो मुझे मार-मारकर खत्म कर देगी।" हंसते-हंसते गचि थोड़ा हटकर बैठ गई।

"शायद जोर से मार बैठी," कारदुग की मौसी ने हंसकर कहा, "अच्छा, चलती हूं।" और वह मचानघर से उतर पड़ी।

कारदुग अंधेरे में अपने आप मुस्कराया। उसका मन बहुत हल्का हो गया। उसने अनुभव किया कि पहाड़ की चोटी पर चढ़ने और तेज धार पहाड़ी नदी पार करने के लिए उसके बदन में पूरी शक्ति है।

अचानक कुछ सोचकर कारदुग मौसी के पीछे-पीछे लपका।

"मौसी !" उसने थोड़ी दूर से ही पुकारा।

"कौन ? कारदुग ?"

"हूं।"

कारदुग मौसी के पास गया।

"तू इधर अचानक कहां से आ गया ?" मौसी ने पूछा।

"एक बात है, मौसी !"

"क्या बात ?"

"गचि ने मुझे घायल किया है, यह तू मां-बाप से मत कहना।"

"क्या तू हमारी बातें सुन रहा था ?" मौसी ने गुस्से का अभिनय करते हुए कहा।

"नहीं, सुन नहीं रहा था।"

"तब तूने कैसे जाना कि मैं तेरा कारनामा जान गई हूं ?"

"मैंने स्वयं नहीं सुनीं, लिब को भेजा था।"

"तब क्या लिब ने हमारी सभी बातें सुन लीं ?"

"कह नहीं सकता, लेकिन यह बात उसी ने कही है ?"

"ठीक है, मैं किसी से नहीं कहूंगी। अब जा।"

कारदुग ने एक लंबी सांस ली और वह मुचुप की ओर तेजी से चल पड़ा।

ਪਤਰਾ 3—ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ
'ਆਏ ਨੀ ਨਿਹੰਗ ਬੂਹੇ ਖੋਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ੰਗ

मां की बातों पर अयि खिलखिलाकर हंस पड़ी। गचि खुद भी आंखों के आंसू पोंछते हुए उसकी हंसी में शामिल हो गई।

"मां ने सच्ची बात कही है," अयि ने हंसते हुए कहा, "दीदी रोएगी, तो इसके बच्चे इसे दूध पिलाएंगे। और तब यह रोना छोड़ देगी!"

"तूने ऐसा कहा तो मैं तुझे कपड़े बुनना नहीं सिखाऊंगी?" गचि ने कहा।

"तू तो पहले ही सिखा चुकी है," अयि ने कहा, "और न सिखाने पर भी चलेगा। अब तो मैं मेखला भी बुन सकती हूं।"

"लेकिन तू अभी कपड़े पर कशीदाकारी करना नहीं जानती। मैं नहीं सिखाऊंगी तो।"

अयि ने सोचा– दीदी अगर न भी सिखाए, तो शायद वह खुद कर लेगी। कपड़े पर कशीदा काढ़ने के लिए काले, सफेद, लाल, पीले, हरे और अनेक रंगों के धागे चाहिए। दीदी ऐसे ही रंगीन धागों से कपड़े पर कशीदा काढ़ती है। किस रंग का धागा लगाने के बाद फिर किस रंग का धागा लगाना चाहिए? नहीं, मैं नहीं जानती। और कभी कपड़े से दो-दो और कभी तीन-तीन करके धागे बीच-बीच में निकालकर ही अलग-अलग रंगों के धागे घुसा देती है। लेकिन कब दो-दो और कब तीन-तीन कर धागा निकालना चाहिए, मैं नहीं जानती। नहीं, यदि दीदी न सिखाए, तो मैं स्वयं नहीं कर सकती।

"नहीं सिखाएगी तो मैं तुझे रुला दूंगी।" अयि ने कहा।

"वाह, यह कर सकेगी?" गचि ने कहा।

"क्यों नहीं कर सकूंगी? क्या एक बार रुलाया नहीं था?"

"इश्श, बहुत झूठ बोलना सीख गई है। कब रुलाया था रे?"

"एक बार तेरे तोड़े अमरूद मैंने जो नहीं लिए थे, तब तू यह कहकर कि क्यों नहीं लिए, रोई नहीं थी? बाद में मैंने अमरूद खाया और फिर जब तेरे हिस्से का अमरूद भी खा लिया, तभी!" उसने गाल थपथपाए और मुस्कराई।

"तू पुरानी बातें भूलती नहीं। कहे या न कहे? लेकिन मैं सच कहती हूं, कहेगी तो भी मैं तुझे कपड़े पर कशीदा काढ़ना नहीं सिखाऊंगी। अभी कहे देती हूं।"

"नहीं दीदी, और कुछ नहीं कहूंगी।"

"अच्छा, मैं तुझे खूब अच्छा कशीदा-कढ़ा कपड़ा बुनना सिखा दूंगी। हमारी अयि तो बड़ी भली लड़की है। तेरी सहेलियां तो कपड़े बुनना भी नहीं जानतीं। तुझे तो कपड़े में कशीदा काढ़ना ही सीखना है।"

गचि ने बाकी तोशक-रजाई संदूक में रख दिए और एक रजाई अच्छी तरह तह कर बिस्तर पर रखी। उसके बाद वहीं पर खड़ी होकर यह याद करने की कोशिश करने लगी कि कुछ और चाहिए या नहीं।

"गचि, हो या नहीं?"

गचि ने देखा कि कारपुङ् दरवाजे की दहलीज पर आ चुकी है। गचि तेजी से बिस्तर के

ਵਾਂਗ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਿਕ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਨਾਤਨੀ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘੜ ਭੰਨ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਥੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਨਾਤਨੀ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਪੁਰਾਣ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਟੁਟਵਾਂ ਅੰਗ ਹਨ, ਇਥੇ ਨਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਮਨੁੱਖ

ਮਨੁੱਖ ਲਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਨੂਠੀ ਬੁਝਾਰਤ, ਇਹ ਦਿੱਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ? ਵੰਨ ਵੰਨਾ ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ? ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਦਰਿਆ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਪਹਾੜ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਤਾਰੇ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹਨ? ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤ ਬੁਧੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਕੜੀ ਦੇ ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਉਭਰਦਾ ਤੇ ਧੜਕਦਾ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਥਮ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ, ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਅੰਡੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੰਮੀ। ਇਹ ਅੰਡਾ ਕਈ ਯੁੱਗਾਂ ਤਕ ਪਿਆ ਪਿਆ ਪੱਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸੁੱਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਦੋ ਟੁੱਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਟ ਗਿਆ। ਉਪਰਲੀ ਟੁਕੜੀ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਫੈਲ ਗਈ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਧਰਤੀ ਬਣ ਕੇ ਸਿਮਟ ਗਈ। ਪ੍ਰਥਮ ਅੰਡੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਸੂਖਮ ਬਰੀਕ ਰਗਾਂ ਸਨ, ਉਹ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵਹਿਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਟ ਕੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਅੰਡੇ ਦੀ ਤਰਲ ਜ਼ਰਦੀ ਜੰਮ ਕੇ ਭੋਇੰ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਰਚਿਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਥਮ ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਭੇਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਇੱਕ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਛੰਦੋਗਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਸ ਮਿੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਇਹੋ ਮੰਨਦੇ, ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਧੌਲੇ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਙ ਉਤੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਲਦ ਦਾ ਸਿੰਙ ਥਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਸਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਡੋਲਦੀ ਤੇ ਕੰਬਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਭੂਚਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਧ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ—'ਧੌਲੇ ਸ਼ੋਹਦੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੰਙ ਬਦਲਿਐ," ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪੁਰਾਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਨਾਂ ਉਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਭੂਚਾਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਾਲ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ

बिस्तर को फिर एकटक देखा। दूसरा दिन होता तो कारदुग की उपस्थिति ने नदी-निर्झर की कल-कल ध्वनि से निनादित, पशु-पक्षियों के सुललित संगीत से मुखरित और लता-विटपों के किसलय-कुसुमों से सुशोभित वसंतऋतु के किसी उपवन की कहानी कही होती। लेकिन आज ग‌चि के घर पर कारदुग की उपस्थिति मानो शीतकालीन अमावस्या की निस्तब्ध अंधकाराच्छन्न रात्रि की ही कथा कहेगी। उसने अनुभव किया, जैसे वह धूप-हवा-विहीन पहाड़ की किसी कंदरा में बैठी हुई है। उसे लगा कि गचि के घर से बाहर होने पर ही वह यथार्थ की दुनिया देख पाएगी, और आजादी से सांस ले सकेगी।

"तू फिर चुप हो गई," गचि ने असंतुष्ट होकर कहा, "तुझे आया देखकर मन बड़ा प्रसन्न हुआ था, लेकिन अब तो सब बेकार हो गया। यदि तू ऐसे ही चुपचाप बैठी रहेगी, तो मैं भी तुझसे नहीं बोलूंगी।" गचि ने मुंह बिचकाया।

"मौसम खराब होने लगा है," कारपुङ् ने कहा, "यदि तुरंत मंत्र नहीं पढ़ा गया तो वर्षा हो सकती है। विचित्र है मौसम ! तुरत-फुरत बदलता रहता है। कभी-कभी धूप भी रहती है और बारिश भी होती है। वर्षा को रोकने के लिए आखिर कितनी बार मंत्र पढ़ूंगी ! मंत्र पढ़ने का तो कोई लाभ ही नहीं रहा।"

"तू मेरी ही बात कह रही है," इस बार गचि मुस्कराकर कहा, "मैं समझती हूं न !"

"तेरी बात नहीं कही। मौसम क्या है, तू जानती है ? मैं मौसम की ही बात कह रही हूं।"

"इस स्वच्छ-धवल चांदनी में भी मौसम खराब लगता है ?"

"अच्छा, ऐसा है ? तब मेरी ही भूल है। मुझे लग रहा था कि मौसम खराब हो रहा है। पर यदि मौसम अच्छा है, तो अच्छा ही है। कल लकड़ी चुनने के लिए हमारे साथ चलेगी ?"

"हमारे, माने कौन-कौन ?"

"लियि और मैं।"

"जाने का मन तो था, लेकिन खेत का काम जब तक खत्म नहीं हो जाता, मन बड़ा बोझिल लग रहा है।"

"तब खेत का काम ही ख़त्म कर ले। बाद में हम तीनों किसी दिन एक साथ लकड़ी चुनने चलेंगी।"

"मां, कल मैं भी कारपुङ् और लियि के साथ लकड़ी चुनने जाऊं ?" गचि ने मां से पूछा।

"यदि तेरा मन है तो जा," मां ने कहा, "पुरानी लकड़ी खत्म होनेवाली है। घर में लकड़ी कम हो तो घर देखने में अच्छा नहीं लगता।"

"ठीक है कारपुङ्, मैं भी चलूंगी," गचि ने कहा, "मुझे यदि देरी हो, तो तिराहे पर मेरा इंतजार करना।"

"ठीक है, लेकिन जल्दी आना," कारपुङ् बोली और जाने की इच्छा से कहा, "गचि, मैं जाती हूं, रात बहुत हो चली।"

"थोड़ा बैठ, तू रहती है तो बड़ा अच्छा लगता है।"

"मुझे बहुत सारे काम हैं," कारपुङ् ने उठते हुए कहा, "बुरा मत मानना।"

ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਬੱਚਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦੀ ਆਂਦਰ ਸਾਂਝੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਮਾਂ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਮੋਹ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਲਕ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਸੁੱਟ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਫਲ ਤੋੜ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਲੂਲ੍ਹੇ, ਲੰਗੜੇ, ਅੰਨ੍ਹੇ, ਕਾਣੇ, ਕੋਝੇ ਤੇ ਰੋਗੀ ਬੱਚੇ ਰੁੱਖ਼ਾਂ ਹੇਠ ਕੀੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਬੀਮਾਰੀ ਪੈ ਗਈ। ਲੋਕੀ ਰੋਗੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠ ਸੁੱਟ ਗਏ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਨਾਲੋਂ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਬੱਚੇ ਤੋੜ ਕੇ ਪਾਲਣ ਲੱਗੇ। ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠ ਰੋਗੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਹਿ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਚੀਖ਼ ਚਿਹਾੜਾ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਧ ਤੋਂ ਜਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਆਂਦਰ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਲ ਮੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਮਾਂ ਦੀ ਆਂਦਰ ਕਲਪੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਤੀਵੀਆਂ ਜਣਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਨਾਰੀਅਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਛਿਲਕੇ ਉਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਨੱਕ ਬਣਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਕਥਾ ਸੁਝ ਗਈ।

ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ

ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਟੁੰਬਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਨਿੱਘੀਆਂ ਤੇ ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਸੀਤਲ ਕਿਰਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁੱਖ ਤੇ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰੱਤਾ ਅਕਾਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਝੰਝੋੜਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੰਨ ਦੀ ਦੁੱਧ ਵਰਗੀ ਚਾਨਣੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਨੂਠੀ ਰਾਂਗਲੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਸੋਨੇ ਦੇ ਥਾਲ ਵਾਂਗ ਪੂਰਬ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਉਭਰਨਾ, ਆਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਚੰਨ ਦਾ ਨਿੱਤ ਵਧਦਾ ਘਟਦਾ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਛਾਵਿਆਂ ਜਾਣਾ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਅਲੋਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਬੋਧ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੁਝ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਨੁਭਵ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰੇ ਵੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਫਲ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੋਵੇਂ ਸੱਕੇ ਭਰਾ ਹਨ, ਪਰ ਸੁਭਾਅ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਰਲ ਕੇ ਨਹੀ ਬੈਠਦੇ। ਇੱਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵੀ ਹੈ:

ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਦੋਏ ਸਕੇ ਭਰਾ, ਕਦੇ ਨਾ ਬੈਠੇ ਰਲ ਕੇ।
ਇੱਕ ਠੰਢਾ ਇੱਕ ਤਤਾ-ਤੀਹੜਾ, ਕੀਕਣ ਬੈਠਣ ਰਲ ਕੇ।

ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਸਦੀਵੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦੇ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸੜਦੇ ਭੁਜਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਦਦੁਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚੰਨ ਮਾਂ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਸਦਕਾ ਖ਼ੁਦ ਸੀਤਲਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦਾ

का उसका मन नहीं हुआ । कुछ करने का उसका सारा उत्साह पूरी तरह लुप्त हो गया है । उसने रजाई मुंह के ऊपर तक खींच ली । नींद की कोई संभावना नहीं । फिर भी उसने जबरन दोनों आंखें मूंद लीं । उसके हाथ बड़े खाली-खाली लग रहे थे । उसने सोचा – मन न होने पर भी थोड़ा सूत कातना होगा । संसार में मैं अकेली भले होऊं,जीवन तो जीना ही पड़ेगा । जब तक जीवन है,काम तो करना होगा,क्योंकि आदमी काम के बिना रह नहीं सकता । अन्यथा आदमी और कुत्ते में भेद क्या रह जाएगा ? पर क्या मैं सचमुच अकेली हूं ? अकेला किसे कहते हैं ? जिसका संसार में कोई नहीं,वही अकेला है । लेकिन मेरे तो मां,बाप,भाई – सब हैं । अपने स्वार्थ के कारण ही मैं सबको बिसार रही हूं । मैं बड़ी स्वार्थी हूं ।

वह चटाई पर से उठी और बुझी लकड़ियां अंगीठी में डालकर फूंक मारी । आग जल उठी । उसने रूई और तकली ली और सूत कातना आरंभ कर दिया ।

दुनिया सो रही है । चारों ओर निस्तब्धता छाई है,घोर निस्तब्धता । छोटे-छोटे कीट-पतंगों की आवाजें इस निस्तब्धता को भंग करने में असफल हो रही हैं । इस निस्तब्ध रात्रि में अनगिनत भाव कारपुङ् के मन को कुरेदने लगे । उसने सोचा कि मैं इस घर में हमेशा नहीं रहूंगी । सामाजिक रीति की बाध्यता से हो अथवा अपनी पसंद से,एक दिन मुझे इस घर से चले जाना होगा । जीवन की आवश्यकता या सामाजिक नीति की मैं अवहेलना कर सकती हूं,लेकिन चाहकर भी माता-पिता को दीर्घायु नहीं कर सकती । उनके जीवन की डोर एक न एक दिन टूटेगी ही । यही संसार का नियम है । अतः इसके पहले कि तरुणाई ढल जाए,भावी जीवन का पथ सुगम कर लेना होगा । लेकिन निराशा दुर्लंघ्य पर्वत की तरह मेरे सामने डटी है । मैं अब तक अपना जीवन-पथ ढूंढ़ नहीं पाई । मैं पथ से भटक गई हूं । मैंने आशा की जो क्षीण किरण देखी थी,वह भी आज मेरी आंखों के सामने ही पल-भर में गायब हो गई ।

कारपुङ् ने एक लंबी उसांस छोड़ी ।

कारदुग गचि के चाङ्घर पर चढ़ा । दरवाजा बंद था । उसने टटोलकर पट्टी की दरार से भीतर उझककर देखा । आग की रोशनी नहीं है । उसने सोचा कि मेरे आने की बात जानते हुए भी उन लोगों ने दरवाजा बंद कर रखा है । क्यों ? कुछ हुआ तो नहीं ? कहां ? मुझे तो किसी ने कुछ कहा नहीं । या कहीं दरवाजा खुला ही तो नहीं है । उसने दरवाजे को भीतर की ओर थोड़ा धकेला । दरवाजा खुल गया । उसने अंदर प्रवेश किया और दरवाजे की सिटकनी लगाकर झिझकते हुए और टटोल-टटोलकर अंगीठी के पास गया । जलकर अपने-आप बुझ गई लकड़ियों को लाल-लाल दहकते अंगारों के ऊपर रखकर उसने फूंक मारी । उसने दाओ का म्यान अलना पर लटका दिया और एक बार चारों ओर नजर दौड़ाई । सब नींद में बेसुध पड़े हैं । फिर उसने गचि की ओर देखा । वह अंगीठी की ओर मुंह करके एक किनारे सोई हुई है । ठीक वहीं पर मुझे उसके पीछे सोना होगा,ठीक वहीं पर – उसने सोचा । वह सोने की इच्छा से आगे बढ़ा । लेकिन पास जाने का उसे साहस ही न हुआ । विवाह के पहले उसका सान्निध्य पाने के लिए उसका मन बावला हो उठा था । आज दोनों के बीच संबंध की मुश्किलें दूर हो चली हैं,तो भी उसके पास जाने का साहस उसमें क्यों नहीं हो रहा ? वह भी तो मर्द है । उसमें

"ਵੇਖ ਮਾਂ ਕਿਤਨੀ ਸੋਹਣੀ ਅੱਗ ਭਖ ਗਈ ਏ।" ਭਖਦਾ ਕੋਲਾ ਮਾਂ ਦੀ ਘਾਹ ਫੂਸ ਦੀ ਬਣੀ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਾ ਤੇ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਚੰਨ ਉਦੋਂ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਕਲੱਸ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ, ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਤਪਦੇ ਸੜਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਸਦਾ ਸੀਤਲ ਰਹੇਂ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣੇਂ।"

ਇਹੋ ਜਹੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੱਚੀ-ਪਿੱਲੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਪੁਰਾਣ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਚੇਤਨ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਰ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਚੰਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਪਈ। ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਧਰੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਚੰਨ ਨੇ ਇੱਕ 'ਡੂੰਮ' ਤੋਂ, ਸੂਦ ਉਤੇ ਰੁਪਏ ਲੈ ਲਏ। ਚੰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਰਕਮ ਮੋੜੀ ਨਾ ਗਈ ਤੇ ਸੂਦ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਰਕਮ ਚੋਖੀ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਚੰਨ ਅੱਜ ਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਡੂੰਮ ਚੰਨ ਤੋਂ ਰਕਮ ਉਗਰਾਹੁਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚੰਨ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ, ਡੂੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਸਾਰੀ ਚੀਜ਼-ਵਸਤ ਤੇ ਰੁਪਿਆ ਪੈਸਾ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ, ਚੰਨ ਦਾ ਕੁਝ ਰਿਣ ਹੌਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ।

ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਪੁਰਾਣਕ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਰਲ ਕੇ ਖੀਰ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕਲੱਸ ਨਿਕਲਿਆ, ਤਾਂ ਦੈਂਤ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਸ ਗਏ। ਦੇਵਤੇ ਘਬਰਾ ਗਏ ਕਿ ਜੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਸੋ, ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਰਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ, ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕਲੱਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ 'ਮੋਹਿਨੀ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਫੁੱਲਵਾੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨੱਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਥੇ ਦੈਂਤ ਬੈਠੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੈਂਤ 'ਮੋਹਿਨੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਅਦਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮੋਹਤ ਹੋਏ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਲਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ 'ਮੋਹਿਨੀ' ਦੇ ਦੁਆਲੇ, ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। 'ਮੋਹਿਨੀ' ਨੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕਲਸ ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ। ਐਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਣ ਲੱਗੇ। 'ਮੋਹਿਨੀ' ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਖੋ ਵਖ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡਣ ਲੱਗੀ। 'ਮੋਹਿਨੀ' ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਲਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ

शायद वह दिन ही अपशकुन-भरा था, अन्यथा इतना सवेरे-सवेरे ऐसी घटना घटी न होती।

अयि के मूसल से गचि का मूसल टकरा जाने से वह घबरा गई। शायद उसकी अन्यमनस्कता से उसके हाथ का ताल नहीं मिल पाया। अयि मूसल हाथ में लिए उसकी ओर आंखें सिकोड़कर देखने लगी। गचि हंस पड़ी।

"धत," अयि ने गुस्से में पागल होकर कहा, "हंसो मत, नहीं तो मां से कह दूंगी।"

"भूल हो गई, अयि," गचि ने हंसते हुए कहा, "तू रोना मत।"

"अच्छा, मैं तेरी तरह रोती नहीं," अयि ने मुंह चिढ़ाकर कहा, "तू ही बेमतलब की बात पर बच्चे की तरह रो पड़ती है। केवल बच्चे की तरह दूध पीना बाकी है।"

"खूब सुनाई तूने। हमारी अयि तो चुन-चुनकर गाली देती है।" गचि खिलखिलाकर हंस पड़ी।

"मैंने हंसने से मना किया न! मां, दीदी तो आज सुबह-सुबह हंसी से मरी जा रही हैं। जीजा के जाने के समय भी उनकी ओर तिरछी नजर से देख-देख हंस रही थीं।"

"धत बदमाश," गचि ने शर्म से कहा, "बहुत झूठ बोलती है।"

"झूठ कैसे है? मैं चुपके-चुपके देख रही थी न!"

"ऐसा करना ठीक नहीं," मां ने अयि की ओर देखे बिना मुस्कराकर कहा, "दीदी से वैसा कहना ठीक नहीं।"

"ठीक क्यों नहीं, मां?" अयि ने उतावली से पूछा।

"दीदी से वैसा कहेगी तो पाप लगेगा।"

अयि ने सोचा – तब तो दीदी को जरूर बुरा लगा होगा। क्या मुझे कशीदा-कढ़े कपड़े बुनना नहीं सिखलाएगी? शायद नहीं। यदि दीदी नहीं सिखाए, तो मैं स्वयं बुने कशीदा-कढ़े कपड़े की मेखला[1] नहीं पहन सकती। दीदी के बुने कपड़े पहनना अब अच्छा नहीं लगता। बड़ी इच्छा होती है कि अपने बुने कपड़े पहनूं। कूटे हुए धान ओखल से डलिया में निकाल रही दीदी की ओर उसने देखा। सच, दीदी को बहुत बुरा लगा है, तभी तो वे हंस नहीं रहीं। बहुत गंभीर बनी हुई हैं।

"दीदी," अयि ने बड़ी कोमलता से कहा, "मेरी बात का बुरा मत मानना।"

"हुंह," गचि ने गंभीर बनते हुए कहा, "चल, मैं तेरी बात नहीं सुनती। मैंने तो बहुत बुरा माना है।"

"बुरा मत मान, दीदी!" अयि ने करुण स्वर में कहा।

"कहा न, मैंने बुरा माना है।"

"तब कौन मुझे कपड़े पर कशीदा काढ़ना सिखाएगा?" उसने भीगी आंखों से कहा।

मां और गचि हंस पड़ीं।

"अरे गचि," मां ने गुस्सा दिखाते हुए कहा, "तू मेरी अयि को कपड़े पर कशीदा काढ़ना

---

1. स्त्रियों की साया जैसी पोशाक।

ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇੱਕ ਛਲ ਖੇਡਿਆ। ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਾਂਗੇ ਨਦੀ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਦਰਮੇ ਨੇ, ਕੁੱਕੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਬਾਂਗਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਗੌਤਮ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਦੀ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਇੰਦਰ, ਗੌਤਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ, ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਛਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਲ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਗੌਤਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ, ਗੌਤਮ ਨੂੰ, ਨਦੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਛਲ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗੌਤਮ ਉਸੇ ਪੈਰ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ, ਕੁੱਕੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢੀਆਂ ਤੱਤੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਿਆਂ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਗਿੱਲਾ ਤੌਲੀਆ ਉਸ ਉਤੇ ਵਗਾਹ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਚੰਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਉਭਰ ਆਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਲੰਕੀ ਗਈ।

ਚੰਨ ਸਦਾ ਘਟਦਾ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇੱਕ ਕਥਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਚੰਦ ਦੀਆਂ 27 ਵਹੁਟੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਇਕੋ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਰਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮਲੂਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਚੰਦਰਮਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਤਨੀਆਂ ਵਲ ਉੱਕਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਬਾਕੀ ਭੈਣਾਂ ਰਜੀ ਨਾਲ ਕੀਨਾ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਭੇ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਾਰੇ ਪਿਤਾ ਅਗੇ ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵੇ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਿਸ਼ੀ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਭੜਕ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਦੁਰ-ਅਸੀਸ ਨਿਕਲ ਗਈ, "ਜਿਸ ਮੇਰੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਏ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਰੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਤੇ ਸੁੱਕਦਾ ਰਹੇ।" ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸੀ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਖੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਗਏ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਸੁੱਕਦਾ ਇੱਕ ਪਤਲੀ ਛਮਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਇਹ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਰਜੀ ਬੜੀ ਰੋਈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆਈ। ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਵੇਖ ਸਭ ਪਤਨੀਆਂ ਡੁਸਕਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਪਿੱਟਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ੀ ਕੋਲ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾ ਪਿਓ ਦੇ ਪੈਰ ਪਕੜ ਕੇ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸਰਾਪ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ।

"ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਵਚਨ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।" ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਹ ਸਰਾਪ ਵਾਪਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਹਾਂ, ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਗੋਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਚੰਦਰਮਾਂ ਲੂਣ ਦੀ ਡਲੀ ਵਾਂਗ ਖੁਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਤੇਜ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੂਰਨ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਇਹ ਚੱਕਰ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।" ਸੋ, ਇਸ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਚੰਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਘਟਦਾ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਿਸੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੱਖਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਚੰਦਰਮੇ ਦੀ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਪਤਨੀ ਰੋਹਨੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ 27 ਖਿਤੀਆਂ ਅਥਵਾ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ

"मतलब कि लड़का-लड़की का स्वभाव और चरित्र मिलता है या नहीं ?"

"तू ही कह ।"

"मैं तो ठीक ही देख रही हूं," कारपुङ् ने कहा, "पत्नी है बाल-स्वभाव की और पति है घाघ । पत्नी को मुट्ठी में रखेगा और नचाएगा । आवश्यक हुआ तो कभी रुलाएगा, कभी हंसाएगा ।"

"मां-बाप के घर में है, इसीलिए स्वभाव अब भी बच्चों जैसा है । पति के घर में रहने पर वह बड़ी अच्छी गृहिणी होगी, देखना ।"

"चुप कर, उधर देख, वह आ रही है ।"

"इधर तो आ कारपुङ्", लियि ने वहां से हटते हुए कहा, "इस कटहल के पेड़ की ओट में छिप जाएं ।"

"तो तू उसे रुलाएगी । हमें यहां न पाकर वह रो नहीं पड़ेगी ?"

"तू जल्दी आ न ! रोती है या नहीं, देखेंगी ।"

"यदि वह रोएगी तो पाप तुझे ही लगेगा ।"

"अच्छा ठीक है, मुझे ही दोष देना । जल्दी आ ।"

दोनों पास के कटहल के पेड़ की ओट में छिप गईं ।

गचि ने जब तिराहे पर कारपुङ् और लियि को नहीं देखा तो चारों ओर नजर दौड़ाई । उसने सोचा, वे लोग चले तो नहीं गए ? कहां ? कारपुङ् ने तो कहा था कि वह मेरी प्रतीक्षा करेगी । या मैं ही पहले आ गई हूं ? नहीं, शायद मुझे देरी हुई । लेकिन उन लोगों ने तो प्रतीक्षा करने की बात कही थी । फिर मुझे क्यों छोड़ गए ?"

लियि ने धीरे से मुंह निकाला और गचि की ओर देखा । फिर तुरत मुंह पलटकर उसने कारपुङ् से फुसफुसाकर कहा, "उधर देखो, चेहरे पर मुर्दनी छा गई है । अब रो पड़ेगी ।"

"मैंने कहा था न," कारपुङ् ने लियि का हाथ पकड़कर निकलते हुए कहा, "हमें न पाकर वह जरूर रोएगी । चलो, हम चलें ।"

"ठहर न," लियि ने कारपुङ् को जोर से पकड़कर कहा, "आंखों से टसुए तो बहने दे ।"

गचि को लगा कि जंगल में कारपुङ् और लियि को ढूंढ़ना संभव न होगा । आखिर वे लोग गईं किधर ? जानती तो ढूंढ़ने निकल पड़ती । अब तो कोई उपाय नहीं । उसकी आंखें छलछला उठीं और उसने सिर झुका लिया ।

"तुझे क्या हुआ, गचि ?" खेत की ओर जाती एक स्त्री ने पूछा ।

"कुछ नहीं ।" संयत होने की चेष्टा कर और सिर उठाए बिना गचि ने कहा ।

"क्या किसी का इंतजार कर रही है ?"

"हां ।"

"किसका ?"

"कारपुङ् का इंतजार कर रही हूं ।"

"तब तो तुझे बहुत देर हो गई, वह तो बहुत पहले ही चली गई । अब तक तो बहुत दूर

ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਸਭ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰੂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਧੁੱਪ, ਮੀਂਹ ਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਖ਼ੀਰ, ਧਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਤੇ ਵਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ : "ਬੇਟਾ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਲੱਖਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਝਾਗ ਕੇ ਵੀ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਤੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਅਟਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਤਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਚਮਕਦਾ ਰਹੇਂਗਾ।" ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਧਰੂ ਅਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਚਮਕਣ ਲੱਗਾ।

ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਰਗਾ ਇੱਕ ਝੁਰਮਟ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ, ਦੂਧੀਆ ਰਾਹ, ਗਊ-ਧੂਲੀ ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਖ਼ੌਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ 'ਛੜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪਰਲੋਕ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ, ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਛੜੇ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਗ ਰਹੀ ਦੈਵੀ ਗੰਗਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਊਆਂ ਦਾ ਵਗ ਚਰਾ ਕੇ ਆਥਣ ਨੂੰ ਬੈਕੁੰਠ ਵਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਗਊਆਂ ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਨਾਲ ਉਠੀ ਧੂੜ ਆਕਾਸ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੀਂਹ ਤੇ ਬਿਜਲੀ

ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਮੀਂਹ ਦਾ ਵਸਣਾ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਣਾ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਪਿਛੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਤੱਪਦੀ ਤੇ ਲੂਠੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਨਾਲ ਨੱਚ ਉਠਦਾ, ਪਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਡਰਾਉਣੀ ਗਰਜ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦੇਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੇਣ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਘੜ ਲਈਆਂ, ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਰੌਚਕ ਹਨ।

ਬੱਦਲਾਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਇੱਕ ਰਿਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਘੋਰ ਤੱਪਸਿਆ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਗੋਦੜੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੰਨਾਂ ਵੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਜੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹੋ ਗੋਦੜੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਾਥਣ ਸੀ। ਹੱਡ ਭੰਨਵੀ ਸਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨੀ ਉਹ ਇਸੇ ਗੋਦੜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਨਿੱਘਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵਿੱਛਾ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਉਤੇ ਲਟਕਾ ਦੇਂਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੜੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਪਈ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਤਾਂਬੇ ਵਾਂਗ ਤੱਪ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਝੁਲਸ ਗਈ। ਰਿਸ਼ੀ

"पगलियां," गचि ने खीं-खींकर हंसते हुए कहा, "कान भी बातें करता है। तुम दोनों पगली हो।"

"यह तो हंस रही है," कारपुङ् ने लियि से फुसफुसाते हुए कहा, "अब कुछ मत कहना। कुछ कहा तो उसका मुंह फिर फूल जाएगा।"

"तुम लोग फुसफुसाकर क्या बातें कर रही हो ?" गचि ने पूछा।

"कुछ नहीं," कारपुङ् ने कहा, "कान ने कोई उत्तर दिया नहीं, इसीलिए एक बार और पूछना चाह रही थी। लेकिन अब नहीं पूछती। अच्छा, चलो चलें। दिन बहुत चढ़ गया है।"

तीनों पीठ पर एक-एक होरा लिए चल पड़ीं।

"तूने दाओ-कुल्हाड़ी ली है न, गचि ?" लियि ने यूं ही पूछा।

"हां लाई हूं ! लकड़ी काटने के लिए जानेवाला भी कोई दाओ-कुल्हाड़ी के बिना जाता है ?"

"भूल सकती है न, यह सोचकर ही मैंने पूछा है।"

"तुम लोगों ने देरी क्यों की ?" गचि ने पूछा।

"कारपुङ् ने देरी नहीं की," लियि ने कहा, "मैंने ही देरी की है। यह मेरे घर आई थी, मैंने ही इसे भी देर कराई।"

"तुझसे तो देरी होगी ही," गचि ने सहानुभूति के स्वर में कहा, "क्योंकि तेरे मां-बाप नहीं हैं। मां-बाप होते तो उनके भरोसे घर के कुछ काम-धाम छोड़कर आ सकती थी। तू अपने भैया के लिए कोई लड़की क्यों नहीं ले आती ? भाभी हों, तो तुझे बहुत मदद मिल जाएगी।"

"भैया को कौन लड़की पसंद करेगी ? वे बिना ब्याहे रह जाएंगे।"

"वैसा नहीं हो सकता। बहुत दुबले लोग भी अच्छी लड़की पा जाते हैं। तेरे भैया तो दुबले भी नहीं हैं। किसी की आवाज ठीक न हो तो आदमी तो बुरा नहीं हो जाता न ?"

"हां, कभी-कभी वैसा भी होता है। लेकिन भैया के मामले में ऐसा नहीं होगा। वे देखने में जितने जिद्दी हैं, उनका मन भी उतना ही जिद्दी है।"

"तू तो वैसा कहेगी ही, क्योंकि अपने को कोई भी अच्छा नहीं कहता।"

"तू जानती है, गचि, तू मेरा दुःख जानती है, इसीलिए ऐसा कहती है। क्या संभव होते हुए भी भाभी नहीं चाहिए, मैंने ऐसा कहा है ? अच्छा, तू ही कहीं से एक अच्छी भाभी ला क्यों नहीं देती ? मैं खुद भाभी की खोज में कैसे जाऊं ?"

"ठीक है, मैं कोशिश करूंगी, तुझे कुछ भी चिंता नहीं करनी है।"

कारपुङ् यह सोचकर मन-ही-मन हंस पड़ी कि गचि जैसी लड़की किसी कन्या की तलाश में कैसे जाएगी। उसने अचानक सोचा कि मुझे इस काम में गचि को उत्साहित करना होगा। शायद कोई मार्ग निकल आए।

"एक सच्चे मित्र का कर्तव्य है कि वह मित्र की सहायता करे," कारपुङ् ने कहा, "तू लियि के लिए एक भाभी ला दे तो यह उसकी बहुत बड़ी मदद होगी। तू तो लड़की खोजेगी ही। अच्छा, बोल तो किसके बारे में सोचा है तूने ?"

3. ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਤੇ ਧਰਮ

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣੋਂ ਤਾਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਲੰਮੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਟੂਣਿਆਂ, ਮੰਤਰਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਪਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਜਾਦੂ ਤੇ ਟੂਣੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਜਾਦੂ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਮਿੱਥ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਜੇ ਮੰਤਰਾਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਕਾਰਜ ਆਪੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਵਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਜੇ ਕੋਈ ਬਾਂਝ ਇਸਤ੍ਰੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਪੜੇ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁੱਡਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਖਿਡਾਵੇ, ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਵੇ ਤੇ ਲੋਰੀਆਂ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲਏਗਾ। ਜੇ ਮੀਂਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਭਰੋ, ਘਨਘੋਰ ਬੱਦਲਾਂ ਜਿਹੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰੋ, ਵਸਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢੋ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਉਛਾਲੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਵਸ ਪਏਗਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਟੂਣੇ ਨੂੰ (Imitative magic) ਭੁਲਾਵਾਂ ਜਾਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਾਦੂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮਿੱਥ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਅੰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੂਲ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਹੁੰ ਜਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੂਲ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਨਹੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਜੋ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਅਵੱਸ਼ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਤੇ ਪਏਗਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਦੇ ਉਹ ਅੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਲਾਗਵਾਂ ਜਾਦੂ (Contiguous magic) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

"क्यों, गचि ?" लियि ने पूछा।

गचि ने कुछ नहीं कहा।

"कारपुङ्, देखती है न," लियि ने फिर कहा, "इसकी बोलती बंद हो गई।"

"स्वीकार में उसने सिर हिलाया है न," कारपुङ् ने कहा, "तूने देखा ही नहीं क्या ?"

"नहीं देखा।"

गचि अब भी चुप रही।

"कारपुङ्, सुनती हो," लियि ने आकाश की ओर देखते हुए कहा, "मौसम खराब हो गया। मौसम अच्छा रहेगा, यह समझकर झांपी भी नहीं लाई। हम सब बुरी तरह भीग जाएंगी। अच्छा, उधर केले का एक पेड़ है। तुम लोग यहीं रहना तो।" उसने डाले से दाओ निकाला और कहा, "मैं केले के पत्ते काट लाती हूं। केले के पत्ते से ही छतरी का काम लेना पड़ेगा। नहीं तो हमारे अच्छे कपड़े भीग जाएंगे।"

"सचमुच, तू पगली है," लियि ने केले के पत्ते काटने के लिए जंगल में जैसे ही जाना चाहा कि गचि ने खिलखिलाकर हंसते हुए कहा, "आकाश में बादल का टुकड़ा तक नहीं। उधर पहाड़ के ऊपर सूरज भी उग आया है।"

"अरे हां," लियि ने सूरज की ओर देखकर कहा, "मैं शायद सच ही पागल हो गई हूं। मैं तो समझ रही थी कि मौसम खराब हो चला है।"

वे सब चलती रहीं।

"यह रहा मिल्लुङ् जंगल," लियि ने डाला उतारकर रखा और कहा, "इसी जंगल में हम लकड़ी चुनेंगी। उस दिन अदेङ् वगैरह ने यहीं से एक दिन में ही छः डाले अच्छी लकड़ियां चुनी थीं।"

तीनों ने डाले रास्ते पर रखे और अपनी-अपनी दाओ-कुल्हाड़ियां लेकर जंगल में चली गई। जंगल में प्रवेश करने के बाद वे अलग-अलग हो गईं।

"अरी गचि !" लियि ने थोड़ी दूर जाने के बाद पुकारा।

"क्या हुआ ?" गचि की ओर से उत्तर मिला।

"तुझे लकड़ी मिली या नहीं ?"

"अभी तो एक ही मिली है।"

"तेरा भाग्य अच्छा है।"

"नहीं रे। समझती है न, भीतर से अभी भी गीली है। तुझे मिली या नहीं ?"

"एक मिली थी, पर भीतर से खोखली है। मैंने फेंक दी।"

"अरी कारपुङ् !" लियि ने कारपुङ् को पुकारा। कोई उत्तर नहीं।

बहुत दूर से लकड़ी काटने की मंद आवाज लियि के कानों में पड़ी।

"गचि, सुनती है न ?" लियि ने कहा।

"क्या हुआ ?" गचि ने उत्तर दिया।

"कारपुङ् को लकड़ी मिल गई है।"

ਸੰਕਲਪ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਉਤੇ ਹੈ। ਪਰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਮੰਤਵ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅਗੇ ਝੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਗੇ ਅਰਜੋਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਤਵ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਜਾਦੂ, ਧਰਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ, ਨਿਰਮੂਲ ਤੇ ਕੱਪਟ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇਮ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਨੇਮ ਧਰਮ ਅਰਾਧਨਾ ਨਾਲ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਦੂ ਬਲ, ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਰੀਤ ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਥੇ ਜਾਦੂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਟੂਣਾ-ਟਪਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਪਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਦੂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਤਹਾਸਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੱਲ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੀ ਆੜ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਦੂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਰਣੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਏ ਅਚੰਭੇ ਮੁਅਜਜ਼ੇ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ, ਭਗਤ, ਪੀਰ, ਜੋਗੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮੁਅਜਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਰਿਧਿ ਸਿੱਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੱਠ-ਯੋਗ ਤੇ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਕਈ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਕਿਰਤੀ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਦਿਉਤੇ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਗਣੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਲੱਛਮੀ, ਪਾਰਬਤੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਆਦਿ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੁਰਾਣਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਦਿਉਤੇ ਵੀ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਸਥਾਨਕ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਰੱਬ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ, ਕਲੇਸ਼ ਜਾਂ ਭੀੜ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

"वह भी क्या बुरा है। किंतु मैंने जो आजेङ् सोचा है, वह यह कि हम दोनों इसे लकड़ी फाड़ने नहीं देंगी। और यदि यह न माने, तब जैसा तुम कह रही हो, सब लकड़ी इसे ही दे देंगी।"

"वैसा ही सही, आओ कारपुङ्, फाड़ें।"

लियि और कारपुङ् अपनी-अपनी कुल्हाड़ियां ले जमीन पर पड़े पेड़ को फाड़ने लगीं।

जिस प्रकार हिरन जब आदमी को पहली बार देखता है, तो कुछ देर तक एकटक देखता रहता है, ठीक उसी प्रकार गचि ने कारपुङ् और लियि को अपलक देखा। उसके मन में उथल-पुथल मच गई। वे सच तो नहीं कह रहीं ? गचि ने सोचा, यदि सच है तो मैं बड़ी मुश्किल में पड़ जाऊंगी। वे लोग फाड़ेंगी, लेकिन सारी लकड़ियां मेरे लिए छोड़ देंगी। इतनी लकड़ियां मैं कैसे ढोऊंगी ? तीनों में बराबर-बराबर बंटनी चाहिए। यदि पंद्रह डाले हों तो प्रत्येक को पांच डाले मिलने चाहिए। वे दोनों बड़े गजब की लड़कियां हैं। उनके मन की थाह पाना बड़ा कठिन है। समय नष्ट न करने के इरादे से ही मैंने उनके आने से पहले ही पेड़ काट डाला था, इसीलिए मैं दोषी हुई। और उन्होंने कैसा आजेङ् लगाया है ? कोई अपराध करने पर ही लोग आजेङ् लगाते हैं। मैंने तो कोई अपराध किया ही नहीं है। और यदि मैंने अपराध ही किया है, तब सारी लकड़ियां मेरे लिए क्यों छोड़ी जाएंगी ? यह तो आजेङ् नहीं हुआ, लेकिन यदि उन दोनों ने सच ही सभी लकड़ियां मेरे लिए छोड़ दीं ? निठल्ले बैठे रहने की मेरी इच्छा कतई नहीं होती। मन कुछ अच्छा नहीं लग रहा।

"गचि के प्रति सचमुच ही बहुत प्यार उमड़ता है," लियि ने लकड़ी फाड़ते हुए इस तरह फुसफुसाकर कहा कि गचि सुन न सके, "चूम लेने की इच्छा होती है। उसका मन अब भी बच्चे-सा है। लोगों का मजाक भी नहीं समझती।"

"लेकिन वह कभी-कभी ज्ञानी आदमी की तरह बहुत-सी बातें कहती है।" कारपुङ् ने कहा।

"बातें तो वह बहुत जानती है। लेकिन मन बड़ा सुकुमार है। इसीलिए छोटी-मोटी बातें भी उसके मन को चोट पहुंचाती हैं। टेढ़ी बातें तो वह बिल्कुल ही नहीं समझती। शायद ही कभी समझती हो।"

बहुत देर तक उन दोनों की ओर एकटक देखने के बाद गचि ने अपनी कुल्हाड़ी ली और लकड़ी फाड़ने के लिए लियि और कारपुङ् के पास आ गई।

"अब और मत चिढ़ाना," लियि ने कारपुङ् से फुसफुसाकर कहा, "प्यार उमड़ता है।"

"मुझे भी लकड़ी फाड़ने दे न।" गचि ने प्रेम और विनय के स्वर में कहा।

"अच्छा, फाड़," लियि ने कहा, "आज तुझे माफ किया, लेकिन भविष्य के लिए सावधान रहना। हमारे साथ आने पर तू अकेले अकेले कोई भी काम नहीं करेगी। हमारे लिए भी रहने देना। समझ गई न ?"

"हां, समझ गई।" गचि ने उत्तर दिया।

"आज से अकेले-अकेले काम नहीं करेगी न ?"

"कह नहीं सकती।"

ਮੱਝ ਚੋਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਧਾਰਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਬੂਟੇ ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀ·ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, "ਹੇ ਧਰਨੀ ਮਾਈ, ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਖੀਂ, ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦਬ ਕੇ ਮੀਹ ਵਸਾਈਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਫ਼ਸਲ ਦੇਵੀਂ।" ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਰੀਅਲ, ਸੰਧੂਰ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ, ਮੋਤੀ, ਘੋਗੇ ਤੇ ਕੌਡੀਆਂ ਆਦਿ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਧਰਨੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਭੇਟ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਥੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਰਹੇ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀ ਉਸਾਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਜੀਵ ਅਥਵਾ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ।

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸੌਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾਈ ਕਰਨੀ, ਹਲ ਵਾਹੁਣਾ, ਬੀਜਾਈ ਤੇ ਗੋਡੀ ਆਦਿ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਛੂਹ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਚਾਲੂ ਰਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਹਾਵਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ:

ਸੰਗਰਾਂਦ ਮਿਤੀ, ਦਿਨ ਪੰਜਵੀਂ
ਨਾਵੇਂ, ਸਤਵੇਂ, ਲੋਇ
ਦਸਵੀਂ, ਇਕੀਸਵੀਂ, ਚੌਬੀਸਵੀਂ
ਸਤ ਦਿਨ ਧਰਨੀ ਸੋਇ।

ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੂਲ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਹੈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਅੰਸ਼ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ।

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ, ਧਰਨੀ ਦੇਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਤਮ ਸੁਆਸਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਧਰਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੇਟਿਆਂ, ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੇੜੇ ਨਹੀ ਢੁੱਕਦੀਆਂ । ਭੰਡਾਰੀ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਣੇਪੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਜ਼ਣਨੀ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁਲਾਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪਿਛੇ ਇਹੋ ਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਿਉਤਾ 'ਖੇਤਰਪਾਲ' ਹੈ, ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਉਚੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਹੱਥ ਕੁ ਚੌੜੇ ਪੱਥਰ ਉੱਪਰ, ਨੱਕ, ਅੱਖ ਤੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ, ਚਿੜੀਆਂ ਕਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ, ਬਾਂਸ ਦੇ ਡੰਡੇ ਉਤੇ, ਕਾਲੀ ਕੁੰਨੀ ਮੂਧੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਕੁਝ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਉਲੀਕ ਕੇ ਡਰਨਾ ਜਿਹਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਖੇਤਰਪਾਲ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਖੇਤਰਪਾਲ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦਾ ਵੀ ਰਵਾਜ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਭਰੀ ਖੇਤਰਪਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੇਤਰਪਾਲ ਕੀੜਿਆਂ, ਚੂਹਿਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਖੇਤਰਪਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਉਤਾ 'ਭੂਮੀਆਂ' ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਾਂ

छह

लिपि के खेत पर आज एन्रिक (सामूहिक खेती) का अंतिम दिन है। बांकङ्, कारपुङ् और गचि के खेतों पर एन्रिक पहले ही हो चुका है।

लिब, बांकङ्, कारपुङ्, गचि और लिपि पंक्तिबद्ध होकर खेती के लिए लिपि के खेत में झाड़-झंखाड़ साफ कर रहे हैं।

"बांकङ्, सुनते हो," गचि ने कहा, "तुझे एक चीज देना चाहकर भी अब तक दे नहीं पाई हूं। सोचती हूं, आज दे ही डालूं।"

"मुझे कुछ नहीं चाहिए," बांकङ् ने कहा, "खासकर तुम लोगों की चीज मुझे नहीं चाहिए। फिर भी वह चीज देखने की इच्छा होती है।"

"वह चीज बहुत दूर नहीं है," गचि ने कहा, "तेरे और मेरे बीच यह जो लड़की है, उसे देख।"

बांकङ् ने लिपि के चेहरे को देखा और मुंह फेर लिया।

"कैसी लगी ?" गचि ने पूछा।

"बुरी नहीं।" बांकङ् ने कहा। उसके बाद लिपि की ओर देखकर बोला, "तू मुझे दी गई है। आज से तू मेरी हुई।"

"बड़ी अच्छी बात," लिपि ने कहा, "वैसे गचि ने तो एक चीज देने की बात कही थी। लड़की देने की बात तो कही नहीं थी।"

"मैंने मन में तेरे बारे में सोचकर ही एक चीज देने की बात कही थी," गचि ने अपने मन की बात कही।

सब लोग उसकी बातों पर हंस पड़े।

"ठीक है, बांकङ्, तो विवाह आज ही हो जाए।" लिपि ने कहा।

"हो जाए तो बुरा नहीं।" बांकङ् ने कहा।

"धीरज रख," कारपुङ् ने कहा, "खेत पर ही विवाह करने की जरूरत नहीं। अच्छा बांकङ्, तू तो लिपि को अपने अंगीठी-घर में आग जलाने के लिए अपने पास रख ही लेगा, पर लिब भैया का ख्याल क्यों नहीं करता ? वे क्या अकेले ही अकेले रहेंगे।"

"अरे बांकङ्," गचि ने कहा, "तुझे लिब भैया के लिए एक कन्या देनी होगी। नहीं तो तुझे लिपि नहीं मिलेगी।"

"तूने ही इसे मुझे दिया है," बांकङ् ने कहा, "अब तो यह मेरी ही है।"

लिपि मुश्किल में पड़ गई, क्योंकि भैया पास में ही था। उसने सोचा – बांकङ् अश्लील बातें भी कह सकता है। भैया के सामने अपने बारे में अश्लील बातों की चर्चा भली नहीं लगेगी।

"ठीक है, ये सब बातें बाद में होंगी," लिपि ने उसके बारे में की जानेवाली बातों को रोकने के उद्देश्य से कहा, "हम अपने ही बारे में सोचते रहें, तब तो नहीं चलेगा। कारपुङ् के लिए भी

ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਵਾਜ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਿਤਰ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਠੇਰੇ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਹੱਦ ਤੇ ਕਿਸੇ ਜੰਡੀ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ, ਉੱਚੀ ਥੇਹ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵੇਲੇ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਮੱਖਣ ਤੇ ਫ਼ਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਨ, ਜਠੇਰੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆ ਕੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢ ਕੇ ਜਠੇਰੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਠੇਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਸਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੜ ਗਈਆਂ।

ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਦਰਿਆ ਜਾਂ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਵਣ ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਦਰਿਆ ਪੀਰ ਜਾਂ ਖ਼ਿਜ਼ਰ-ਪੀਰ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਭੇਟਾਂ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦਿਉਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਪੀਰ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਘੁੱਟ ਪੀ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਤੇ ਅਜਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੱਲਾਹ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਬੇੜੀ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਹੜ੍ਹ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਲਾਹ, ਕਾਗ਼ਜ਼ ਜਾਂ ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੇ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੀਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ, ਘਰਾਂ ਤੇ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੱਥਰ ਰੀਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਹੀ ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਪੀਰ ਜਾਂ ਜਲ-ਦਿਉਤੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਖਣ ਲਈ ਉਚੇਚੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀਅਲ ਨੂੰ ਦਰਬ ਦੇ ਘਾਹ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ, ਤੇ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੇਸੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਕਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਘੱਘਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, ਠਹ੍ਹੰਮਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨਾਰੀਅਲ, ਮੌਲੀ, ਕੌਡਾਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਛੱਲਾ ਜਲ-ਦਿਉਤੇ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਰਸਮ ਪਿਛੋਂ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਦਿਨੀ ਇੱਕ ਸੰਢੇ ਨੂੰ ਸ਼ੂਕਦੇ ਤੇ ਆਫਰੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਸੰਢਾ ਡੁੱਬ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਦਰਿਆ—ਪੀਰ ਨੇ ਬਲੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਮੁੜ ਉਸ ਕੰਢੇ ਆ ਲਗੇ ਜਿਧਰੋਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਬਲੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀ ਪਈ ਤੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਇਲਾਕਾ ਤਬਾਹ ਹੋਣੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।

"तब चुप-चुप क्यों है ?"

"मैं क्या कहूं ? फिर भी, सोचती हूं कि अभी विवाह न करूं।"

"अभी विवाह न करेगी तो बाद में तुझे हाथ के इशारे से बातें करनेवाला दूल्हा ही नसीब होगा।"

"वैसा दूल्हा होने पर भी चलेगा, केवल मन का अच्छा होना चाहिए। संभव है, तुम लोगों द्वारा चुना दूल्हा मुझे बात-बात में डराता-धमकाता रहे, और कभी-कभी पीठ पर लाठी की मार भी पड़ सकती है। लेकिन किसी बुद्धू से विवाह होने पर वह मेरी हां में हां तो मिलाएगा।"

"तुम लोग पेड़-पौधे ऊपर-ऊपर से ही मत काटना," लिब ने बीच में कहा, "छोटे-छोटे पेड़-पौधे उखाड़कर फेंक देना।"

"लिब भैया, हम तुम्हारे कहने के अनुसार ही कर रही हैं," गचि ने कहा, "मिट्टी के नीचे फैलनेवाली बेलों को भी उखाड़कर फेंक डालती हैं।"

"ठीक कर रही हैं, कुछ लोग बेलों को ऊपर-ऊपर से काट देते हैं। वैसा करने पर खेत में खर-पतवार बहुत उग आते हैं।"

"लिब भैया," कारपुङ् ने कहा, "मैं तो छोटी-से-छोटी लता को भी ऊपर-ही-ऊपर से काट डालती हूं।"

लिब ने कुछ कहा नहीं और हंस पड़ा। वह वैसा नहीं कर रही, क्योंकि वह तो उसकी बगल में ही है और वह सब देख रहा है।

जमीन के नीचे फैली एक मजबूत बेल को काटते समय गचि का दाओ पत्थर से टकरा गया और उसकी धार खराब हो गई। छोटे-छोटे पेड़-पौधों को भी एक ही चोट में काटना अब मुश्किल हो गया। इस बीच उसकी दोनों ओर कारपुङ् और लिब आगे बढ़ते चले गए। बीच में उसके सामने झाड़-झंखाड़ की एक पतली पट्टी-सी रह गई।

"गचि, तू पीछे क्यों पड़ गई ?" कारपुङ् ने कहा, "तू इतनी सुस्त है ?"

"दाओ में धार नहीं है," गचि ने जैसे रोते हुए कहा।

"बिना धार का दाओ लाई ही क्यों ?"

"पत्थर पर पड़ने से धार खराब हुई है।"

"तूने कहा क्यों नहीं," लिब ने गचि के पास आकर कहा, "ला दाओ दे। मैं सान धर दूं।"

"लिब भैया, कोई जरूरत नहीं," गचि ने कहा, "मैं खुद सान धर सकती हूं।"

"धर सकती है लेकिन औरत का धराया सान दाओ पर टिकता नहीं है।"

"ठीक है तो, लो," गचि ने दाओ लिब की ओर बढ़ाते हुए कहा, "तू सान धरता रह। तू अपना दाओ दे तो।"

"कोई जरूरत नहीं। थोड़ा बैठ तो। सान धरने में ज्यादा समय नहीं लगता।"

"मेरा काम पड़ा रह जाएगा न!"

"अच्छा तो मैं ही कर देता हूं," यह कहकर बांकङ्, गचि के सामने का जंगल काटने में

ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਬਹੇ ਗੁਲਗੁਲੇ ਖੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਹੋਰ ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਂ-ਮਾਈ, ਬਸੰਤੀ, ਮਸਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਭੈਣਾਂ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾੜ੍ਹੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਝੁੰਡ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਭੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਮਾੜ੍ਹੀ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੀਵੀਂਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਰਦ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਂ ਮਾਈ ਹੈਜ਼ੇ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮਸਾਣੀ ਚੰਦਰੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੀ। ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਦਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਸੁੱਕ ਸੁੱਕ ਕੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਾਣੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 32 ਜੋਤਾਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਜਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਧੂਪ, ਗੁਗਲ ਤੇ ਖੋਪਾ ਆਦਿ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਗੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਵੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀਵੇ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਸੱਤ ਤਿਲਕ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਠਵਾਂ ਤਿਲਕ ਰੋਗੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੋਂ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਸਤ ਵਾਰੀ ਵਾਰ ਕੇ, ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀਤਲਾ ਦੀ ਮਾੜੀ ਉੱਪਰ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਬੱਚਾ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਛੱਟੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਬਦ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਂਝੀ ਦੇਵੀ ਤੇ ਗੌਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ

ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਭੀੜਾ ਸਮੇਂ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਭੱਖਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਕੁਝ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕਈ ਰੂਪ ਵਟਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਖ਼ੀਰ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਕਈ ਇੱਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਲਾਗਵੇਂ ਜਾਂ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਕਈ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀ ਬਦਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਹੱਥ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਜਾਂ ਪੂਰਬਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇਥੇ ਵਸ ਗਏ। ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ, ਸਾਡੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਜਾਤਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇਕੋ ਹੈ, ਜੋ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ

"मौंसम कीं थोंड़ी कृंपा होंती तों भंला हुंआ होंता," लिब ने कहा, "वैंसे ईर्ष्यालु मौंसम क्‍यां कंरता हैं, ईंश्‍वर हीं जांने। मौंसम कां विंश्वास नंहीं किंया जां संकता। ऐंसी जंमीन में धांन कां पौंधा बंहुत ऊंचा होंता है। फूंल लंगने कें संमय आंधी आं जांए, तों धांन के पौंधे जंमीन चूंमने लंगें।"

इसी समय किसी पेड़ से झिल्ली ने आवाज लगाई – झिन्-झिन्-झिन्-झिन् – झिन्-झिन्-झिन्-झिन् !

"घर लौटने का समय हो गया," लियि ने कहा, "शाम की झिल्ली भी झनकार करने लगी है।"

लियि ने सूरज की ओर देखा। जंगल में बीच से सूरज को साफ-साफ देख न सकी। किरणें जंगल के लता-विटपों की पतली-पतली झाइयों से समानांतर रूप से तीर की तरह आकर उन लोगों की देह पर पड़ रही हैं। जितने जंगल को साफ नहीं किया गया था, वह संध्याकालीन झिल्ली की झनकार से मुखरित हो उठा।

लियि और अन्य लोगों ने पीठ पर लकड़ी का डाला लिया और घर की ओर चल पड़े।

सात

कारदुग, बांकङ् और लिब शिकार करने के लिए आए हैं, क्योंकि आज से दो दिन बाद 'एतर' उत्सव होनेवाला है। वे पूरे एक दिन का रास्ता तय करके इतनी दूर शिकार के लिए आए हैं। यह जंगल बीहड़ है। बाघ, भालू, हाथी और तरह-तरह के जीव-जंतुओं का आवास। यहां कोई भी आदमी नहीं आता। आते हैं तो केवल शिकारी।

कारदुग एक बरगद के पेड़ के नीचे खड़ा होकर ऊपर देखने लगा। बरगद के पेड़ के डाल-पात बहुत दूर तक फैले हुए हैं, मानो बादलों से ढंका आकाश हो।

"इसी बरगद के नीचे एक कुटी बनाकर हम रहेंगे।" कारपुङ् ने कहा।

लिब ने जड़ से लेकर ऊपर तक बरगद के पेड़ को चारों ओर घूम-घूमकर कई बार देखा। हजारों हाथ-पैरवाला एक विराट दैत्य मानो इस भाव से खड़ा है कि मुझे बलपूर्वक हटानेवाला कोई नहीं। उसे लगा कि वे उस दैत्य के पेट के ही अंदर हैं। लिब ने सोचा, शायद पेड़ के ऊपर वनदेवता रहता है। क्या यहां रात में कोई सोता है ? उसके रोंगटे खड़े हो गए। रात में वनदेवता यदि उठा ले जाए ? मुझे यदि वनदेवता ले जाए, तो लियि की क्या दशा होगी ? घर ही बरबाद हो जाएगा। वह लावारिस कुत्ते की तरह लोगों के घर-घर मारी फिरेगी और अंत में भूख से सूखकर तिल-तिलकर मर जाएगी। फिर गिद्ध और कौवों का आहार बनेगी। उससे तो अच्छा था कि कहीं जोर लगाकर भी ब्याह करके आया होता। उसे पश्चाताप हुआ कि इन दोनों के साथ क्यों आया। वे दोनों आदमी नहीं, बाघ ही हैं। जंगल में केवल बाघ का ही भय नहीं होता।

"क्या तू सामान पीठ पर लादे इसी तरह खड़ा रहेगा ?" कारदुग ने लिब से कहा, "नीचे

ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਥਣ ਧੋਣ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਠੂਠੀ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਤੇ ਹਲਦੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਭੂਆ 'ਦੱਭ' ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਧੋਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਭੂਆ ਨੂੰ ਲਾਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੀਤ 'ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ' ਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਦਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਨਾਮ ਵਿਚ ਹੀ ਮੂਲ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦਾ ਵਾਸ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਲੋਕ ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਛੱਟੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਹਵਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਕ਼ਸ਼ੱਤਰ ਹੇਠ ਬੱਚਾ ਜੰਮਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਉਸ ਨਕ਼ਸ਼ੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇੱਕ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਂ ਪਸੰਦ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਿਉ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਾਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਧਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਰਸਮ ਨਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਾਰ, ਮਹੀਨੇ, ਰੁੱਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਧਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੰਗਲੂ, ਚੇਤੂ, ਬਸੰਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਲੰਮੀ ਸਹਿਕ ਪਿਛੋਂ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਬਦਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਲਈ, ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਗੂਣੀ ਜਹੀ ਚੀਜ਼ ਉਤੇ ਹੀ ਧਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਛਟਾਂਕੀ ਲਾਲ, ਗੁਦੜ ਸਿੰਘ।

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਸਤਾਂ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ 'ਅੰਨ ਪ੍ਰਸਨ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕੋਈ ਨਿਗਰ ਪਦਾਰਥ ਚਾਵਲ ਜਾਂ ਖੀਰ ਲਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ, ਖੇਡਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਬੱਚਾ ਖਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਲ ਦੌੜੇ ਤਾਂ ਪੇਟੂ, ਜੇ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਕੂ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੰਦ ਨੂੰ ਫੜੇ ਤਾਂ ਸ਼ਿਲਪੀ ਬਣਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੁੰਡਣ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਹਿੰਦੂ ਇਹ ਰੀਤ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੀਰਥ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਕੁੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ, ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਚੌਕ ਪੂਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਨ ਤੇ ਧੂਪ ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਚੌਕ ਵਿਚ ਓਮ, ਸਵਾਸਤਿਕ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੌਕ ਦੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨੌ ਗ੍ਰਹਿ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਨਾਈ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੁੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕਪੜੇ

और धरती के बीच कोई सड़क नहीं,नहीं तो आकाश में घर बनाकर जरूर रहा होता।

"अब लकड़ी इकट्ठी कर लेनी चाहिए," कारदुग ने कहा, "थोड़ी ही देर में अंधेरा छा जाएगा।" और बांकङ् की ओर देखकर कहा, "बांकङ्, तू पानी ले आ। नदी का पानी हो तो अच्छा।"

"सिसार नदी नजदीक ही है," बांकङ् ने कहा, "वहीं से लाऊं ?"

"नहीं-नहीं। ज्यादा दूर जाने की जरूरत नहीं। वहां से लौटते-लौटते अंधेरा हो जाएगा। थोड़ी ही दूरी पर एक झील है, आज झील के पानी से ही चलेगा। हां, कल सिसार नदी का पानी लाना होगा। लिब, आ, हम दोनों लकड़ी इकट्ठी करने चलें।"

लिब और कारदुग लकड़ी इकट्ठी करने चले गए।

बांकङ् निकट की बांसवाड़ी से एक बांस काट लाया और उसे काटकर कई फोंफे बना डाले। इन फोंफों को डाले में रखकर वह पानी लाने चल पड़ा।

थोड़ी दूर जाने पर उसे झील दिखाई दी। उसने नजदीक जाकर देखा कि झील के पानी में हल्के हिलोर उठ रहे हैं। उसने डाला धीमे से जमीन पर रखा और चुपके-चुपके झील के एकदम नजदीक गया और देखा कि एक विशाल हाथी पानी में क्रीड़ा कर रहा है। सूंड से पानी खींचकर अपने शरीर पर डाल रहा है। कभी-कभी पानी तट की ओर बिखेर रहा है। दोनों दांत तृतीया के चांद की तरह निकले हुए हैं। सूप की तरह के कान हिला रहा है।

बांकङ् कुटी की ओर भाग चला। अब तक कारदुग और लिब लौटे नहीं थे। उसने निकट से लकड़ी काटने की आवाज सुनी। वह उधर दौड़ पड़ा। उसने पहले लिब को देखा।

"क्या हुआ तुझे ?" बांकङ् को हांफते हुए दौड़े आते देख लिब ने पूछा।

"कारदुग कहां है ?" बांकङ् ने उत्तर न दे पलटकर पूछा।

"नंजदीक में हीं लंकड़ी कांट रंहा थां। अरें ओं कांरदुग !"

"चिल्लाना मत।" बांकङ् ने कहा।

"क्या हुआ ?" कारदुग का उत्तर था।

"बांकङ् तुझें बुंला रंहा हैं।"

कारदुग आ पहुंचा।

"क्या हुआ ?" बांकङ् को देख कारदुग ने कुछ आश्चर्य से पूछा, "क्या हुआ, बांकङ् ? हांफ जो रहे हो ! कुछ हुआ क्या ?"

"झील में एक हाथी है," बांकङ् ने कहा, "मेरे साथ आ तो। लेकिन कुछ भी मत बोलना।"

तीनों इकट्ठी की गई लकड़ियां कंधे पर ले कुटिया में लौट आए।

"लिब, तू यहीं रह," कारदुग ने कहा, "बांकङ् और मैं हाथी देख आएं।"

"हांथी देंखने कां मेंरा भीं मंन थां," लिब ने कहा, "अंच्छा, तूं लोंग देंख आं।"

कारदुग और बांकङ् अपनी-अपनी बंदूकें लेकर चल पड़े। झील पहुंचकर बांकङ् ने देखा कि हाथी पहली जगह पर नहीं है। उसने झील पर चारों ओर नजर दौड़ाई।

"देख रहे हो न," बांकङ् ने हाथी की ओर इशारा करते हुए फुसफुसाकर कहा, "उधर

ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰੀਤ 'ਸਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੀ ਚੱਕੀ' ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਤੀ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਚੱਕੀਆਂ ਪੀਹਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਮਾਂਹ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਮੁੱਠਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸੱਤ ਗਾਲੇ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਹਰ ਰਸਮ ਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਰੀਤ 'ਛੰਦਲੀਆਂ' ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਾਮਣ ਪਾਣੇ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਕੰਨਿਆਂ ਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਗਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਗੁੱਠੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਭ—ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਤੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਰਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਪਣੀਆਂ ਉਤੇ ਚੌਮੁਖੀਏ ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਕੇ ਧਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਲ ਹੀ ਇੱਕ ਥਾਲ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਠਾਂ ਭਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਨਿਆਂ ਚੌਮੁਖੀਏ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਵਲ ਪਲ ਪਲ ਪਿੱਛੋਂ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਰੂਪ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਚਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਕਦੀ ਤੇ ਫੜ੍ਹਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਰ ਉਸ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ 'ਛੰਦਲੀਆਂ' ਉਤੇ ਹੀ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਵਰ ਨੂੰ ਕਾਮਣ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਣਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ 'ਤਿਲ ਮੇਥਰੇ' ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਾਵਲ, ਤਿਲ ਤੇ ਮੇਥਰੇ ਪਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਸ ਥਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ ਕੇ, ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਹੇਠਾਂ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਕੇਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨੂੰਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਕਾਂ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗਰੀ ਪਵਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਨੂੰਹ ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ ਕੇ ਥਾਲ ਵਿਚ ਕੇਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਸ ਉਹ ਸਾਮਗਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਹੇਠਲਾ ਟੱਪਾ ਉੱਚੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਤਿਲ ਮੇਥਰੇ
ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਦੇ ਤਿਲ ਮੇਥਰੇ
ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸੱਸ ਤਿਲ ਚੁਣੇਸੀ
ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਨੂੰਹ ਪੁੱਤਰ ਜਣੇਸੀ
ਪੁੱਤਰ ਜਣੇਸੀ, ਸੱਤ ਪੁੱਤਰੀ ਹੋਸੀ।

ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰ

नहले मुझे ही खाएगा। डर के मारे लिब के रोंगटे खड़े हो गए।

"कांरदुग !" लिब ने पुकारा।

"क्या ?"

"तूं क्ंया सोंया नंहीं ?"

"झपकी लगी ही थी कि तूने तोड़ दी।"

"अंच्छा ? जंरा इंधर तों देंख।"

"क्या हुआ ?"

कारदुग ने सिर थोड़ा उठाया और लिब की ओर देखा।

"देंख तों, इंधर कुंछ नंहीं है। यंहां एक बेंढ़ां होंना चांहिए थां।"

"तुझे क्या डर लग रहा है ?"

"क्ंया तुंझे डंर नंहीं लंगता ?"

"मैं तुमसे ही पूछ रहा हूं।"

"अं, डंर-डंर-डंर-।"

"यह सब क्या है ? यदि डर लगता है तो कह।"

"तूं कंह तों।"

कारदुग हंस पड़ा। उसने सोचा – इसे डर लग रहा है, पर मेरे सामने कहते लाज लग रही है।

"मैं समझ रहा हूं, तुझे डर लग रहा है।"

लिब ने पलकें तेजी से झपकाईं।

"अच्छा, ठीक है। तू मेरे बिछावन पर आ जा," कारदुग ने कहा, "मैं तेरे बिछावन पर सो जाऊंगा। आ इधर।"

लिब ने सोचा कि शायद कारदुग को डर नहीं लग रहा। बांकङ् को भी नहीं लग रहा। घोड़ा बेचकर सो रहे हैं। केवल मुझे ही डर लग रहा है। लिब ने महसूस किया कि वह बड़ा फालतू आदमी है।

"मेरे पास आ जा," कारदुग ने फिर कहा, "मैं तेरे बिछावन पर सो जाऊंगा।"

"रंहने दें," लिब ने कहा, "तूं सोंया रंह। मुंझे भीं डंर नंहीं लंग रंहा।"

"तो फिर तू तंग नहीं करेगा कि डर लगता है। मैं सोऊं। तू आधी रात तक जगे रहना। उसके बाद यदि नींद आए, तो मुझे जगा देना।"

"अंच्छा, देंखूंगा।"

कारदुग सो गया।

लिब ने ज्यादा लकड़ी डालकर आग की लपट तेज कर दी, ताकि आग की रोशनी दूर तक जा सके। उसने म्यान से दाओ निकालकर दाईं ओर इस तरह रखा कि हाथ बढ़ाते ही मिल सके। और फिर, अपनी खाली बंदूक में गोली भरकर बाईं ओर बिल्कुल पास में रखी। वह बाहर की ओर मुंह करके बैठ गया, जिससे कि यदि बाघ-भालू-हाथी आए तो उसकी नजर

ਗ਼ੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਥੋਥੇ ਤੇ ਨਿਰਮੂਲ ਜਾਪਣ ਕਰਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਭਰਮ ਚੇਤਨ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਮਾਨਸਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿੱਚ ਗਏ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲਾਗਵਾਂ ਜਾਂ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਹੈ।

ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮੇ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਸੁਸਿਸ਼ਟ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕੁਝ ਵਹਿਮ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬੁਲਬੁਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਮਾਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੇ ਅਜੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਗੁੱਠਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੌਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜੋਤਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੇ ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭੁਲਾਵੇਂ ਟੂਣੇ (Imitative magic) ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਰੂਪ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਗਲ ਤੇ ਸ਼ਨੀ ਗ੍ਰਹਿ ਜੀਵਾਂ ਵਲ ਮੰਦ-ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਘੱਟ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਝਾਗਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੰਗਲੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੰਗਲੀਕ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੁਰਮੇਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੰਗਲ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਸਦਕਾ ਉਸ ਜੋੜੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਭਾਟੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰ ਦੀ ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਤੇਲ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਬਿੰਬ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਬਲਾਵਾਂ ਟਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਟੜਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਹਰ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਸਨਿਚਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਆਵਾਜ਼ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ :

ਸਨਿਚਰ ਬਲੀ
ਸਭ ਬਲਾ ਟਲੀ

ਬੁੱਧ, ਬ੍ਰਹਿਸਪਤ ਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰ ਚੰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜੰਮਿਆ ਬਾਲਕ ਸਦਾ ਅਰੋਗ ਤੇ ਨਰੋਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀਆਂ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਮੂਲ' ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦ੍ਵੈਖ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ

है। उधर बाघ दांत निपोरकर इस ओर छलांगने के लिए घात लगाए बैठा है और इधर ये लोग हंस रहे हैं। जाओ, तुम लोगों की जरूरत नहीं, मैं खुद ही मारूंगा। लिब फिर पहले की तरह बंदूक का निशाना बाहर की ओर साधकर बैठ गया। यह अवश्य है कि इस बार कारदुग और बांकङ् के निहत्थे बैठे होने के कारण उसका साहस बढ़ गया था।

लिब की हालत देखकर कारदुग और बांकङ् फिर से खिलखिलाकर हंसने लगे।

"तेरी गोली खाने बाघ तेरे नजदीक आएगा भी," बांकङ् ने कहा, "वह तो बहुत दूर पर दहाड़ रहा है।"

लिब को थोड़ा विश्वास हुआ, क्योंकि बांकङ् मजाक के बहाने भी बहुत झूठ नहीं बोलता। उसका मजाक समझ में भी आता है। पर कारदुग का मजाक तो गहरे पानी की मछली की तरह पकड़ना चाहने पर भी पकड़ में नहीं आता।

"शिकार के लिए जाने पर हमें कई बाघों का सामना करना पड़ता है," कारदुग ने कहा, "बाघ हमारा कुछ भी नहीं बिगाड़ता। लेकिन बाघ के दूर से ही दहाड़ने पर इसके प्राण उड़े जा रहे हैं!"

लिब ने आंखों की पलकें तेजी से झपकाईं और कारदुग की ओर देखा।

"यह तो अब हाथ से बंदूक रखनेवाला नहीं," कारदुग ने फिर कहा, "लिब, तू सारी रात इसी तरह पहरा देता रह सकता है न? पहली ही रात भय से तुझे सांस लेने तक का समय नहीं। तीन रातें और हैं। जाने तेरी क्या हालत होगी? कहीं भय से तेरी सांस ही बंद न हो जाए।"

लिब ने बंदूक पहले की जगह पर रख दी और सिर झुका लिया।

"तू जंगल में एक बार भी सोया नहीं है क्या?" बांकङ् ने पूछा।

"नहीं," लिब ने उत्तर दिया, "यांद नहीं आंता।"

"शायद इसीलिए तुझे इतना डर लगता है।"

लिब ने बिना कुछ कहे धीरे से खांसा और जिस काठ पर बैठा था, उसे थोड़ा बाईं ओर सरकाकर फिर बैठ गया।

"इसने शायद भूल से मर्द के रूप में जन्म लिया," कारदुग ने कहा, "स्त्रियां भी इसके जितना नहीं डरतीं। इसीलिए यह आज तक अंधे हिरन को भी नहीं मार सका। बंदूक इसने यूं ही खरीद ली है।"

लिब की पलकें तेजी से झपकीं। वह सिर उठाकर किसी की ओर देख न सका।

"हिरन न मार सकने पर भी हमारे लिब ने सिसार नदी की मछलियों का समूल नाश कर दिया है," बांकङ् ने मुस्कराकर कहा, "कल यह जाल ले मछली पकड़ने के लिए सिसार नदी जाएगा ही। कितनी मछलियों का जीवन जाएगा, लिब खुद ही जानता है।"

लिब ने बांकङ् के चेहरे की ओर देखा। फिर इच्छा न होने पर भी डिबिया से थोड़ा तंबाकू निकाला और चूना मिलाकर मुंह में डाल लिया। फिर बुझ रही लकड़ियों को अंगारे तोड़ने से निकली लपटों के बीच डाल दिया।

ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹਿੱਲਾ ਕੇ ਵਿਸਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਤ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣਾ ਅਸ਼ੁੱਭ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਹੇਠਲਾ ਟਪਾ ਗਾ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਰਤ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਜਾਹ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਉਡੀਕੇ ਬਾਰ
ਜਾਈਂ ਹਨੇਰੇ ਆਈਂ ਸਵੱਖਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਗਨ ਵਿਚਾਰ
ਜਾਹ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ ਮੇਰੀ ਸੁੱਖਾਂ ਬੀਤੇ ਰਾਤ
ਰਿਜ਼ਕ ਲਿਆਈਂ ਭਾਲ ਕੇ ਤੇਲ ਲਿਆਈਂ ਨਾਲ

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਦੇਵਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹਨ, ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਤਿਆਉਣ ਨਾਲ, ਸਫ਼ਰ ਸੋਖਾ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ-ਵਹਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸਫ਼ਰ ਐਨੇ ਔਖੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਤਨੇ ਉੱਨਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਔਕੜਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਰਮ-ਵਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਦੇ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਉਭਰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਮੰਗਲ ਤੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਮੰਦਾ, ਪਰ ਸੋਮਵਾਰ ਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲ ਤੇ ਬੁਧ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ :

ਮੰਗਲ ਬੁਧ ਨਾ ਜਾਈਏ ਪਹਾੜ
ਜਿੱਤੀ ਬਾਜੀ ਆਈਏ ਹਾਰ

ਕੁਝ ਵਹਿਮ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦਿਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਧਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਤੋੜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ—'ਬੁਧ ਕੰਮ ਸ਼ੁੱਧ।' ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਬੁਧ ਜਾਂ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਪਹਿਨੀਏ ਤਾਂ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਹੰਢਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਵਾਂ ਗਹਿਣਾ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਨਿਆ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁੰਮਦਾ ਨਹੀਂ—'ਬੁਧ ਸਨਿਚਰ ਕਪੜਾ, ਗਹਿਣਾ ਐਤਵਾਰ।"

ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਲਈ ਕਿਉਂ ਸ਼ੁਭ ਹੈ? ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ? ਕੋਈ ਨਹੀ ਦੱਸਦਾ।

ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬੀਜਾਈ ਤੇ ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਧ ਨੂੰ ਬਿਆਈ ਤੇ ਮੰਗਲ ਨੂੰ ਵਾਢੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲ ਵਧੇਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—'ਮੰਗਲ ਦਾਤੀ ਬੁਧ ਬਿਆਈ।' ਦੁੱਧਲ ਪਸ਼ੂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵੀ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਧਵਾਰ ਗਊ, ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਘੋੜੀ ਤੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਮੱਝ ਖ਼ਰੀਦਣੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਸੂਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਕੁੱਤੀ, ਵਿਸਾਖੀ ਵਿਚ ਊਠਣੀ, ਜੇਠ ਵਿਚ ਬਿੱਲੀ, ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਘੋੜੀ ਤੇ ਖੋਤੀ, ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਗਊ, ਮੱਘਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੱਝ ਤੇ ਪੋਹ

"लिब, तू इधर जा," कुछ दूर जाने पर कारदुग ने कहा, "कुछ आगे जाने पर एक झील मिलेगी। वहां हिरन पानी पीते हैं। मैं सिसार नदी तक जाऊंगा। हिरन सुबह-सुबह नदी-किनारे चरते रहते हैं।"

लिब ने बिना कुछ कहे दक्षिण की ओर प्रस्थान किया। वह घने जंगल से होकर जा रहा था। कुछ दूर आगे जाने पर जंगल और भी घना हो गया। वहां बड़े-बड़े पेड़ नहीं थे, कई छोटे-छोटे पेड़ यहां-वहां खड़े थे। पेड़ केवल इलायची के और बाकी लताओं का जंगल। लताएं इलायची के पेड़ों से ऐसे लिपटी थीं, मानो वेणी-बंधे बाल हों। लिब लाख चेष्टा करने पर भी रास्ता न निकाल सका। कीड़े-मकोड़ों के चलने-फिरने तक के लिए गुंजाइश नहीं। वह कुछ दूर तक पीछे लौटा और विरल जंगल से आगे बढ़ा। अब तक सूरज उग आया था। लता-विटपों की पतली झिरियों से टेढ़ी-मेढ़ी होकर आ रही सूरज की किरणें उसकी देह पर पड़ीं। उसने मीठी-मीठी धूप का आनंद उठाया और एक स्फूर्ति का अनुभव किया। समस्त जंगल चिड़ियों और कीड़ों-मकोड़ों की आवाज से मुखरित हो उठा। उसने सोचा, शायद इस समय पशु भी उल्लसित होकर चरते रहते हों। वह चुपचाप आगे बढ़ गया। छोटी-छोटी चिड़ियां डाल पर बैठी उसे एकटक देखतीं और कुछ-कुछ बोलतीं। वह कुछ समझ न पाता। उसने सोचा, शायद चिड़ियां कह रही हैं कि कहां का अनजाना आदमी यहां आ टपका। बड़ी चिड़ियां उसे देखते ही उड़ जातीं। कुछ और आगे बढ़ने पर पेकुपेङ्र नाम की चिड़ियों का एक झुंड उसके आगे की डालों पर बैठकर 'पेक्-पेक्-पेकग्-पेकग्' बोलने लगा। वह सहम गया। ये पेकुपेङ्र भविष्यवाणी कर रही हैं कि मैं एक अंधा हिरन भी नहीं पा सकता। उसने सोचा – जा, मैं तेरी भविष्यवाणी सुनता ही नहीं। उसने बंदूक जमीन पर रखी और कान के दोनों छेदों को अंगुली डालकर बंद कर लिया। पेकुपेङ्र चिड़ियां कहीं उड़ चलीं। लिब बंदूक लेकर आगे बढ़ा। थोड़ी दूर जाने पर उसने एक खुला मैदान देखा। वह उसी ओर कई कदम आगे बढ़ा। उसने मन-ही-मन कहा – 'यह मैदान नहीं, कारदुग द्वारा बताई झील है।' वह खुशी-खुशी निकट चला गया। उसने झील के चारों ओर देखा। उस पार कुछ हिलते-डुलते लगा। उसने पतली दरार से अच्छी तरह झांका। दो हिरन पानी में उतर रहे हैं। कारदुग ने ठीक ही कहा था। उसने सोचा – शायद पांनी पीने आए हैं। और फिर जैसे, बिल्ली चूहे को देखकर खुशी-खुशी उसे धर दबोचने कें लिए जाती है, वैसे ही वह एकदम चुपचाप झील के किनारे-किनारे आगे बढ़ता गया।

दोनों हिरनों और लिब के बीच अब केवल पचास हाथ की दूरी थी। इसी समय जमीन पर पड़ी एक सूखी डाल उसके पांवों-तले आ गई। डाल के टूटने की आवाज सुनकर दोनों हिरनों ने कान खड़े कर उसकी ओर देखा। वह जमीन पर लेट गया। कुछ देर बाद उसने धीमे से सिर उठाया और हिरन की ओर देखा। वे निश्चिंत होकर पानी पी रहे थे। वह आगे बढ़ता चला गया।

जब हिरन केवल तीस हाथ की दूरी पर रह गए, तब उसने मारने के लिए निशाना साधा। एक को सींग है, दूसरे को नहीं। उसने पहले जीवित हिरन न देखा था, आज ही देखा है। बदन पर बारीक-बारीक रोएं हैं – पके संतरे की तरह लाल-लाल। आंखें लज्जालु लड़की-जैसी

ਗਰਭ ਵਿਚਲੇ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਗਰਭਵਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੇ, ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਉਸ ਲਕੀਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ ਨਹਿਸ਼ ਤੇ ਦਲਿਦਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ ਦੈਵੀ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਖਲ ਬੱਚਾ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਲਈ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਜੰਮੀ ਕੁੜੀ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ ਮੁੰਡਾ ਤ੍ਰਿਖਲ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤ੍ਰਿਖਲ ਕੁੜੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪਿਓ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਜੇ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਾਅ ਵੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਛੱਜ ਪਾੜ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਮੁਹਾਠ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਖਲ ਬੱਚਾ ਜੇ ਫਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਤ੍ਰਿਖਲ ਛਲ
ਜਾਂ ਘਰ ਸੁੰਨਾ
ਜਾਂ ਘਰ ਵਲ ਛਲ

ਕੁਝ ਵਹਿਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਫਰਕਣ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਰਦ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਫਰਕੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀ, ਖੱਬੀ ਫਰਕੇ ਤਾਂ ਮਾੜੀ, ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਫਰਕੀ ਚੰਗੀ, ਪਰ ਸੱਜੀ ਮਾੜੀ। ਜੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸੱਜੀ ਤਲੀ ਉਤੇ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਧਰੋਂ ਰੁਪਿਆ ਆਵੇਗਾ, ਜੇ ਖੱਬੀ ਉਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖ਼ਰਚਾ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਖੱਬੀ ਤਲੀ ਤੇ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੱਜੀ ਤੇ ਨਹੀਂ। ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ।

ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਲੋਕੀ ਬਹੁਤ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੁੱਧ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਫਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੱਸਦੇ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਝੈਂਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਸੁਰਮੇ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੁੱਧ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਕੋਲਾ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੀਵੀਆਂ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਧਾਗਾ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ, ਕਾਲੀ ਕੁੰਨੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਡਰਾਉਣੇ ਨਕਸ਼ ਉਲੀਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੁਲਕਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਢੱਬਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਉਪਾਅ ਸੁਹਜ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਹਜ ਦੇ ਭਾਵ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ-ਬਟੂ ਜਾਂ ਸੂਰ ਦਾ ਦੰਦ ਤਾਂਬੇ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਉਪਾਅ ਹਨ। ਸੱਤ ਸੁੱਕੀਆਂ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਨਾਲ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟੀਆਂ ਮਿਰਚਾਂ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਜੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੌੜਾ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗੀ

करता है। मनुष्य यम को नहीं देखता, लेकिन आज मैं ही यम हूं। यम ! यम ! यम ! मैं यम से भी अधिक निष्ठुर हूं।

हिरन के प्राण निकलने की यंत्रणा लिब से देखी नहीं गई। वह बेहद विचलित हो गया। बंदूक उठाए वह प्रायः दौड़ते हुए लौट पड़ा।

कारदुग पहले ही लौट आया था और लिब का इंतजार कर रहा था।

"खाली हाथ आए हो क्या ?" कारदुग ने लिब को देखकर पूछा।

"ऊं !" लिब ने उत्तर दिया।

"बंदूक की आवाज सुनी थी, क्या तेरी थी ?"

लिब ने उत्तर नहीं दिया। उसने बंदूक रखी और एक तख्ता अपनी ओर खींचकर बैठ रहा।

"देख बांकङ्" कारदुग ने कहा, "यह तो शिकार से लौटते ही गूंगा हो गया। गूंगे को सही करने के लिए कोई दवा वगैरह है या नहीं ?"

"शायद है," बांकङ् ने मुस्कराकर कहा, "लेकिन तू भूल कर रहा है, यह गूंगा नहीं हुआ है। यह तो कल की तरह हवा में गोली बरबाद करने की बात कहते हुए लजा रहा है।"

लिब ने बांकङ् के चेहरे की ओर देखा, "तेंरी बांत संही नंहीं हैं।"

"सच्ची बात कह, लिब," कारदुग ने कहा, "नहीं तो हम तेरी बंदूक पर थूकेंगे और बाकी गोलियां भी ले लेंगे।"

"चांर बंरस पंहले," लिब ने एक गहरी उसांस छोड़कर कहा, "चांर बंरस पंहले मां जिंस तंरह मंरी थीं, ठींक वैंसें हीं आंज हिंरण मंरा।"

कारदुग और बांकङ् चकित होकर लिब के चेहरे को देखने लगे – यह क्या कह रहा है ?

"क्या तूने हिरन मारा है ?" कारदुग ने पूछा।

"मंरते संमय मां नें जैंसा कंष्ट भोंगा थां, आंज हिंरण नें भीं ठींक वैंसें हीं कंष्ट भोंगा हैं।"

"तू कहता क्यों नहीं," कारदुग ने थोड़ा अधीर होकर कहा, "क्या हिरण तूने ही मारा ?"

"सुंनते हों कांरदुग, मैं यंम हूं। शिंशु की तंरह किंसी कां बुरां कंरने कीं बांत भीं नं सोंचनेवाले एंक निंरीह पंशु कां मैंने अंन्यायपूंर्वक वंध किंया हैं। इंसीलिए मैं यंम हूं।"

"धत पागल, एक हिरन को मारने से ही आदमी यम हो जाएगा ? आदमी कितने पशुओं की हत्या करता है, उसका कोई लेखा-जोखा भी है ?"

"इंसीलिए, तों संभी आंदमी यंम हैं। आंदमी कें हृंदय में दंया-मांया जैंसी कोंई चींज हैं हीं नहीं।"

"छोड़ दे तू अपनी दया-माया को। पशु-पक्षियों को मारकर उत्सव का आयोजन करते कितनी पीढ़ियां पार हो गईं और आगे भी इसी तरह हजार-हजार पीढ़ियों तक उत्सव मनते रहेंगे।"

"आंदमी अंपने हीं शंरीर सें मांस कांटकंर उंत्सव मंनाया कंरे। दूंसरे जींवों पंर निंर्भर

ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜੰਤੂਆਂ—ਸੱਪ, ਅਠੂਹੇਂ ਤੇ ਡੇਮੂੰ ਆਦਿ ਦੇ ਕੱਟੇ ਦਾ ਵੀ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਫੂਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਮਾਂਦਰੀਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੁਘੜ ਮਾਂਦਰੀ ਤਾਂ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਰੋਗੀ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਪ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ਹਿਰ ਚੂਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਪਾਂ ਤੇ ਅਠੂਹਿਆਂ ਦੇ ਡੰਗੇ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਗੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਅਠੂਏਂ ਦੇ ਡੰਗੇ ਦਾ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਕਾਲਾ ਬਿਛੂਵਾ, ਕੰਕਰ ਵਾਲਾ
ਡੰਗੋਂ ਪੁੱਠਾ, ਪੂਛਲੋਂ ਕਾਲਾ
ਸੋਨੇ ਦੀ ਗਡਵੀ, ਰੁਪੇ ਦਾ ਪਰਨਾਲਾ
ਛਿੜ ਵੇ ਬਿਛੂਵੇ ਛਿੜ
ਆਇਆ ਗੁੱਗੇ ਦਾ ਸਾਲਾ

ਕਈ ਜੋਗੀ ਤੇ ਚੇਲੇ, ਸਵਾਹ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਉਤੇ, ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਫੂਕ ਕੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪੀੜਤ ਅੰਗਾਂ ਉਤੇ ਧੂੜਣ ਨਾਲ ਕਈ ਅਸਾਧ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੰਤਰ, ਮੰਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਤਰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਮਗਰੀ ਉਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਜੰਤਰ ਨੂੰ 'ਰੱਖ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਰੱਖਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਲਾਣ ਨਾਲ, ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਿਆਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਜੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕੜੇ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਜੰਤਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਉਤੇ ਲਿਖ ਕੇ, ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨਾਲ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ:

6	1	8
7	5	3
2	9	4

ਇਸ ਜੰਤਰ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰੋ, ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਇਕਸਾਰ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਣੇਗੀ।

कारण से आग लग जाए तो मेरे नाती-पोतों के गले खाली ही रह जाएंगे।'

"सुनत हो, लिब," चाचा ने कहा, "आज मुझे तेरे बाप की बहुत याद आ रही है। वे बड़े अच्छे शिकारी थे। वे जब शिकार पर जाते, मुझे अवश्य साथ ले जाते। शायद तुम लोगों ने बचपन में देखा है। उनकी बंदूक की नली से गोली छूटने पर कोई भी पशु बच नहीं सकता था। जैसा बाप, वैसा ही बेटा। ऐसा ही होना भी चाहिए। तू शिकार करना मत छोड़ना। तुझमें पिता के गुण हैं। तू नामी शिकारी हो सकता है। तेरा भविष्य उज्ज्वल है।"

लियि ने दो मछलियां और थोड़ा मांस चाचा की ओर बढ़ा दिया।

"अरी, यह सब क्यों देती है!" चाचा ने असमंजस से कहा, "नहीं चाहिए, सुनती हो लियि, मुझे मांस-मछली नहीं चाहिए। मेरे लिए इतनी चिंता क्यों करती है? तुम लोगों के इष्ट-मित्र बहुत हैं। उनके लिए भरपूर मांस-मछली रखनी चाहिए। अन्यथा कम पड़ जाएगी।"

"हमारे लिए है न," लियि ने मछली और मांस चाचा के पास रखा और कहा, "बहुत देने के लिए है ही नहीं। जो थोड़ा दे पाई हूं, यदि वह भी न लेंगे तो हमें बहुत दुःख होगा।"

"यदि ऐसा है तो ला, दे। न लूं तो भी तुम लोग बुरा मानती हो। तुम लोग मुझे क्या-क्या नहीं देतीं? हमेशा कहती हो – चाचा यह लो, वह लो। यह खाओ, वह खाओ करती रहती हो। तुम लोग जो खाओगी, वह सब मुझे खाना जरूरी है!"

"आप भूल कर रहे हैं! चाचा!" लियि ने मुस्कराकर कहा।

"कैसी भूल?"

"आपको बिना बताए ही हम स्वयं बहुत-सी चीजें ख़ा लेती हैं।"

"हा-हा-हा, यह तो यूं ही कह रही हो। अच्छा, मैं चलता हूं।" चाचा चलने को हुए।

"चुड्न की आपङ् खत्म की या नहीं?"

"थोड़ी है।"

"पीजिए।"

"अरी, अब कितनी पीऊं? बूढ़ा होने पर मेरा आपङ् पीना कम हो गया है। जवानी में खूब पी थी। अच्छा, चलता हूं।" वे उठ गए।

"अच्छा, अब जाइए।"

चाचा चले गए।

चाचा के चले जाने पर लिब निमंत्रण खाने चला। उसने मशाल हाथ में ली और लंबे डग भरता चला गया।

"लिब भैया!" लड़की की आवाज थी।

लिब ने पीछे की ओर मुड़कर देखा। अदेङ् ने आवाज दी है।

"कहां जाएंगे?" अदेङ् ने कहा।

"कांरदुग के यहां जा रहा हूं।" लिब ने कहा।

"कारपुङ् ने ही तुझे बुलाया है?" अदेङ् ने खिलखिलाकर हंसते हुए कहा।

"धंत, बदमाश!"

ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਫੇਰੇ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੇਠਲਾ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰੇ :

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਢੱਲੇ,
ਮੇਰੀ ਦੁੱਖ ਬਲਾ ਟੱਲੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੋਹਰਾਣ ਨਾਲ ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਦੀ ਪੀੜ, ਢਲਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੱਖ ਵਿਚ ਤੜੱਕੀ ਨਿਕਲ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਘਰ ਦਾ, ਜਿਥੇ ਢਾਈ ਬੰਦੇ (ਮਰਦ, ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਇੱਕ ਬੱਚਾ) ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ, ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਵੇ 'ਕੌਣ ਹੈਂ' ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਹੇਠਲਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹੇ :

ਮੈਂ ਹਾਂ ਅੱਖ ਤੜਿਕੀ,
ਮੈਨੂੰ ਛੋੜ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਨਿਕਲੀ।

ਤੜੱਕੀ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਆਵੇਗੀ ਤੇ ਰੋਗੀ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਹਿੱਚਕੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਠੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਉਤੇ ਕੋਈ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਥਪ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹਿੱਚਕੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਹਿੱਚਕੀ ਹਟਾਣ ਲਈ ਉਸ ਉਤੇ ਝੂਠਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਟੂਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਾਅ ਹੈ। ਝੂਠਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ ਕਾਰਣ, ਰੋਗੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਹਿੱਚਕੀ ਵਲੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿੱਚਕੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਤ ਦਾ ਧਾਗਾ ਲੈ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰੇ ਅਤੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਦਰਖ਼ਤ ਦੁਆਲੇ ਵਲਦਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਹ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹੇ :

ਪਿੱਪਲਾ ਤੇਰੇ ਪੱਤ ਹਰੇ
ਸੱਤ ਸੂਤ ਮੈਂ ਵਲ ਧਰੇ
ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਤੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਗੀ ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਉਤਰ ਕੇ ਦਰੱਖ਼ਤ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰੀ ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਵਾਰੀ ਦੇ ਬੁਖ਼ਾਰ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀ ਸੀ ਛੱਡਿਆ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਉਥੋਂ ਵਾਰੀ ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਉਤਰ ਜਾਵੇਗਾ।

ਬਵਾਸੀਰ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਟੂਣਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਰੋਗੀ ਮੰਗਲਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੁਆਲੇ ਸਫ਼ੈਦ, ਲਾਲ, ਹਰੇ, ਪੀਲੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੰਜ ਸੂਤੀ ਧਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੰਗਲਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਹਨੂਮਾਨ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਚੜ੍ਹਾਵੇ, ਬਵਾਸੀਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਵਾਸੀਰ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸਿਆਣੇ ਮੁੰਦਰਿਆ ਹੋਇਆ ਛੱਲਾ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਣ ਲਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਛੱਲੇ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਰਗੀ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜੁੱਤੀ ਸੁੰਘਾਣ ਨਾਲ ਰੋਗ ਜੁੱਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ

न हुआ होता। शिकार के ब्याज से उसके व्यक्तित्व का उज्ज्वल पक्ष उजागर हुआ है। पृथ्वी ने पुराना रूप तजकर नया रूप धारण किया। यही पृथ्वी उसकी अपनी पृथ्वी है।

लिब का तन-मन बड़ा उत्फुल्ल था। उसकी इच्छा हुई कि सेमल की रूई की तरह बह उड़े। उसने खाना भी केवल एक कौर लिया।

"तूने खाना नहीं खाया," कारदुग की मां ने कहा, "आज बहुत दूर से भूखा-प्यासा और दिन-भर थककर आया है, तब भी तेरी भूख नहीं जगी। सोचा था कि इन लड़कों को तो भूख की भी सुध नहीं, सो खूब खाएंगे। इसीलिए आज मैंने ज्यादा भात बनाया था।"

"लिब का मन अब भी शिकार में ही है," बांकङ् ने कहा, "इसने कैसे हिरन देखा, बंदूक से कैसे गोली छूटी और गोली लगने पर हिरन कैसे निढाल होकर गिर पड़ा – ये सारी बातें सोच-सोचकर इसकी भूख मर गई है।"

"तूने सच्ची बात कही है, बांकङ्," कारदुग ने कहा, "लिब की आत्मा अब तक शिकार से लौटी नहीं है। आत्म होगी, तभी न आदमी को भूख लगेगी। अभी तो यहां इसका शरीर-मात्र ही है। भूख न लगना स्वाभाविक ही है।"

"तुम लोग लिब भैया को मार ही डालोगे क्या ?" कारपुङ् ने कहा, "यदि ये बचे न रहते तो तुम लोग शिकार से लौटकर घर के लोगों को कैसे मुंह दिखाते ? इन्होंने ही तुम लोगों की इज्जत बचाई है। इनकी कन्नी अंगुली के बराबर भी तुम लोगों का मोल नहीं।"

लिब धीरे से खांसा और पीढ़ा बाई ओर सरकाकर बैठ गया।

"जब तूने अपने लिब भैया को ऊपर उठाकर हमें नीचे गिरा दिया है, तो हमें अपनी भाग्यरेखा फिर से खिंचवाने के अलावा और कोई चारा नहीं रह गया है," कारदुग ने कहा।

"मैंने आप लोगों को गिराया नहीं है," कारपुङ् ने कहा, "आप लोगों में शक्ति नहीं है, इसीलिए आप लोग खुद ही लिब भैया से नीचे गिर गए हैं ?"

"कारपुङ् ने कोई गलत नहीं कहा," बांकङ् ने कहा, "एक बार बचपन में लिब और मैंने कुश्ती लड़ी थी। मैं चित हो गया था। पता नहीं, लिब को याद है भी या नहीं।"

सभी हो-होकर हंस पड़े।

लिब ने कारपुङ् ने चेहरे की ओर देखा। वह हंस रही थी। वह भी हंसने लगा।

नौ

अगले दिन पूर्णिमा की ज्योत्स्ना-पुलकित रात्रि। आज मुचुप में 'एतर' उत्सव के उपलक्ष्य में 'देलङ् नृत्य' आरंभ होनेवाला है। यह पुरुष-नृत्य है। युवकों के शरीर थिरक रहे हैं, पर समय है कि बीत ही नहीं रहा। समय धीरे-धीरे व्यतीत हो रहा है। आज पहला दिन है, इसलिए नाच जल्द ही आरंभ होगा। छोटे-छोटे लड़के-लड़कियां, बूढ़ा-बूढ़ी सब-के-सब एक-दूसरे का हाथ पकड़कर देलङ् देखने निकल पड़े हैं। वसंत ऋतु में फल-फूल से सुशोभित जंगल जिस प्रकार चिड़ियों और कीट-पतंगों के संगीत से मुखरित रहता है, उसी प्रकार पूरा गांव लोगों की

ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਿਲਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਾਕਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਲ੍ਹੜ ਤੀਵੀਂਆਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ, ਸੱਸ ਜਾਂ ਨਨਾਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਣਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਰੱਖ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਲਾਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੰਜੀ ਦੇ ਅਠਿਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਟੂਣਾ ਟੱਪਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਦੇਹ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰੱਖਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਰੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ 'ਸਿਆਣੇ' ਤੋਂ ਰੱਖਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਜਾਂ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਦੱਬ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਥੋਂ ਟੱਪਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਤੇ ਰੱਖਾਂ ਦਾ ਕਰੂਰ ਅਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਗੰਡਾ' ਕਿਸੇ ਧਾਗੇ ਉਤੇ ਗੰਢਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਖ ਜਾਂ ਜੰਤਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਵੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਂਝ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਔਲਾਦ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਤ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਟੂਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਕੰਵਾਰਾ ਯੁਵਕ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬਾਂਝ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਸ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਕੰਵਾਰੇ ਯੁਵਕ ਦੀ ਮਘਦੀ ਚਿੱਤਾ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਚਾਵਲ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ, ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਘਟ ਵਿਚ ਕਈ ਬਾਂਝ ਤੀਵੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਭ ਪਾਸੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਹੋ ਆਖ਼ਰੀ ਹਥਿਆਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਟੂਣਾ ਲਾਗਵੇਂ ਜਾਦੂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਜੇ ਮਘਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚ, ਸੋਟੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਟੂਣੇ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਤੀਵੀਂਆਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਪੋਕ੍ਰਤ ਟੂਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਚੌਰਾਹੇ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ, ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਚਾੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਕਰੇ ਦਾ ਮਾਸ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗਰੀ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਟੂਣੇ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਟੱਪਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਟੂਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"तू शायद सो रही थी ?" लियि ने कहा।

"थोड़ा लेटी हुई थी," कारपुङ् ने हंसने की चेष्टा करते हुए कहा, "लेकिन नींद नहीं आई।"

"मां गईं क्या ?"

"सब गए।"

"तू भी चल जल्दी।"

कारपुङ् ने कुछ जवाब नहीं दिया।

"तू क्या बैठी ही रहेगी, कारपुङ् ? जल्दी चल न, 'देलङ्' शुरू होने ही वाला है।"

"तुम लोग जाओ," कारपुङ् ने कहा, "आज मेरी तबीयत ठीक नहीं लग रही। बुरा मत मानना।"

"तू न गई, तो हम भी नहीं जातीं।" गचि ने मान करते हुए कहा।

"ऐसा कहेगी गचि, तो मुझे बहुत बुरा लगेगा। तबीयत सच ही अच्छी नहीं है। और यदि मैं गई भी तो तुम लोगों के साथ हंसी-ठट्ठा नहीं कर सकती।"

"तब क्या करेगी लियि ?" गचि ने पूछा।

"यदि कारपुङ् की तबीयत ठीक नहीं है तो यह यहीं रहे," लियि ने कहा, "यदि बाहर निकली तो तबीयत ज्यादा खराब हो सकती है। कारपुङ, अच्छा है कि मत चल।"

"यदि तबीयत खराब ही होनी थी तो आगे-पीछे क्यों न हुई," गचि ने बड़े दुःख से कहा, "लगता है तेरी तबीयत आज के दिन की ही प्रतीक्षा कर रही थी। आज यदि हम सब एक साथ हंसी-मजाक कर पातीं तो कितना अच्छा लगता ! अच्छा, तू सो, हम चलती हैं।"

लियि और उसकी सखियां मुचुप की ओर चल पड़ीं।

तीन सौ हाथ लंबे, तीस हाथ चौड़े और पैंतीस हाथ ऊंचे विस्तृत मुचुप-घर के पंक्तिबद्ध अंगीठीघरों में आग जल रही है। पूरा का पूरा मुचुप आग की रोशनी में चमक उठा है। देलङ् देखने के लिए आए लोग-बाग सिर के बालों से भी अधिक हैं। लोग अधीर हो रहे हैं। प्रत्येक के मुंह में एक ही बात कि देलङ् कब शुरू होगा।

कुछ देर बाद नवयुवक लोग पुरोहित के साथ आए। अधीर हो रहे लोग खुशी में चिल्ला उठे, "मिरि[1] आ गए, मिरि आ गए।" मानो कई दिनों के सूखे के बाद वर्षा की एक बौछार आई हो।

नवयुवकवृंद एक के पीछे एक पंक्तिबद्ध खड़े हुए। पूर्व मुचुप युवकवृंद आगे और मुचुप युवकवृंद पीछे खड़े हुए। मिरि आज जीव-जंतु और वनस्पति जगत के सृष्टि तत्व के सूत्र गाएंगे। उसके बाद मनुष्य, देवता, पालतू पशु और अनाज की सृष्टि का रहस्य और इन सबके बीच संबंध की कहानी ही मुख्य विषय है।

पुरोहित ने आरंभ किया, "ए देल रेग देलङ्।"

नवयुवकों ने दुहराया, "हो गेलङ्।"

1 पुरोहित।

ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਟੂਣੇ ਹਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੂਣੇ ਹਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕਲੇਜੇ ਖਾਣੀਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੁਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਟੂਣੇਹਾਰੀ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਢਾਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਉਸ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦੀ। ਜੇ ਉਹ ਖਾ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਝਾੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰ-ਬਲ ਨਾਲ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਜਿਗਰ ਕੱਢ ਕੇ ਟੂਣੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੜ ਦੇਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਰੋਗੀ ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਲੇਜੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਡੈਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਚਟਮ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਰੀ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਇੱਕ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲੇਜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਟੁੱਕੜੇ ਉਹ ਸੱਤਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੱਤੇ ਰਾਣੀਆਂ ਟੂਣੇ ਹਾਰੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਲੇਜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਸੱਤਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਛੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਲੇਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਸੱਤਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੁੰਨਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਟੂਣੀਹਾਰੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਉਸੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਦਾ ਭੇਤ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਉਸ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸੱਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਟੂਣੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਫੱਫੇ ਕੁੱਟਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਫਾੜ ਕੇ ਟਾਕੀ ਲੱਗਾਣ, ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਲਿਆਉਣ, ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਮੋਮ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲੱਗਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਗਣ ਅਪਸ਼ਗਣ

ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਗਣ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸ਼ਗਣ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੰਮ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੋਚਣੀ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਗਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ

---

1. Religion & Folklore of Northern India, p 421.

अर्थात्, लिमाङ् के पुत्र माङ्कार के औरस से दो संतानों का जन्म हुआ – कारपुङ् और कारदुग। कारपुङ् बहन और कारदुग भैया। कालक्रम में यौवन के मधुर स्पर्श से दोनों का मन बावला हुआ। उमंग से दोनों दालान में, जगल में, पहाड़ी कंदरा में, झरने के किनारे नाचते-गाते घूमा करते। नाचते-नाचते कारपुङ् ने नारी-नृत्य 'पनुङ्' का आविष्कार किया और कारदुग ने 'देलङ्' नामक पुरुष-नृत्य का। मानव-समाज के लिए यह एक अभिनव अवदान था। नृत्य में कोई विराम नहीं। उसकी प्रत्येक भंगिमा पर पर्वत-सदृश उभरे कारपुङ् के पुष्ट उरोजों में एक हल्का-सा कंपन उठता, जैसे बरखा में उफनती नदी के बहते पानी में लहरों का फेनिल आलोड़न होता है। कारदुग के चौड़े और गठीले सीने में पुरुष-सौंदर्य का उद्दाम रूप प्रकट हुआ। कभी दोनों एक ही नृत्य एक साथ एक-दूसरे के हाथों को पकड़कर करते। इस प्रकार अनेक भंगिमाओं में अनेक तरह के नृत्य करते हुए कभी-कभी दोनों की दैहिक दूरी मिट जाती। कभी दोनों के वक्ष मिलते तो कभी कारदुग की बलिष्ठ भुजाएं कारपुङ् के उरोजों का स्पर्श करतीं और कारपुङ् का सुप्त यौवन जाग उठता। शरीर के प्रत्येक अणु-परमाणु में एक तीव्र सिहरन होती। नारी के निर्वसन स्तनों के कोमल स्पर्श से कारदुग के अंग-प्रत्यंग में उष्ण लहू का तेज प्रवाह दौड़ जाता। दोनों के यौवनदीप्त मन किसी चीज की खोज में बावले हो जाते। ऐसे आवेगमय और सम्मोहनयुक्त वातावरण में दोनों ही यह भूल गए कि वे एक ही खून से जन्मे हैं। दोनों की अदम्य यौनाकांक्षा ने समाज की दुर्लंघ्य रीतियों को भी अनदेखा कर दिया। समय बीतने पर कारपुङ् गर्भवती हुई। समाज ने उसकी हंसी उड़ाई। वे दोनों समाज-बहिष्कृत हुए। इतना होने पर भी कारपुङ्-कारदुग द्वारा आविष्कृत पुनङ्-देलङ् नृत्य लोगों के बीच आदरणीय बना रहा।

इसके बाद पुरोहित ने मुख्य विषयवस्तु गाना आरंभ किया। एक के बाद एक पद गाता गया। युवक लोग दुहराते हुए गाते चले, 'हो गेलङ्'। नवयुवकों को उत्साहित करने के लिए बुजुर्ग भी युवकों के सामने पंक्तिबद्ध होकर नाचने लगे।

अब तक नाचनवाले लोग दो बार मुचुप की परिक्रमा कर चुके थे। अब तीसरी परिक्रमा पूरी होनेवाली थी। लियि और उसकी सहेलियों ने कानाफूसी करके तय किया कि कारदुग को आगे लाया जाए। नाचते-नाचते कारदुग और उसके साथी युवतियों के करीब आ गए। युवतियां तैयार थीं। हठात लियि ने कारदुग की जोर से बांह पकड़ी। शेष नवयुवतियों ने भी लियि का अविलंब साथ दिया। कारदुग ने युवतियों से हाथ छुड़ाने की प्राणपण से चेष्टा की, लेकिन सफल नहीं हुआ। जाल में फंसे जीव की तरह कितनी ही बांहों के बंधन में जकड़ा कारदुग थोड़ा भी हिल-डुल नहीं सकता था। चींटियों का दल जैसे कीड़े को घसीट ले जाता है, वैसे ही नवयुवतियां कारदुग को ले चलीं।

सबसे पहले कारदुग के गले में कंठहार पहनाया गया और उसके बाद कर्णकुंडल। अंत में उसे युवती की कुर्ती और मेखला पहनाकर छोड़ दिया गया। अब कारदुग एक लावण्यमयी युवती बन गया था। थोड़ी दूर पर ही अकेली खड़ी गचि ने कारदुग के रूप का लुक-छिपकर निरीक्षण किया और वह इस तरह मुस्काने लगी कि कोई देख न पाए।

युवती-वेश में सुसज्जित कारदुग अपने साथियों में मिलकर फिर नाचने लगा। देलङ्

ਨੂੰ ਜਮਦੂਤ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਕੁੱਤਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਲੱਤਾਂ ਕਰ ਲੇਟਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਅੱਪਸ਼ਗਣ ਹੈ, ਇਸ ਘਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਬਿਪਤਾ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕੁੱਕੜ ਦਿਨੇ ਬਾਂਗ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਉੱਲੂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਅੱਪਸ਼ਗਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਔਸੀਆਂ ਤੇ ਫਾਲ

ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਸੰਤ ਦੈਵੀ ਸੂਝ ਤੇ ਸਹਿਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੁਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿੱਥਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋਤਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁੰਡਲੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿੱਧੀ ਔਸੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਔਸੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਧਾਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਔਸੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਤੀਲੇ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਜਾਂ ਪੈਂਸਲ ਨਾਲ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਉਤੇ ਕੁਝ ਲਕੀਰਾਂ, ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਵਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਲਕੀਰ ਵਾਹੁਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਟੱਪਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ :

ਸੱਚ ਪਾਵਾਂ ਸਚਿਆਰ ਪਾਵਾਂ
ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਪਾਵਾਂ
ਸੱਚ ਪਿਆ ਤਾਂ ਖੀਰ ਖਵਾਸਾਂ
ਝੂਠ ਪਿਆ ਤਾਂ ਖੇਹ ਪਾਸਾਂ

ਫ਼ਿਰ ਦੋ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਜੋਟੇ ਬਣਾ ਕੇ ਕੱਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਕੋਈ ਲਕੀਰ ਨਾ ਬਚੇ, ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਇੱਕ ਰੇਖਾ ਬਚ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਆਟਾ ਗੁੰਨਦਿਆਂ ਜਾਂ ਪੇੜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ ਆਟਾ ਭੁੜਕ ਕੇ ਪਰਾਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾ ਡਿੱਗੇ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਨੇਰੇ ਉਤੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਂ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹੜਾ ਸਮਝੋ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਉਤੇ ਕਾਂ ਬੋਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸ ਗਏ ਢੋਲ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰੀ ਕੁੱਟ ਕੇ ਪਾਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

गचि ने कुछ कहा नहीं,केवल प्यारी-सी हंसी हंस दी।

"तू बाहर से ही कुछ न जानने का नाटक करती है," अदेङ् ने कहा,"लेकिन अंदर से ख़ूब उस्ताद है,हू-ब-हू 'लेनि-ताबे'।"

"तुम लोग मेरी गचि को रुलाना मत,हां !" लियि ने कहा।

"ओह,जैसे कि यह अब तक बच्ची हो !" अदेङ् ने कहा।

"जाओ,मैं तुम लोगों के नजदीक नहीं रहती !" गचि ने मुंह फुलाकर कहा। वह थोड़ा हट गई।

इसी समय गचि ने देखा कि बांकङ् नाच से बाहर आ गया है। वह मचान से उतर रहा है। गचि ने सोचा – कोई काम होगा। वह देखती रही।

थोड़ी देर बाद बांकङ् लौट पड़ा। उसके मचान पर चढ़ने से पहले ही गचि मचान से उतर पड़ी।

"बांकङ् !" गचि ने पुकारा।

"क्या हुआ ?" बांकङ् ने पूछा।

"ठहरना तो।"

"आखिर हुआ क्या ?"

"तुझसे कुछ कहना है।"

"क्या ?"

"तेरे मन में..."

"क्या ? कह तो।"

"शायद तेरे मन में है।"

"कहेगी नहीं,तो मैं समझूंगा कैसे ?"

"एक दिन लियि के साथ तुझे चिढ़ाया था।"

"हां,फिर क्या हुआ ?"

"चिढ़ाने के बहाने हमने सच्ची बात ही कही थी।"

"इसका मतलब यह कि तू दूल्हा खोज रही है ?"

"हां तो,उसे तू ही स्वीकार कर ले। उसके जैसी लड़की तुझे कहीं नहीं मिलेगी। तुझे यह सब बताने की जरूरत नहीं। देख,देरी मत करना। और सुन,अपनी बहन अदेङ् का लिब भैया के साथ गोलट कर देना।"

बांकङ् 'खीं-खीं' कर हंस पड़ा। देलङ् के दर्शक उसकी हंसी सुनकर उन दोनों की ओर देखने लगे।

"हंसता क्यों है ?" गचि ने धीमी आवाज में कहा,"लोग हमारी बात सुन रहे हैं।"

"दूल्हा इस तरह खोजती हो ?" बांकङ् फिर हंसा।

"क्यों ?" गचि ने सहमते हुए पूछा,"कोई बुरी बात कह दी क्या ?"

"कोई बुरी बात नहीं कही," बांकङ् ने कहा,"लेकिन चीजों का दाम तय करने की तरह

ਤਿੱਤਰ ਖੰਭੀ ਬਦਲੀ ਆਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਛਾਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸੂਰਜ ਦਵਾਲੇ ਹਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਵਸਦਾ ਹੈ:

ਤਿੱਤਰ ਖੰਭੀ ਬਦਲੀ ਰੰਨ ਮਲਾਈ ਖਾਹ
ਉਹ ਵਸੇ ਉਹ ਉਜੜੇ, ਇਹ ਬਿਰਥਾ ਕਦੇ ਨਾ ਜਾ।
ਸਿੱਖਰ ਸੂਰਜ ਪਰਵਰਿਆ
ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਮਰਿਆ।

ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਹੋਰ ਟੱਪੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੇਠ ਵਿਦੀ ਦਸਵੀ ਨੂੰ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਆ ਪਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਵਰ੍ਹਦਾ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

ਜੇਠ ਵਿਦੀ ਦਸਵੀ ਜੇ ਸਨਿਚਰ ਹੋਇ
ਪਾਣੀ ਹੋਏ ਨਾ ਧਰਨ ਪੁਰ ਵਿਰਲਾ ਜੀਵੇ ਕੋਇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਹੋਲੀ, ਲੋਹੜੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਮੰਗਲਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਏ, ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਤਬਾਹੀ ਮਚੇਗੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਬਚੇਗਾ:

ਹੋਲੀ ਲੋਹੜੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਮੰਗਲ ਹੋਇ
ਚਰਖ ਚੜ੍ਹੇਗੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਰਲਾ ਜੀਵੇ ਕੋਇ

ਅਜਿਹੇ ਟਪਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।

क्यों करती ? ऐसा तो हो नहीं सकता – असंभव । उस दिन एतर के उत्सव पर देलङ् नाचते समय बाहर बांकङ् के साथ फुसफुसाकर बातें करते हुए उसे सबने देखा था, मैंने भी । उन दोनों के बीच कोई बात है जरूर । उसकी तरह की निर्दोष लड़की का चरित्र स्खलित हुआ नहीं कि मैं अपमानित हुआ । शायद वह मुझे फालतू आदमी समझती है । लेकिन मैं तप्त बालू पर पड़नेवाला कोई जलकण नहीं हूं ।

कारदुग बिना कोई आवाज दिए लौट पड़ा ।

"इतनी रात गए तू कहां जाएगा," सास ने कहा, "क्या कोई काम है ?"

"कोई खास काम नहीं," कारदुग ने कहा, "खेती का काम खत्म होने पर शिकार के लिए जाने की बात सोचता हूं । बांकङ् जाएगा या नहीं, सो पूछ आऊं ।"

"यदि जाना ही है तो एक मशाल क्यों नहीं ले लेता ? तू अंधेरे में कैसे जाएगा ?"

"आकाश में तारे हैं न, उन्हीं की रोशनी में चला जाऊंगा ।"

"ठीक है, जल्दी लौट आना ।"

कारदुग चला गया ।

अंधेरे के बीच कारदुग टटोलता-टटोलता बांकङ् के घर की ओर चल पड़ा । चलते समय सामान्यतः जितनी ऊंचाई पर डग उठाता है, उससे अधिक ऊंचे डग उठाते हुए वह चल रहा था, मानो अंधा आदमी ठोकर खाने के भय से बड़ी सावधानी से कदम बढ़ा रहा हो । पहाड़ी चढ़ाव-उतारवाली गली का चप्पा-चप्पा उसका जाना-पहचाना है । गचि के घर से यहां तक समतल है । उसके बाद यहीं से गली का एक किनारा ढालू है । यहां पर एक चपटा पत्थर है । यहीं पर बायां डग रखकर दायां डग इस खुरदुरे पत्थर पर रखना होता है । बिल्कुल खुरदुरा भी नहीं है । जहां पांव रखना होता है, वह स्थान घिस-घिसकर थोड़ा चिकना हो चला है । उसके बाद एक छोटा पत्थर है, जिसका अधिकांश भाग जमीन में गड़ा हुआ है । कारदुग सोचता जा रहा है कि वहां बायां पांव देना चाहिए । उसके बाद गली धीमे से नीचे उतर गई है । यहां पर पत्थर की सीढ़ियां नहीं हैं । जमीन में धंसे छोटे-छोटे पत्थर हैं । जाड़े के दिनों में सुबह-सुबह इधर से जाने पर पांव के तलवे छिदने से लगते हैं । ठीक इसी समय गली के बाएं किनारे के घर से एक कुत्ता भौंकने लगा । उसने सोचा कि उसे ही देखकर भौंक रहा है । थोड़ी दूर जाने पर दाईं ओर बांकङ् का घर है । उधर से किसी की मशाल की रोशनी इधर आ रही है । वह ठहर गया । उसने सोचा, शायद गचि हो । वह निकट के कटहल के पेड़ की ओट में छिप गया । लड़की पास आई तो उसने कटहल की ओट से धीरे से मुंह निकालकर देखा । नहीं, यह गचि नहीं, दादाम है । दादाम के निकल जाने पर वह फिर आगे चला ।

यह रहा बांकङ् का घर । कारदुग निःशब्द निकट चला गया । आगे के मचान में दो आदमी बातें कर रहे हैं । कारदुग को लगा, वे और कोई नहीं, बांकङ् और गचि ही हैं । वह पहले ही बातें साफ-साफ सुन नहीं पाया ।

"तो तू मुझे नहीं चाहता ?" यह गचि की आवाज है । उसने फुसफुसाकर कहा है ।

कारदुग ने दांतों से ओठ दबाते हुए सोचा – यह इतनी गिर गई है ! उसका सारा शरीर संतप्त हो उठा ।

ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੰਢਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹਰ ਤੰਦ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਤੇ ਸੁਹਜ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸੋਗ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਦੂਜੇ ਸਾਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਕ ਇੱਕ ਮਾਨਸਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੀੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਸਾਕ ਲਈ ਨਵੇਕਲਾ ਸੰਬੰਧ, ਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਸਵਾਦ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਹੈ। ਪਿਉ ਦਾ ਭਰਾ ਚਾਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਮਾਮਾ। ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਜੇ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਮਾਸੀ ਤੇ ਪਿਉ ਦੀ ਭੈਣ ਭੂਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਸੀ ਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭੂਆ ਤੇ ਚਾਚੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-'ਮਾਂ ਨਾ ਸੂਈ ਮਾਸੀ ਸੂਈ।'

ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭੰਵਰ ਨਾਨਕੇ ਤੇ ਦਾਦਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਫੁੱਲਵਾੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਰਸ ਤੇ ਸਵਾਦ ਹੈ, ਇੱਕ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਮਹਿਕ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਇੱਕ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਦਾ ਰਸ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਰਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਲਈ ਸਹਿਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਫ਼ਰਜ਼ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਨਾਨਕੇ ਛੱਕ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਮਾ, ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਗਣਾਂ ਦਾ ਰੰਗਲਾ ਚੂੜਾ ਪਹਿਨਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਰਾਡੇ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਨਾਨਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਲਡੂ ਪੇੜੇ ਖਾਵਾਂਗੇ
ਮੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ

ਨਾਨਕੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਆਂਦਰ ਦੀ ਨਿੱਘ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਬੱਚਾ ਦਾਦਕੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸਰਦਾ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਤੇ ਭੋਇੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰਚਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਕਰ ਕੇ, ਸਾਰਾ ਦਾਦਕਾ ਪਰਵਾਰ ਇਕੋ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਾਂਗ ਓਤਪੋਤ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਬਰਾਦਰੀ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਵਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਜੇ ਬਰਾਦਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਨੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਰਾਦਰੀ ਮੂਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਦੇ

"मुचुप के नियम इस तरह ढीले होते गए तो मुचुप-युवकों का कोई भय नहीं करेगा। अच्छा मैं चलती हूं," गचि ने उठते हुए कहा, "तू भी मुचुप जा, लेकिन मेरी बात याद रखना।"

"अच्छा देखूंगा, पर तू मशाल की बिना अंधेरे में कैसे जाएगी?"

"मशाल न हो तब भी चलेगा," गचि ने आगे के मचान की सीढ़ियां उतरते हुए कहा, "कुछ-कुछ दिखलाई पड़ रहा है।"

"ठीक है? तब जा।"

दो कदम चलकर गचि रुक गई।

"बांकङ्!" गचि ने पुकारा।

"क्या हुआ?" मचान पर दाओ का म्यान कंधे पर लटकाकर बांकङ् उठा-भर था।

"मुझे डर लग रहा है।"

"किस चीज का डर?"

"रात में बाघ गांव के भीतर घुसकर सूअर खा जाता है न! मुझे घर तक तो छोड़ आ।"

अगली मचान के नीचे गचि और बांकङ् की झलक ले रहे कारदुग ने सोचा कि शायद गचि के रोंगटे खड़े हो गए हैं। उसने मन-ही-मन कहा – गचि, तू निशाचर जंतु है। तू भी बाघ की तरह रात में ही घूमा करती है। तुझे किसका डर? मुझे बदनाम करने और मेरा कलेजा खाने से अच्छा है कि तू बाघ के मुंह में पड़ जाए।

"अच्छा, चल।" बांकङ् ने कहा।

बांकङ् और गचि चल पड़े। बांकङ् के हाथ में लकड़ियों की एक मशाल है। कारदुग उनके पीछे-पीछे चला। कारदुग ने होठों-तले दांत दबाते हुए मन-ही-मन कहा – गचि, तेरा यह विश्वासघात कल्पनातीत है। मुझे लज्जित करने के लिए तेरा यह ढंग? मेरे व्यक्तित्व को नीचा दिखाकर उसे खत्म कर डालने का तेरा यह षड्यंत्र! मैंने सोचा था कि तेरा हृदय पानी की तरह तरल-कोमल है। सोचा था कि तेरा चरित्र पहाड़ी झरने की तरह स्वच्छ-निर्मल है। यह नहीं जाना कि पानी के नीचे जहरीला सांप भी डंसने के लिए घात लगाए बैठा है। ठीक है, तू इस बार बांकङ् से विवाह रचा। तेरी जो इच्छा, सो कर। बांकङ् ही क्यों, तेरे लिए हजार-हजार लड़के निकल आएंगे। पर तेरी यह प्रताड़ना मेरे लिए तो असह्य है – बिल्कुल असह्य। तू समझती है कि मैं बेकार आदमी हूं, पांव के भार से मसली जानेवाली एक दुर्बल घास हूं। पर ऐसा नहीं है। जिस प्रकार शरीर में रक्त-प्रवाह कभी बंद नहीं होता, उसी प्रकार मैं भी हाथ पर हाथ धरकर बैठा रहनेवाला नहीं हूं।

कारदुग को पता ही न चला कि कब गचि का घर आ गया। वह गचि और बांकङ् से दस हाथ की दूरी पर है और बांकङ् की मशाल की रोशनी उसकी देह पर पड़ रही है। अचानक वह एक बड़ी चट्टान की ओट में लेट गया। बांकङ् ने दालान में खड़ा होकर मशाल की रोशनी से गचि को रास्ता दिखाया। गचि सीढ़ियां चढ़कर मचान पर पहुंच गई।

"बांकङ्, तू जा," गचि ने मचान पर से कहा, "तुझे परेशान किया, बुरा मत मानना।"

"लड़की का बुरा मानना, न मानना एक ही बात है।" बांकङ् ने कहा।

ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਾ ਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਡਿੱਕੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਾਰੇ ਘਰ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਡਿੱਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿੱਕਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸਭ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਹੁਰਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਨੂੰਹ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਮੱਧਮ ਸਵੱਰ ਵਿਚ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਬੂਹੇ ਦਾ ਭਿੱਤ ਖੜਕਾ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਜਾਂ ਪਰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਘੁੰਡ ਕਢ ਲੈਣ ਤੇ ਸਲੀਕੇ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਣ। ਨੂੰਹਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਘਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਪਰ ਜੇ ਮੌਕਾ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਦੋ-ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨੂੰਹ ਐਨੀ ਹੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਵਾਜ਼ ਮਸਾਂ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੁਰੇ ਜਿੰਨਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਿਉਰ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ। ਦੋਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਤੇ ਟਿਚਕਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਵਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਲੈ ਦੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਉਰ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਂਝ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦਿਉਰ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਘੁੰਡ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ 'ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਈ' ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਛੋਟੇ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਚਾਦਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਉਰ ਭਾਬੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹਾ ਡੁਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿਉਰ ਭਾਬੀ ਦੀ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਮੇਰਾ ਦਿਉਰ ਬੜਾ ਟੁੱਟ ਪੈਣਾ
ਹੱਸਦੀ ਦੇ ਦੰਦ ਗਿਣਦਾ

ਕਈ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਉਰ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੋ ਚੂਲਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ—ਪੇਕੇ ਤੇ ਸਹੁਰੇ। ਪੇਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ। ਇੱਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਧੜਕਣ। ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੁਲਾਸ ਵਿਚ ਵਿਗਸਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਪੀਂਘ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਵਾਂਗ ਕਦੇ ਪੇਕੇ ਤੇ ਕਦੇ ਸਹੁਰੇ ਫੇਰੇ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਸਹੁਰੇ

"मैं बच्चा नहीं हूं," कारदुग ने फिर कहा, "और न ही तेरे हाथ का खिलौना। शायद तू समझ रही थी कि तेरे प्यार में मैं संसार को भूलकर शांति से सो जाऊंगा और तू भागकर भी बच जाएगी। तेरे बचने का रास्ता तो खुला रहेगा, पर देखना यह है कि रास्ता किधर जाता है।"

गचि अवाक भाव से कारदुग की ओर देखती रही। उसने मन-ही-मन कहा – क्या बकता है, पागल तो नहीं हो गया ? और उसके बाद खुलकर बोली, "तू कहना क्या चाहता है, मैंने समझा ही नहीं।"

"समय बीत चुका," कारदुग ने दाईं ओर मुंह घुमाया और गचि की ओर देखकर कहा, "समझती हो, समय बीत गया। अब आया है समझने का समय !" उसने मुंह फेर लिया और आग की ओर देखा।

"पहेली क्यों बुझा रहा है ?" गचि ने आर्द्र स्वर में कहा, "आज तू बदल गया है, बिल्कुल बदल गया है। बोल न, जल्दी समझाकर कह न !" वह परेशान हो उठी।

"जिससे कहना है, वह स्वयं जड़ से फुनगी तक जानती है," कारदुग ने थोड़ा सीधे फैलाकर रखे अपने पांव नितंब के पास मोड़कर रखे और गचि की ओर देखे बिना ही कहा, "मैं तो पल भर का दर्शक हूं।"

"इश्श, मैं समझ नहीं पाती कि तुझे क्या कहूं," गचि ने सिसकते हुए कहा, "तू पत्थर की तरह कठोर हो गया है। आज तू कारदुग नहीं रह गया। एकदम दूसरा हो गया है।"

"गचि अब गचि कहां रह गई है ? इसीलिए कारदुग भी कारदुग नहीं रह गया। पहले के कारदुग-गचि पृथ्वी के किसी कोने में रह भी कैसे सकते हैं ?"

"मैं नहीं सुनती, नहीं सुनती," गचि ने दोनों हाथों से दोनों कान ढंकते हुए कहा, "और मत कहो !" उसने कारदुग के दाएं कंधे पर अपना दायां हाथ और ठुड्डी रखे और बाएं कंधे के ऊपर से बायां हाथ बढ़ाकर गलबांही देकर कहा, "मुझसे यह सब मत कहो।" उसने कुछ और कहने के लिए मुंह खोला ही था कि – "मत छू मुझे" कहकर कारदुग ने तुरंत बाईं ओर घूमकर गचि का हाथ पकड़ा और उसे पीछे की ओर धकेल दिया।

गचि थोड़ी दूरी पर लुढ़क गई।

"यह मैं हूं – कारदुग," कारदुग ने जमीन पर पड़ी रो रही गचि की ओर देखा और कहा, "तेरा पति नहीं। तू अब भी मुझे पहचान नहीं सकी अभद्र।" उसने मुंह फिराकर बाएं हाथ की बीचवाली तीन अंगुलियां दाएं हाथ से पकड़ीं और ठेहुनों पर हाथ रखकर बैठ गया।

गचि रोती हुई एक ही जगह पसरी पड़ी रही। उसके आंसुओं से जमीन गीली हो गई थी।

कारदुग ने देखा कि अंगीठी की विपरीत दिशा में उन दोनों की ओर पीठ करके सोई सास ने करवट बदलकर उन लोगों की ओर मुंह कर लिया है। कारदुग ने झटपट सिर झुका लिया।

"तुम लोगों को क्या हो गया है," सास ने कारदुग की ओर देखकर कहा, "इतनी रात गए तुम लोग इस तरह रोना-धोना और शोरगुल क्यों कर रहे हो ?"

ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ

ਕੁਝ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਪੇ ਵਿਆਹੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਤਕ ਨਹੀ ਪੀਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਾਧਾ ਹਰ ਪਦਾਰਥ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਬੱਤੀ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਕਰ ਕੇ ਦੇਣਾ ਪਏਗਾ ਤੇ ਜੋ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਉਤਲਾ ਹੀ ਮਾਸ ਕੱਟ ਕੇ ਤੇ ਤਲ ਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇਮ ਦੀ ਇਤਨੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਵੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਮੂੰਹ ਨਹੀ ਲਗਾਂਦੇ।

ਕੁਝ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਣ ਲਈ, ਰੀਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੋ ਦੋਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਭਰਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਟਾਂਦੇ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਵੀ ਸਦ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੱਗ ਵਟ' ਭਰਾ ਜਾਂ 'ਧਰਮ ਦੇ ਭਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਲੜਕੀ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਵੀਣੀ ਉਤੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਭੈਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਕਟੁੰਬ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਨੂਠੀ ਸਾਂਝ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਰਵਾਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਭਰੂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਆਦਰ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਯੁਵਕ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ ਜਾਂ ਬਾਬਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ, ਚਾਚੀ ਜਾਂ ਤਾਈ ਕਰ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ

ਵਿਆਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਠਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਲਏ ਕਈ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਤੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲਾੜੇ ਸਾਰੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਖਦਾ ਰਖਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਲੀਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਭਰਵਾਂ ਕਿਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਸਜ ਧਜ ਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਨਾਲ

तरह खड़े हो एक-दूसरे की ओर सिर झुकाकर फुसफुसाते हुए बातें करते-से लगते हैं। ये तीनों पत्थर उसके खूब जाने-पहचाने हैं। उत्तर की ओर के पत्थर का ऊपरी सिरा थोड़ा टूटकर खुरदुरा हो चला है। बाकी कुछ चिकने हो गए हैं। आग की ओर के हिस्से आग के ताप से धूसर वर्ण के हो चले हैं। उसकी दोनों बगलों से कालापन बढ़ता गया है जो पीछे की ओर गहरा हो गया है (अभी अंगारों की मद्धिम रोशनी में अच्छी तरह दिखाई नहीं दे रहा, पर वह तो हमेशा से देखता आ रहा है)। दक्षिण-पश्चिमी ओर का पत्थर बीच में गोलाकार में थोड़ा-सा टूटा हुआ है। यह उसके यहां सोना आरंभ करने के कुछ दिन बाद ही टूटा। उसने देखा नहीं था, सास के यह कहने पर कि पत्थर टूट गया है, कारदुग की नजर पड़ी थी। दक्षिण-पूर्व की ओर के पत्थर का कुछ नहीं बिगड़ा है। आग की रोशनी जैसे-जैसे कम होती गई, पत्थर के तीनों टुकड़े भी ओझल होने लगे। उसने सोचा, यही है मेरा अंतिम बार देखना। कल सुबह सोकर उठने पर इन तीनों पत्थर के टुकड़ों को देखने का समय ही न रहेगा। बिस्तर से उठते ही मुझे इस घर से चला जाना होगा। उसके बाद मैं यहां दुबारा कभी नहीं आऊंगा। आऊंगा ही क्यों? जरूरत ही नहीं है। उसने हृदय में एक विराट् शून्यता का अनुभव किया। रात्रि के नीरव-निःशब्द वातावरण में उसने अपने सीने में धान कूटने का-सा हल्का शब्द सुना। इतने दिनों के अंदर ही गचि के घर की प्रत्येक वस्तु से, प्रत्येक खूंटे से उसकी दृढ़ घनिष्ठता हो गई थी। लेकिन उसे कल सुबह होते ही इस घर से विदा होना होगा और साथ ही अपनी साली अयि से भी विदा लेनी होगी। नारंगी के रंग-जैसा, कुछ-कुछ गोल, पर गाल की छुपी हुई हड्डियोंवाला उसका वह प्यारा-प्यारा मुखड़ा! पंडित की तरह उसे टुकड़े-टुकड़े उपदेश देनेवाली और वह उपदेश का पालन कर रहा है या नहीं, इसकी कैफियत मांगनेवाली वह नन्ही-सी बच्ची! (कारदुग कभी-कभी मजाक में उसे बच्ची कहा करता)। उसकी बगल में बैठ, छोटी तकली ले सूत कातती हुई, बीच-बीच में उसके चेहरे की ओर देखने और भूत, पशु-पक्षी, सूर्य-चंद्र, वनदेवता इत्यादि की नानाविध कहानियां सुनानेवाली वह छोटी-सी नानी! (कारदुग उसे 'नानी' या 'दादी' भी कहा करता)। और छोरविहीन, जहां-तहां सुनी और स्वयं समझ न पानेवाली टुकड़ों में बंटी बातें पूछकर उसे परेशान कर डालनेवाली धरती की वह नई नवेली! उससे भी विदा होना होगा। कारदुग ने सोचा, मैंने क्यों विदा ली, अयि के लिए यह एक पहेली ही रह जाएगी। क्या होगी प्रतिक्रिया उसके मन में? संभव है, मुझे बुरा समझकर वह मन-ही-मन गाली दे, जिसे मैं सुन भी न सकूं। कभी रास्ते में या घर के सामने मिलने पर भी वह मान से मुंह फुला ले और बिना कुछ बोले तमककर लौट जाए। मुझे सुनाने लायक उसके उपदेश, मुझे कहने लायक उसकी कहानियां उसके मन में खुद-ब-खुद मर जाएंगी। संभव है, वह कभी मेरी याद को ही साक्षात मनुष्य मानकर अपने-आपसे कहानी कहे। कहीं बाहर सुनी और समझ में न आई बातें वह अपने-आपसे पूछती रहे। संभव है, उसे उत्तर मिले ही नहीं। तब उसे मेरा अभाव बहुत खटकेगा। और तब वह मुझे बुरा कहकर मुझ पर दोषारोपण करेगी। वह मान करेगी, उसका मुंह फूल जाएगा। पर मैं इस घर में तब भी दुबारा नहीं आऊंगा।

कारदुग ने खूब गहरी उसांस ली। उसने दोनों पांव सीधे करके फर्श पर रखे और उसके बाद एक नजर चारों ओर दौड़ाई। अंधेरे में कुछ भी दिखाई नहीं पड़ा। तो भी, उसकी आंखों

ਤੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਠਾਕੇ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੰਗਣੇ' ਦੀ। ਠਾਕਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਣਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਕਿਸੇ ਮਿੱਥੇ ਦਿਨ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਦਾਮਾਂ ਤੇ ਛੁਹਾਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਲਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ, ਮਠਿਆਈ ਦੇ ਕੁਝ ਥਾਲ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਲੜਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਲੜਕੇ ਵਾਲੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਨ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਵਰ, ਮੁੰਦਰੀ, ਮੌਲੀ, ਮਹਿੰਦੀ, ਖੰਡ ਚਾਵਲ ਤੇ ਛੁਹਾਰੇ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚੁੰਨੀ ਚਾੜ੍ਹਨਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੀ ਰਸਮ ਕੁੜਮਾਈ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮਿੱਥੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ, ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸੱਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਕੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਕੇਸਰ ਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਛੁਹਾਰਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਗਣ ਵਜੋਂ ਫਲ ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਕੁਝ ਨਕਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਕੁੱਲ-ਪ੍ਰੋਹਤ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਚੌਂਕ ਪੂਰ ਕੇ, ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕੇਸਰ ਘੋਲ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਗਣ ਵੇਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਕੇਸਰ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੇਲੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਉਤੇ ਤਰੌਂਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜਮਾਈ ਦੀ ਰਸਮ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਰਸਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ।

ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਣੇ ਦੀ ਰਸਮ ਬੜੀ ਸਾਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਕੇਸਰ, ਖੋਪਾ, ਪੰਜ ਛੁਹਾਰੇ, ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੇ ਕੁੱਜੇ, ਗੁੜ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਿਆ ਨਾਈ ਦੇ ਹੱਥ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਨਾਈ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਉਤੇ, ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਓ, ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੋਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਸਗਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਗਣ ਵਜੋਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮਿਸ਼ਰੀ ਜਾਂ ਛੁਹਾਰਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ, ਉਸੇ ਨਾਈ ਦੇ ਹੱਥ, ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ ਖੰਡ, ਚਾਵਲ, ਮਹਿੰਦੀ, ਛੁਹਾਰੇ, ਮੌਲੀ ਤੇ ਪਰਾਂਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਪੜੇ ਤੇ ਇੱਕ ਅੱਧ ਗਹਿਣਾ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਓ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਹਾੜੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੈਣ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ 'ਮੰਗਣੇ' ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਏ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਿਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦੀ ਰਚਾ ਕੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਣ ਸ਼ਗਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੰਡ ਤੇ ਛੁਹਾਰਾ ਲਗਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਗਣੇ ਦੀ ਰਸਮ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

उसने उसकी ओर पीठ कर रखी है। निःश्वास के साथ उसके नथुनों से निकली हवा एक कोमल-सी ध्वनि पैदा कर रही है। उसने शरीर पर कुछ ओढ़ा नहीं है। सोचा, शायद उसे खूब जाड़ा लग रहा होगा। पैताने में तहाकर रखी रजाई उसने कारदुग के बदन पर डाल दी और उसका एक छोर अपने बदन पर भी खींच लिया। वह कारदुग के पास सरक गई और कंधे के नीचे से हाथ बढ़ाकर उसने उसे अपनी ओर खींच लिया। उसके बाद उसने उसके सिर पर बालों के ऊपर-ऊपर धीरे-धीरे हाथ फिराया। वहां से हाथ हटाकर गाल और ओठों पर फिराया। और उसके बाद सिरहाने की ओर पड़े कारदुग के दाएं हाथ पर अपना दायां हाथ रखा। रजाई और कारदुग की देह की गर्मी उसके बदन में फैल गई। उसकी दोनों आंखें भारी होने लगीं। उसने सोचा – शायद फिर से नींद आ रही है। पर अब सोई तो उठने में देरी हो जाएगी। उसने जगे रहने की चेष्टा की।

गचि ने सोचा कि रात इसने मुझ पर इतना गुस्सा क्यों किया? कारण तो कुछ भी नहीं है। मेरे न होने पर मां वगैरह ने तो इसे कुछ नहीं कहा? पर वे लोग कुछ क्यों कहेंगे? क्या कारण हो सकता है? न इसने कुछ बुरा कहा है, और न बुरा काम किया है। शायद कहीं किसी से झगड़कर आया हो। उस समय भी इसका गुस्सा खत्म नहीं हुआ हो शायद। नहीं, इसने सोच-समझकर मुझ पर गुस्सा नहीं किया था। यह तो कभी भी मुझ पर गुस्सा नहीं करता। बहुत प्यार करता है मुझे। कहीं पर कोई किसी को अपना हृदय खोलकर इस तरह प्यार करता है या नहीं, कह नहीं सकती, पर कारदुग मुझे बेहद प्यार करता है। रात की बात मैं बाद में इसे याद दिलाऊंगी। उस हालत की कल्पना करके वह खुद ही हंसेगा। मुझे देखकर मुस्कराएगा। मैं कहूंगी कि तूने जो मेरे साथ ऐसा कठोर बर्ताव किया, उसका मुझे थोड़ा भी रंज नहीं। नहीं, मैं कुछ याद नहीं दिलाऊंगी। इसे बुरा लगेगा। उस सबकी याद आते इसे खुद ही बुरा लगेगा। मैं नहीं दिलाती याद।

गचि ने फिर से कारदुग को अपनी ओर खींच लिया। कारदुग के शरीर की गर्मी उसके कपड़ों को भेदकर गचि के उन्नत उरोजों को छू गई। उसने सोचा, यह गर्मी कितनी प्यारी और सुहानी है! शरदकालीन प्रभात के सूर्य की मीठी-मीठी गर्मी की तरह मनमोहक, माधुर्यमिश्रित और कोमल-कोमल है यह गर्मी। इसका सीना कितना चौड़ा और सुदृढ़ है। उसने कारदुग के सीने पर हाथ फिराया। उसने अनुभव किया कि उसकी छाती धीमी गति से ऊपर-नीचे हो रही है। उसने उसके कंधे के उपर अपने स्तनों को टिकाया और दाएं हाथ से उसकी गर्दन को पकड़कर दाहिने गाल को चूम लिया। यह तो जगा ही नहीं! उसने सोचा कि कल रात अंगीठी के पास अकेले बैठे-बैठे यह शायद बहुत रात गए सोया है, इसीलिए गहरी नींद में है। इसी समय अगली मचान के दड़बे से एक मुर्गे ने दोनों पंख फड़फड़ाते हुए बांग दी। उसने मन-ही-मन सोचा – ठीक है, यह सोता रहे, खूब शांति से सोता रहे। उसने कारदुग के गाल को एक बार फिर चूमा और बिस्तर से उठ गई।

यदि कारदुग को पता चल जाता, तो खुलकर न कहने पर भी उसने यही सोचा होता कि यही है मेरा आखिरी चुंबन।

ਤੀਵੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਸੱਤ ਗਾਲੇ
ਚੱਕੀ ਹੱਥ ਲੁਆ

ਕੋਈ ਹੋਰ ਤੀਵੀਂ ਅਗਲੀ ਸਤਰ ਛੁਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:

ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਚੱਕੀ ਨੀ ਰਾਣੀਏ
ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੱਥਾ।
ਧੁਰੋਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਚੱਕੀ ਲਿਆਂਦੀ
ਪਟਿਆਲਿਉਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੱਥਾ।

ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਵਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਬਾਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹੇਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਬਾਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਮਾਈਏਂ ਪੈਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਵਰ ਨੂੰ ਚੌਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਪੀਲੀ ਚਾਦਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕੰਨੀਆਂ ਫੜ ਕੇ, ਚੌਕੀ ਉਤੇ ਚੰਦੋਏ ਵਾਂਗ ਤਾਣ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਵਟਣਾ ਵੀ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸੱਜੀ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਕੰਗਣਾ ਜਾਂ ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕੌਡੀ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੜਾ ਜਾਂ ਛੱਲਾ ਤੇ ਇੱਕ ਪੋਟਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਤੇ ਖੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵੀਣੀ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਕੰਙਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੰਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਦੀ ਹੈ।

ਲਗਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਟਣਾ ਮਲਣ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੌਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਪੀਲੀ ਜਾਂ ਸੂਹੀ ਚਾਦਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਕੰਨੀਆਂ ਚੰਦੋਏ ਵਾਂਗ ਤਾਣ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਟਣਾ ਜੌਂ ਦੇ ਆਟੇ ਵਿਚ ਹਲਦੀ, ਕਚੂਰ ਤੇ ਸਰਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰ, ਇਸਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਚੌਕੀ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸੱਤ ਠੂਠੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੌਕੀ ਲਾਗੇ ਧਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਪੈਰ ਮਾਰ ਕੇ ਭੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੂਠੀਆਂ ਦਾ ਭੰਨਣਾ ਸ਼ੁਭ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰ ਨੂੰ ਨਾਨਕੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਟਣਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਦਿਨ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਈਏਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨ ਤਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਟਣਾ ਮਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸਮ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਟਣੇ ਸਮੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਟਣੇ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਵਟਣਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮਲਣਾ, ਸ਼ਾਵਾ।
ਕਿਉਂ ਕੁੜੀਏ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਲਦੀ, ਸ਼ਾਵਾ।

फिराई ।

"क्या तूने नहीं खाया ?" गचि ने लिब से पूछा ।

"नंहीं खांया । मुंझे कुंछ औंर देंर होंगी, इंसीलिए उंसे खां लेंने कें लिंए कंह दिंया थां ।" उसने फिर शावकों की ओर ध्यान केंद्रित किया ।

"लियि !" गचि ने उसी जगह खड़े-खड़े अंदर की ओर देखकर ऊंची आवाज में पुकारा ।

"हां, कौन ? गचि !" लियि ने अंदर से ही कहा, "मैं बर्तन-बासन धो रही हूं । थोड़ा रुकना तो !" 'थोड़ा' शब्द पर जोर देकर लियि ने उसका दीर्घ उच्चारण किया ।

"अच्छा, मैं रुकी हुई हूं ।" गचि ने उत्तर दिया ।

"मंचान पंर जांकर बैंठ नं !" लिब ने गचि की ओर देखे बिना ही कहा ।

"बैठने का समय नहीं," गचि ने कहा, "लियि आ ही रही है ।"

"सुंनती हैं, गंचि," लिब ने गचि का ध्यान खींचने के लिए सूअर के बच्चे की देह पर हाथ फिराते हुए कहा, "इंस बंच्चे कां नांम रंखा हैं 'सिंराम्' ।"

अब तक सूअर दाना खाकर खत्म कर चुके थे और इधर-उधर बिखर गए थे ।

"सिराम्, अर्थात् मृत्युंजयी ?" गचि के पूछा ।

"हां, मृंत्युंजयी ।" लिब ने गर्व से कहा ।

"तू तो अच्छी-अच्छी बातें जानता है ।" गचि ने शब्दार्थ के लिए ही 'बा़त' का प्रयोग किया ।

"मैं ज्यांदा नंहीं जांनता," लिब ने ऐसे कहा मानो वह जानता है, "कांरदुग हीं अंच्छी-अंच्छी बांतें जांनता हैं ।"

गचि खिलखिलाकर हंस पड़ी । लिब ने उसकी ओर इस तरह देखा मानो पूछ रहा हो, 'हंसती क्यों हो ?'

"तू भी मुझसे मजाक करता है ।" गचि ने मुंह की हंसी रोके बिना ही कहा ।

"मैंने तुंमसे कैंसे मंजाक किंया ?" लिब ने इस तरह कहा मानो उसने कुछ समझा ही न हो ।

"अभी-अभी क्या कहा था ?"

"क्यां कंहा थां ?"

"तुझसे ही पूछ रही हूं ।'

"कुंछ तों नंही कंहा ।"

"झूठ ।"

"कंया कंहा थां ?"

"अच्छा, जाने दे वह सब !" गचि ने हंसते हुए कहा । बातें करते समय लिब ने अंगुली फिराना बंद कर दिया था, अतः शावक उठने लगा था । लिब ने उसे फिर लिटाया और बालों की जड़ में अंगुली फिराने लगा ।

"सुंनती हों, गंचि," लिब ने फिर कहा, "इंसका नांम 'सिराम्' क्यों रंखा हैं, जांनती हों ?"

ਜਦੋਂ ਦੂਲ੍ਹਾ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਘੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਗੁੰਦਦੀਆਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਟੋਕਰੀ ਜਾਂ ਥਾਲ ਵਿਚ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਪਾ ਕੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਚਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਗਣਾ ਵੇਲੇ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਭਰਜਾਈਆਂ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦੂਲ੍ਹਾ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਜੰਞ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੂਲ੍ਹਾ 'ਜੰਡੀ ਵੱਢਣ' ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਲ ਵਿਚ ਪਈ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੰਡੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਟਹਿਣੀਆਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਜੈ ਦਾ ਸ਼ਗਣ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿੱਛੋਂ, ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਦੂਲ੍ਹਾ ਜਠੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਜੰਞ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਬਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬਰਾਤ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਣ ਉਤੇ, ਪੰਚਾਇਤ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਲਣੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫ਼ੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿਓ ਜਾਂ ਵਡਿੱਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਦਾ, ਵਰ ਦੀ ਧਿਰ ਨੂੰ, ਸ਼ਗਣ ਵਜੋਂ ਥਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਰੁਪਏ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣੀ ਵੇਲੇ ਕਪੜੇ ਜਾਂ ਪਗੜੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ।

ਮਿਲਣੀ ਵੇਲੇ ਕੰਨਿਆ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਤੇ ਮੇਲਣਾਂ ਬਰਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਠਣੀਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਠਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰ ਵਰ ਦੇ ਧਿਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਂਦਾ।

ਮਿਲਣੀ ਪਿੱਛੋਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਰਾਤ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਜੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬਰਾਤ ਡੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਅਰਾਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੇ ਮੋਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਰੀਤ 'ਛਾਨਣੀ ਦੀਵੇਂ' ਦੀ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਬਾਹੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਛਾਨਣੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹਾ ਛੱਟੀ ਨਾਲ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਛਾਣਨੀ ਵਿਚੋਂ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬੜੀ ਔਖੀ ਰੀਤ ਹੈ ਦੂਲ੍ਹੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮੋਕੇ ਉਤੇ, 'ਕਪਾਹ ਫੁਟੀਂ' ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਓ ਕਪਾਹ ਦੀ ਫੁਟੀ ਸੱਤ ਵਾਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਲ੍ਹਾ ਹਰ ਵਾਰ ਛੱਟੀ ਨਾਲ ਫੁਟੀ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਂ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਰ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ 'ਛੰਦਲੀਆਂ' ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕੰਨਿਆਂ, ਤਿੰਨ ਕੁੰਭ ਕੋਲ ਧਰ ਕੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

"तू ही बोल, मैं क्या कहनेवाली हूं ?" गचि मुस्कराई ।

"तू ही बता, तू दूसरे की सोची बात कह सकती है भला ?"

"कह सकती हूं ।" गचि इस तरह हंस पड़ी, मानो वह नहीं कह सकती ।

"अच्छा बोल तो, अभी मैं क्या सोच रही हूं ?"

"तू सोच रही है कि..." उसने इस तरह हंसी बिखेरी, मानो सोच रही हो कि क्या कहूं, "तू सोच रही है कि...नहीं, मैं नहीं कह सकती ।" वह खिलखिलाकर हंस पड़ी ।

"बदमाश !" लियि ने पीछे-पीछे आ रही गचि की ओर पलटकर उसके गाल पर धीमे से चपत जड़ दी ।

"तूने क्यों कहा था कि कह सकती हूं ?" और दोनों खीं-खीं कर हंसने लगीं ।

"आज रास्ते में कारपुङ् मिल जाती तो अच्छा होता ।" गचि ने अपने-आपसे कहने की तरह कहा, "दोनों के सामने कह सकी होती ।"

"समझती हूं," लियि ने कहा, "तू बहुत बदमाश हो गई है रे !"

"कह तो, क्या समझती है ?" गचि ने संदेह के स्वर में कहा ।

"मैं भला क्यों कहूंगी ?"

"कह ना !"

"नहीं कहती ।"

"इसका मतलब यह कि तूने कुछ समझा ही नहीं ।"

"अच्छा, मैंने समझा नहीं । पर तूने तो कहा था कि तू कहेगी, सो कह तो !"

"अच्छा, कह रही हूं...।"

"अरी ओ गचि !" पीछे से किसी ने चिल्लाकर पुकारा । गचि ने पीछे मुड़कर देखा ।

"देख रही हो न, लियि," गचि ने लियि का ध्यान खींचते हुए कहा, "वह आ रही है कारपुङ् । अच्छा ही हुआ, मैं उसकी बात सोच रही थी । लियि, हम धीरे-धीरे चलें । तब तक वह आ जाए ।"

"उसके कारण मुझे अच्छा नहीं लग रहा," इस बार लियि ने गंभीर होकर कहा, "उसका जीवन यूं ही नष्ट हो गया ।"

"क्या हुआ ?" गचि ने आकुलता से कहा, "क्या हुआ उसे, कह तो ।"

"कहते ही बुरा लगता है । तू बाद में अपने-आप जान जाएगी ।"

"बता न," गचि ने व्याकुल होकर कहा, "उसकी अच्छी-बुरी बातें क्या मैं नहीं जान सकती ?" अंतिम वाक्य उसने मान के स्वर में कहा ।

"यह लो, कारपुङ् आ गई !" लियि ने पीछे घूमकर देखा और धीमे से कहा ।

"आज रास्ते में तुम लोगों से भेंट होगी, सो तो मैंने सोचा ही न था," कारपुङ् ने जल्दी-जल्दी सांस लेते हुए कहा, "आज रात तबीयत भारी-भारी लग रही थी । इसी कारण सुबह बहुत देर से उठी । अच्छा ही हुआ, क्योंकि तुम दोनों से भेंट हो गई ।" अंतिम वाक्य उसने गंभीरता से कहा ।

ਦੇ ਪੇਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਝੋਲੀ ਅੱਡ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਘਰ ਵਧਾਣਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੇਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੁੱਖ ਮੰਗਣਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਘਰੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇ।

ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਬੜੀ ਮਾਰਮਕ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਸਭ ਅੰਗ-ਸਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਦੀਆਂ ਪੇਕੀਆਂ 'ਡੋਲੀ ਦੇ ਗੀਤ' ਗਾ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਰੁਣਾਮਈ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਗਲੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਬਲ ਭੀੜੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਣਾ ਹੋਇਆ ਪਰਦੇਸ ਵੇ,
ਸਾਂਭ ਬਾਬਲ ਘਰ ਆਪਣਾ, ਧੀ ਚਲੀ ਬਿਗਾਨੇ ਦੇਸ ਵੇ,
ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਾਪ ਛੋੜਿਆ, ਮਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਵੇ,
ਪੱਟੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਵੀਰ ਛੱਡੇ, ਛੱਡਿਆ ਸਭ ਘਰ ਬਾਰ ਵੇ,
ਆਲੇ ਤੇ ਭੋਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ, ਲੱਥਾ ਨਹੀਂ ਖੇਡਣ ਦਾ ਚਾਓ ਵੇ,
ਸੱਖੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਿੱਛੜੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਰੋਂਦੇ ਨੇ ਭੈਣ ਭਰਾਓ ਵੇ।

ਰੋਂਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਗਾ ਉਠਦੀ ਹੈ:

ਤੇਰੀ ਡੋਲੀ ਦਾ ਵਾਣ ਪੁਰਾਣਾ
ਨਾ ਰੋ ਬੇਟੀਏ, ਧੀਆਂ ਦਾ ਧਨ ਬਿਗਾਨਾ

ਦੂਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪਿਓ ਡੋਲੀ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੋਟ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਜ਼ਾਤਾਂ ਵਿਚ ਡੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਇਣ ਜਾਂ ਦਾਈ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਵਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਰਵਾਜ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਡੋਲੀ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ, ਵਧਾਈ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੱਸ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਲਾਲ ਖੰਮ੍ਹਣੀ ਵਿਚ ਬੱਧੀ, ਗੁੜ ਦੀ ਭੇਲੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮਿੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡੋਲੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਲ੍ਹੀਜ਼ ਟੱਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਲ ਚੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਰ 'ਪਾਣੀ ਵਾਰਣ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੋਕਲੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਘੋਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਸੱਸ, ਨਨਾਣਾਂ ਤੇ ਜਠਾਣੀਆਂ, ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵਾਰ, ਪਾਣੀ ਵਾਰ ਕੇ ਪੀਣ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਪਾਣੀ ਵਾਰ ਕੇ ਗੜਵੀ ਮੂੰਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਲ੍ਹਾ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੀਣੋਂ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤੀਵੀਆਂ ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਲਾਵਾਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਦੁੱਖ ਝਾਘਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਜੇ ਤੂੰ ਆਂਦੜੀ, ਵੇ ਮਲਾ।

रात कुछ नहीं हुआ। दूसरी रात को आधी रात एक बाघ ने आकाश-पाताल कंपानेवाली आवाज में दहाड़ा। वह भय से थर-थर कांपने लगी। उसे सोने में भी डर लग रहा था और उठकर बैठने में भी। इसी समय पास में सो रहे बांकङ् के भैया ने कहा, "बाघ बिल्कुल करीब है। उसे हमारी गंध लग गई है।" इस पर उसका डर और भी दुगुना हो चला। खेत की मचान ऊंची नहीं थी। बाघ छलांग लगाकर चढ़ सकता था। "मेरे पास ही सो रहा," उसने कहा था, "मरेंगे तो एक साथ, और जीएंगे तो एक साथ।" लड़की को उसके पास सोना अच्छा नहीं लग रहा था। आखिर संबंध में वह उसका भैया था। लेकिन बाघ के मुंह में पड़ने से ज्यादा बुरा क्या हो सकता था? वह उठी और उसके पास सो रही। उसके बाद लड़की ने कुछ नहीं कहा। संभव है, जो कहना था लाज के मारे वह कह नहीं सकी। लड़की बांकङ् के चाचा की बेटी थी – चचेरी बहन। यही कारण है कि बांकङ् के भैया से सभी घृणा करते हैं। लड़की का बच्चा जन्म के कुछ दिनों बाद ही मर गया, इसीलिए बात बहुत फैल नहीं पाई।

"तू बोलती क्यों नहीं, कारपुङ्?" गचि ने फिर कारपुङ् की ओर घूमकर देखा और पूछा, "अब क्या करेगी? बांकङ् का इंतजार किया जाए या और कोई लड़का तलाशा जाए? लेकिन लियि के लिए कुछ-न-कुछ तो करना ही होगा, अन्यथा मित्र का मतलब क्या रह जाएगा? उसके बाद ही तेरी बात सोचनी होगी।"

"सुनती हो, गचि," कारपुङ् ने बड़ी गंभीरता से कहा, "मैंने अपने स्वार्थ से तुझे इस काम में लगाया था।"

"क्या?" गचि ने कारपुङ् की ओर देखा और पूछा।

"चलती चल," कारपुङ् ने गचि की ओर बिना देखे ही कहा।

"तूने क्या कहा?"

"ठहर मत जा, चलती रह। मैं कहूंगी न! लियि और तेरे सामने सब कुछ डालूंगी। लियिSSS!" आगे कुछ दूरी पर जा रही लियि को उसने जोर से बुलाया।

लियि ठहर गई।

"देख रही हो न, लियि," गचि ने लियि के पास जाकर कहा, "आज कारपुङ् के होठों पर हंसी नहीं। बादलों से घिरे मौसम की तरह भारी-भारी हो चली है।"

"यदि तू होती उसकी जगह, तब तो शायद रो पड़ी होती," लियि ने मुस्कराकर और बिना गचि की ओर देखे हुए कहा, "यह रोई नहीं, यही बहुत है।"

"लेकिन आज की तरह इसने ऐसी सूरत कभी नहीं बनाई थी।"

"सुनो गचि," कारपुङ् ने गचि से अभी-अभी कही बात लियि को सुनाने के बहाने दुहराई, "मैंने अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिए तुझे लियि के लिए बांकङ् को दूल्हे के रूप में पटाने के लिए कहा था। और तू सच ही इस काम में लगी हुई है। मैं समझ गई कि तू सच्ची सहेली है। लियि और मेरी सच्ची सखी। सखी के लिए अपने सभी स्वार्थों को तिलांजलि दे सकने की क्षमता है तुझमें। मित्र के मंगल के लिए तू अपने प्राणों की भी परवाह न करनेवाली है। लेकिन, लेकिन तुझे इस काम में लगाने के बाद मैंने बहुत सोचा, बहुत कुछ सोचा है। मेरी आंखों के सामने हमेशा ही तेरी प्रतिच्छवि कौंध उठती है। तेरी दो आंखें, दो गाल, आंसुओं

ਸੋ, ਵਿਆਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵਿਆਹ 'ਪੁੰਨ' ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲਿਆ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਕਮ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ 'ਦੁਆਨੀਂ' ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੂਜੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਭੈਣ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਪਰਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਟੇ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗਭਰੂ ਲਈ ਰਿਸਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ, ਵਰ ਦੀ ਧਿਰ ਵਾਲੇ ਕੰਨਿਆ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਰਕਮ ਨਕਦ ਦੇਣ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਟੱਕਾ' ਵਿਆਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਤਲਾਕ

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤੇ ਧਨ ਪਿਰ 'ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤਿਆਗਣ ਉਪਰੰਤ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਲਾਕ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਤਲਾਕ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਰਵਾਜ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰਤੀ ਭਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਨਰੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਤਲਾਕ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਕੋਈ ਮਰਦ ਵਿਭਚਾਰਨ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਤਲਾਕ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਤੀਵੀਂ ਤਾਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਐਬੀ, ਨਿਖਟੂ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਣ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਗਲ ਪਿਆ ਢੋਲ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਹਿੰਦੂ ਕੋਡ ਬਿਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ ਹੈ, ਪਰ ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅੱਜੇ ਵੀ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੌਚਕ ਰੀਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਬਾਗੜੀ ਜੱਟ, ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਰਸਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲੋਂ ਮਰਦ ਨੇ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਰ ਮਰਦ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਧੋਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਫਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਧੀ ਧੋਤੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।" ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਧੌਲ ਉਡਾਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

और कोई उसे पहचान सकता है ।"

कारपुङ् ने सोचा कि गचि नहीं चाहती कि मैं कहूं । लेकिन मैं असल बात इसके सामने नहीं कहनेवाली ।

"मैं पहचानती हूं," कारपुङ् ने खुलकर कहा, "मैं उसे अच्छी तरह पहचानती हूं ।"

"तूने उसे कैसे पहचाना ?" लियि ने पूछा ।

"आज वही तो तुम लोगों के सामने कहना चाहती थी, पर गचि ने मना कर दिया । फिर मैंने भी सोचा कि अभी कहूं, तो बात उल्टी हो जाएगी गचि के लिए । पर कहने की इच्छा थी – उत्कट इच्छा । सारी-की-सारी बातें कहकर मन हल्का कर डालने की इच्छा थी । जब तक बात कह नहीं डालती, तब तक मेरा मन एक दुर्वह बोझ को ढोता रहेगा । अब तक मैंने किसी से कहा नहीं है । कहा नहीं, इसी कारण अब मैं अंधे कुएं में गिरती चली जा रही हूं । सांस लेने को भी मेरे लिए धरती पर हवा की कमी-सी हो गई है । मेरे लिए धरती पर प्रकाश की किरण का अभाव हो चला है । चारों ओर केवल अंधेरा-ही-अंधेरा देख रही हूं । धरती निष्प्राण हो चली है – उसमें प्राण नहीं है । धरती मर गई है ।" कारपुङ् ने अंतिम वाक्य भावावेश के स्वर में कहा, "पर मैं क्यों नहीं मरी !" उसने भावावेश में चिल्लाकर कहा, "मैं मरी क्यों नहीं ? मैं जिंदा क्यों हूं ? किस कारण मैं जी रही हूं, किसके लिए जी रही हूं ?"

"मरने की इच्छा करने से आदमी मर नहीं जाता," लियि ने गंभीरता से कहा, "फिर तू ही क्योंकर मरेगी ? मैं तेरे मन की पीड़ा को समझती हूं । कलेजा फाड़ डालनेवाली वेदना को दबाकर जो अपने को संभाल लेता है, वही आदमी है । वैसा न कर थोड़ी भी पीड़ा पर जो अधीर होकर संयम खो बैठते हैं, वे लोग आदमी नहीं । तेरे हृदय की पीड़ा को मैं कम नहीं कहती । मैं तो एक सामान्य बात कह रही हूं । मनुष्य के जीवन में सुख से अधिक मात्रा दुख की होती है । सुख तो केवल कल्पना और स्वप्न है । तू जिसे सुखी समझती है, वस्तुतः वह भी सुखी नहीं है । उसके दुख सुख की बनावटी खोल में ढंके हुए हैं । यदि मनुष्य का जीवन सुख का हुआ होता, तो मनुष्य दूसरे जीवों की पंक्ति में गिर गया होता । मनुष्य या तो अंधा हो गया होता, या नीच या फिर ईश्वर । पर मनुष्य का जीवन दुखमय है, इसलिए वह दूसरे का दुख समझता है । मनुष्य मनुष्य के साथ मनष्य-जैसा व्यवहार करता है और इसी कारण मनुष्य को मनुष्य कहा जाता है ।"

"लेकिन गचि की बात तो सोच जरा," इस बार कारपुङ् ने संयत होकर कहा, "इसके बारे में कई अफवाहें उड़ रही हैं । कोई कहता है कि गचि हर रात अकेले में बांकङ् से मिलती और प्रेमालाप करती है । सच है कि इन दिनों में बांकङ् के साथ तुझे लेकर बातचीत हुई है । यही लोगों के संदेह का कारण है । कोई कहता है कि गचि ने कारदुग को बहुत पहले ही छोड़ दिया है । और भी बहुत-सी अफवाहें हैं । ये सारी अफवाहें कारदुग के कानों में अवश्य पड़ी होंगी । और कौन जाने कुछ दुष्ट लोग बातों को बढ़ा-चढ़ाकर कारदुग को गचि के विरुद्ध भड़का दें । अपने-आपको हमेशा दूसरे से ऊंचा रखने का अहंकारी कारदुग ऐसी बात कभी भी चुपचाप सह नहीं पाएगा । संभव है, अब तक उसका मन गचि के प्रति विद्रोही हो उठा हो । अब तो सभी गचि को पतिता कहकर उस पर थूकते हैं । यह तो इसके ऊपर एक झूठा कलंक लगाना

ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ ਤੇ ਲੂਣ ਵਾਰ ਕੇ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਕੁੰਭ, ਅੰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਤੇ ਆਟੇ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਭ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਦੀਵਾ ਜੀਵਨ-ਜੋਤੀ ਦਾ ਤੇ ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ-ਦੇਵਤਾ ਦੇ। ਕੱਚੇ ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਸਦਕਾ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਨ-ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਦੀ ਮੰਜੀ ਹੇਠ ਲੋਹੇ ਦੀ ਛੁਰੀ ਜਾਂ ਦਾਤਰੀ ਅਤੇ ਕਣਕ, ਸਰਹੋਂ ਤੇ ਚਾਲਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ, ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੁੰਡਾ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਔਲ ਦੇ ਪੈਣ ਤਕ, ਦਾਈ ਤੇ ਛਿੱਲੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਰ ਵੱਡਿਕੀਆਂ, ਇਹੋ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੁੜੀ ਜੰਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੰਮਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸੀ ਵਿਚ, ਕਿਧਰੇ ਜਣਨੀ ਪੀੜਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਔਲ ਨਾ ਪਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੜੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਧੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਬੜੀਆਂ ਘਬਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਔਲ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਡਿਉਢੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਸਰੀਂਹ ਜਾਂ ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ, ਸਿਹਰੇ ਵਾਂਗ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਹਰਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਟੂਣਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੁਆਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ, ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਕੇ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਥਾਲੀ ਵਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੰਮਣ ਉਪਰੰਤ, ਜਣਨੀ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ, ਭੋਇੰ ਉਤੇ ਹੀ, ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੌਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਤਾਂ ਸੂਤਕ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਲਈ ਜਣੇਪਾ ਵੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਲਿਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਛੱਤ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆ ਗਿਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਣਨੀ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੜੀਆ ਗਿਣ ਲਏਗੀ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਬਾਲਕ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮਣਗੇ। ਇਸ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਚ ਇਹੋ ਭਾਵ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਇਹੋ ਵੇਲਾ ਨੀ ਝੋਲ ਭਰਨ ਦਾ
ਗਿਣ ਲੈ ਕੜੀਆਂ, ਭਰ ਲੈ ਝੋਲੀ
ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਜਿਤਨੀ ਹੋਵੇ, ਉਤਨੀ ਥੋੜ੍ਹੀ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਨਾੜੂਆ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਜੇ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾੜੂਏ ਦੇ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਜਨੇਊ ਨਾਲੋਂ ਧਾਗਾ ਤੋੜ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਕੁੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਰਖੇ ਦੀ ਮਾਲ੍ਹ ਨਾਲੋਂ। ਜਦੋਂ ਨਾੜੂ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਉਤੇ ਧਾਗੇ ਸਮੇਤ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਔਲ ਨੂੰ, ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਨਾੜੂਏ ਨਾਲ ਹੀ, ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰੇ, ਜਿਧਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਲ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਣੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲਾਗਵਾਂ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ (Contiguous

रास्ता ढूंढे बिना बिल्कुल निराश होकर अधीर हो जानेवाले लोग दुर्बल मन के होते हैं। आदमी आदमी के रूप में जीवित रहे, इसके लिए आवश्यकता है संयम की। जीवन को सफल बनाने के लिए आदमी में अनथक चेष्टा, धैर्य और सहनशीलता की आवश्यकता होती है। वैसा न करके यदि वह कहीं कभी लगी ठोकर मात्र से अधीर हो जाए तो आदमी का कोई भी काम कभी सफल नहीं हो सकता। यह ठीक है कि मनुष्य का जीवन पूरी तरह सफल नहीं होता, क्योंकि मनुष्य तो मनुष्य है, ईश्वर नहीं। संभव है, ईश्वर के नित्य नूतन जीवन में भी असफलता हो। पर तू तो अपने जीवन के कलंक, अपने जीवन की असफलता पर दुख प्रकट नहीं कर रही। (तूने खुद कहा है) दुख प्रकट कर रही है इस बात पर कि तूने गचि के निष्कलंक जीवन में एक अस्वाभाविक कलंक लगा दिया है। (जैसा कि तू खुद सोचती है) आदमी में दोष होता है और वह भूल भी करता है। मन की पीड़ा अथवा आवेग में आदमी घृणित काम भी अचानक कर डालता है। लेकिन तुरंत ही आदमी को इसका अहसास हो जाना चाहिए कि उसे वह काम नहीं करना चाहिए था और तुरंत इसे स्वीकार कर लेना चाहिए। तू अब अपनी भूलों को समझ गई है। अतः तू पिशाच नहीं हो सकती। तू है मनुष्य ही। आदमी ही आदमी को क्षमा करता है। गचि तुझे क्षमा कर देगी। जरूर करेगी।"

"मैं भी जानती हूं कि गचि मुझे क्षमा कर देगी," इस बार कारपुङ् ने थोड़ा शांत होकर कहा, "लेकिन मुझे क्षमा करके ही यह झूठी बदनामी से बच जाएगी, मुझे क्षमा कर देने से ही कारदुग इसे समझ पाएगा, ऐसी आशा निराधार है। यह झूठी बदनामी इसके माथे पर आजीवन अंकित रहेगी, जैसे पत्थर की लकीर। उस बदनामी को मैं कैसे देखती रह सकती हूं ? और फिर गचि है बड़ी दुलारी बच्ची। दुख किसे कहते हैं, वह बिल्कुल नहीं जानती। ऐसी अवस्था में वह ऐसी बड़ी चोट को झेल पाएगी, ऐसा मैं नहीं समझती।"

"हम इसे चोट सहने ही क्यों देंगी ? तू और मैं हूं। तूने जैसे अभी हमारे सामने अपना दोष स्वीकार किया है, वैसे ही तू लोगों के सामने भी करेगी। तब इसे पतिता कहने की हिम्मत किसमें रह जाएगी ?"

"लेकिन लोग और कारदुग यदि मेरा दोष स्वीकार न करें, यदि वे गचि को समझने की चेष्टा न करें, तब लोगों के मुंह बंद करने की हिम्मत किसमें होगी ?"

"वह तो मान लेने की बात है केवल। सभी लोग बिना सोचे-समझे काम नहीं करते। लोगों में विचार-शक्ति होती है। पंचायत की तरह विशेष संस्थाएं कभी भी निर्दोष को दोषी करार नहीं देतीं। यदि कभी पंचायत ऐसा करेगी, तो पंचायत की सारी मान-मर्यादा नष्ट हो जाएगी।"

"पंचायत का सभी लोग विश्वास करते हैं। सामान्यतः पंचायतें भूल नहीं करतीं, लेकिन कारदुग के बाप के विरुद्ध कुछ भी बोलने की हिम्मत किसमें है ? बहुत न्यायप्रिय होने पर भी अपने-आपको बरबाद करा डालने के लिए कोई भी आगे नहीं आएगा। कारदुग का बाप खुद को बचाने के लिए जी-जान से चेष्टा करेगा। वह जो कहेगा उसे ही सब कोई मुंह खोलकर सुनेंगे। और कुछ कह नहीं सकते। शङ्काक लोगों का हाल सबने देखा है। सच तो यही है कि पङ्यन ने शाङ्काक की बांसबाड़ी में जान-बूझकर ही आग लगाई थी। बहुतों से सुना है कि

ਨੂੰ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਨਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ, ਛੱਤ ਦੀ ਕੜੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੌਲੀ ਦਾ ਧਾਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਜੇਵੜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਉਤੇ ਇਸ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਗੰਢ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੇਵੜੀ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਗਿਣ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਠੀਕ ਉਮਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲੱਗਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਪੇਂਡੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁੱਲ ਦੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਵੇਂ, ਛੇਵੇ, ਜਾਂ ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ 'ਛੱਟੀ' ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ, ਜਣੇਪੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਵਿਚ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਤੇ ਮੇਥੀ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਸ਼ਗਣ ਵਜੋਂ ਪਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੇਲੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪਟੜੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਟੇ ਦਾ ਚੌਕ ਪੂਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਵਧਾਵੇਂ', 'ਸੋਹਿਲੜੇ' ਤੇ 'ਘੋੜੀਆਂ' ਦੇ ਗੌਣ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਵਧਾਵੇਂ' ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਹਰਿਆ' ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਹਰਿਆ ਨੀ ਮਾਏ, ਹਰਿਆ ਨੀ ਭੈਣੇ
ਹਰਿਆ ਤੇ ਭਾਗੀਂ ਭਰਿਆ
ਜਿਤ ਦਿਹਾੜੇ ਮੇਰਾ ਹਰਿਆ ਨੀ ਜੰਮਿਆਂ
ਸੋਈ ਦਿਹਾੜਾ ਮੇਰਾ ਭਾਗੀਂ ਭਰਿਆ

'ਸੋਹਿਲੜਿਆਂ' ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਸ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਧਨ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਭਲੀ, ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ
ਜਿਨ ਤੂੰ ਬੇਟੜਾ ਜਾਇਆ
ਧਨ ਤੇਰੀ ਚਾਚੀ ਭਲੀ, ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ
ਜਿਨ ਤੇਰਾ ਛੱਜ ਰਚਾਇਆ
ਧਨ ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਭਲੀ, ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ
ਜਿਨ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਖਿਡਾਇਆ
ਧਨ ਤੇਰੀ ਮਾਮੀ ਭਲੀ, ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ
ਜਿਨ ਤੇਰਾ ਸੋਹਿਲੜਾ ਗਇਆ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੁੰਡਾ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਲਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ 'ਘੋੜੀਆਂ' ਵੀ ਛੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਗਣ ਵਜੋਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਧਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਕਪੜੇ ਤੇ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰੀਤ' ਜਾਂ 'ਸ਼ੂਸ਼ਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਛੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਮ-ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਦੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਜਾਂ ਤੇਹਰਵੇਂ ਦਿਨ 'ਧਮਾਣ' ਕੀਤਾ

जान-बूझकर ऐसा किया है, तो भी हम जानते हैं कि आदमी ही आदमी को क्षमा करता है। हम आदमी के रूप में पड्यन को क्षमा कर सकते हैं। कहा जाता कि ईश्वर भी क्रोधी होता है, अतः आदमी में क्रोध होना स्वाभाविक है। क्रोध के आवेश में आदमी अनुचित काम कर बैठता है। हम मनुष्य हैं और यह समाज मनुष्यों का है। जब तक मनुष्य मनुष्य के रूप में समाज में रहता है, तब तक मनुष्य के हृदय में एक-दूसरे को समझने, दया, माया, ममता और क्षमा करने की शक्ति रहती है। समाज में गरीब-अमीर, सबल-दुर्बल, निर्दोषी-दोषी लोग हैं। यदि मनुष्य में ये स्वाभाविक गुण नहीं होते तो अमीर गरीब पर, सबल निर्बल पर, दोषी निर्दोषी पर अत्याचार करता रहता। यदि वैसा होता तो किसी समाज का टिका रहना संभव नहीं था। हम लोग भाग्यशाली हैं कि मनुष्य समाज में वैसी अनुशासनहीनता नहीं है। जब कभी ऐसी अनुशासनहीनता दिखलाई पड़ती है, तो पंचायत उसे नियंत्रित करती है। अतः सज्जनो, सर्वसाधारण के हित के लिए, समाज के अनुशासन की रक्षा के लिए हम पङ्यन को मनुष्य के रूप में क्षमा कर सकते हैं। पर इसे दंड से बिल्कुल मुक्त नहीं कर सकते। ऐसा करने पर पंचायत की मान-मर्यादा ही भंग होगी। साथ ही समाज में अनुशासनहीनता भी बढ़ेगी। मैं समझता हूं कि पङ्यन क्षतिपूर्ति के रूप में वादी को सत्तर रुपए नगद और पंचायत को तीस रुपए दंडस्वरूप दे। यह कोई छोटा दंड नहीं है।'

"सब लोग मन-ही-मन कुढ़ते रहे। कोई कुछ बोल न सका, मानो उनके मुंह खुल ही नहीं पाते हों। अंत में वैसा ही हुआ, जैसा कारदुग के बाप ने चाहा। पङ्यन ने ढाई सौ की जगह केवल एक सौ रुपया शाङ्काक और पंचायत को दिया। तू तो जानती ही है। पङ्यन कारदुग का मामा है। उसके बाप का साला। मैंने भी देखा और कई लोगों ने कहा भी कि पंचायत बुलाने के समय पङ्यन कारदुग के घर बार-बार आया-जाया करता था।

"यद्यपि पङ्यन उन लोगों का निकट संबंधी था, तो भी कारदुग भैया के पिता को मध्यस्थता करने का अधिकार था। उन्होंने जो बातें कहीं, सब सच थीं। अच्छे निर्णायक उसी तरह निर्णय करते हैं। यह ठीक है कि अपना आदमी होने के कारण कुछ सुविधा दी, ऐसा लगता है। पर यदि शिकायत उसी के विरुद्ध हो, तब वह स्वयं कोई निर्णय नहीं कर सकता। यहां तक कि पंचायत का प्रधान भी अपने प्रति की गई शिकायत पर स्वयं कोई निर्णय नहीं दे सकता। दूसरे लोग ही देते हैं।"

खेत आ गया था, अतः उनका वार्तालाप बीच में ही बंद हो गया। "आज इतने सवेरे खेत पर आ गई," लियि ने कहा, "कारपुङ्, तू जरा भी चिंता मत करना। सब कुछ सुविधा से न हो, तो भी किसी-न-किसी उपाय से हल निकालना ही होगा।" और गचि की ओर देखकर कहा, "तूने आज कुछ भी नहीं कहा, गचि।"

"तुम दोनों ने मुझे बोलने ही कहां दिया ?" गचि ने मुंह फुलाकर कहा, "तुम लोगों के मुंह से इतनी सारी बातें निकलती कैसे हैं, मैं समझ नहीं सकती।"

"अरे हां, मैं तो भूल ही गई थी। एक शब्द बोलने के लिए भी तुझे थोड़ा समय नहीं दिया। पर क्या इसीलिए मुंह फुला लेना चाहिए ? तू अब बड़ी हो गई है। कल तू बच्चे की मां बनेगी। मां और बेटे के मुंह यदि एक साथ फूल जाएं तो कैसा लगेगा !"

ਨਾਲ ਠਕੋਰ ਕੇ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਪਰਲੀ ਦੰਦੀ ਕੱਢੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਮਿਆਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਮਾਮਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਰੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ, ਮਾਮਾ ਉਸ ਦੀ ਦੰਦੀ ਨਾਲ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਬਣੀ ਕੋਲੀ ਠਕੋਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਕੋਲੀ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਲਾਂਦਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਆਪ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਕੌਲੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਗਣ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੰਸਕਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਚੋਲਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵਾਂ ਚੋਲਾ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਮੌਤ ਨਾਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਜੋ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ, ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਧ ਬੜਾ ਬਿਖਮ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੇ ਪੰਧ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਨਾਉਣਾ ਤੇ ਖ਼ਰਚੇ ਲਈ ਤੋਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਤਲੇ ਸਵਾਸਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪੈਰ ਪੂਰਬ ਵਲ। ਹੇਠਾਂ ਹਰੀ ਕਾਹੀ ਜਾਂ ਦੱਭ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਮੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਅੱਗਾ ਸੰਵਾਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਗੀਤਾ ਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖ 'ਸੁਖਮਣੀ' ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗਊ ਜਾਂ ਅੰਨ-ਮਨਸਣ ਤੇ 'ਦੀਵਾ ਬਾਤੀ' ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਗਊ ਦੀ ਪੂਛ ਛੁਹਾ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਗਊ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਜਮਦੂਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵਗਦੀ 'ਵੈਤਰਣੀ' ਨਦੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਗਊ ਦੀ ਪੂਛ ਫੜ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਣਸੀ ਗਊ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਤੇ ਗਊ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ। ਜਿਹੜੇ ਗਊ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਮਰ ਰਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੱਥੋਂ ਅੰਨ ਜਾਂ ਦਾਲ ਛੁਹਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਟੇ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੀਵਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਸੱਜੀ ਹੱਥੇਲੀ ਉਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

गचि अपने खेत के मचानघर पर चढ़ गई और डाला रख दिया। डाले से खुरपी निकाली और सीढ़ी से उतरते हुए उसने चारों ओर नजर दौड़ाई। धान का विस्तृत खेत! उसके चारों ओर का जंगल झिलमिलाता-सा दिखा। विस्तृत आकाश और धान का विस्तृत खेत। आकाश नीला, किंतु सूर्य की रोशनी में नीला रंग कुछ-कुछ हल्का हो गया है। धान का खेत हरा, किंतु सूर्य के ताजे प्रकश में थोड़ा उजला हो चला है। धान के पौधे हवा के झोंके से झूम-झूमकर नाच रहे हैं, मानो छोटे-छोटे बच्चे ही झुंड बनाकर खेल के मैदान में नाच रहे हों। गचि का मन भी झूम उठा। नचनिया मन उसे उड़ाए लिए जा रहा था, जैसे सेमल की रूई को हवा उड़ा ले जाती है। वह तेजी से मचानघर की सीढ़ियों से उतरी और धान के खेत में घुसकर खुरपी से धान की फसल से खरपतवार खोद-खोदकर निकालने लगी। उसने सोचा, बड़े प्यारे लगते हैं ये धान के पौधे – बड़े प्यारे! "तू इतना लहलहाया है," उसने खुलकर कहा, "तेरे पत्ते इतने सुंदर हैं! इतने प्यारे! तेरे हरेक हरे-हरे पत्ते को बारी-बारी चूम लूं क्या? तेरी जड़ों के ये खरपतवार परेशान करना चाह रहे होंगे। तुम सब परेशान तो नहीं हो रहे? ठहरो, मैं इन सभी खरपतवारों को उखाड़कर फेंके डालती हूं ताकि तुम लोगों की जड़ें साफ रहें।" कहने के साथ-साथ गचि ने खुद-ब-खुद अचकचाकर चारों ओर देखा – किसी ने सुन तो नहीं लिया? किसी को न देखकर वह अपने-आप हंस पड़ी। यदि मेरी बातें किसी ने सुनी होतीं तो मुझे बावली कहा होता।

बारह

रात का समय। अयि ने तकली पर सूत कातते हुए सोचा कि सोने का समय हो गया, पर जीजाजी अब तक नहीं आए। आज भी नहीं आए वे। तीन या चार दिन हुए, आ नहीं रहे – आज भी नहीं आए। शायद अब नहीं आएंगे। आखिर क्यों नहीं आए? अयि चिंतित हो गई। क्या हुआ उन्हें? ठहर, आएं तो। फिर उन्हें घर नहीं जाने दूंगी। यहीं बांध रखूंगी। पर वे आए क्यों नहीं? तीन या चार दिन हो गए। वे बीमार तो नहीं? शायद बीमार हों। उनकी तबीयत ठीक नहीं। इसलिए वे इन दिनों नहीं आए। पर उन्होंने खबर क्यों नहीं दी? यदि बीमार हैं तो खबर देनी चाहिए। मैं गई होती! उन्हें देखने गई होती। उनके पास बैठकर वनदेवता की कहानी सुनाई होती। शायद वे कहानी नहीं जानते। नहीं, वे नहीं जानते। सो मैंने कही होती। उन्हें कहानी पसंद आई होती और तब उनकी तबीयत कुछ ठीक हुई होती। किसी को कहते सुना था, "गाबोवे नेयान नामक, पेले के गाबोवे नेयान नामक।" पर मैं अर्थ नहीं जानती। अब भी नहीं जानती। सोच रही थी कि जीजाजी से पूछूंगी, पर वे तो आए ही नहीं। बहुत बुरे हो गए हैं। उन्होंने कोई खबर नहीं दी। बीमारी की खबर नहीं दी। जाइए, मैं भी नहीं जाती देखने। उन्हें देखने मैं भी नहीं जाती। पर वे मुझे प्यार करते हैं। वे दीदी को प्यार नहीं करते। मुझे ही प्यार करते हैं। बहुत प्यार करते हैं। मेरे लिए तकली बना देते हैं। अच्छे-अच्छे डाले बना देते हैं। जीजाजी पिताजी से भी सुंदर डाला बना सकते हैं। नहीं, जीजा

ਵਿਚ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਲ ਹੀ ਘਿਓ ਦਾ ਇੱਕ ਕਟੋਰਾ, ਸੂਤਰ ਦੀ ਅੱਟੀ ਤੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਵੀ ਧਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇਹ ਨੂੰ ਅਰਥੀ 'ਤੇ ਲਿਟਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਅਰਥੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਨੂੰਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਿਰ ਚਾਰ ਸੱਕੇ ਸੰਬੰਧੀ, ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੋਤਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਡਲੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਪੜ-ਪੋਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਧਨੀ ਲੋਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸੀੜ੍ਹੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਢਾ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਰੱਜਿਆ ਪੁੱਜਿਆ ਤੇ ਭਰਿਆ ਪਰਵਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਪੜ-ਪੋਤਰੇ ਚੌਰ ਫੇਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹਿੰਦੂ 'ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਤ ਹੈ' ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਢੋਲਕੀ ਤੇ ਛੈਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਮੋਢਾ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਮੋਢਾ ਦੇਣਾ ਬੜੇ ਸੁਆਬ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਤਰੌਂਕ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘੜਾ ਤੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਤੇ ਪਾਣੀ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਥੋਂ, ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮੂੰਹ ਫ਼ੇਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ, ਪੈਰ ਅਗੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਚੌਰ ਭੁਲਾਈ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਭਟਕ ਜਾਵੇ।

ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਚਿੱਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਖਾ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸੱਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਕੜੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਹੱਥ ਸਫ਼ਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਹ ਨੂੰ ਚਿੱਖਾ ਉਤੇ ਲਿਟਾਣ ਵੇਲੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਤਕ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ।

ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ, ਪੂਲੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਾ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਚਿੱਖਾ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਅਥਵਾ ਸਿਰ ਵਲੋਂ ਸੱਜਿਉਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਚਿੱਖਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਾਗ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ 'ਜਪੁਜੀ' ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਛੜੀ ਰੂਹ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਧੀ ਚਿਤਾ ਦੇ ਜਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ 'ਕਪਾਲ ਕਿਰਿਆ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ, ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਜਲ ਰਹੀ ਲੋਥ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਨੂੰ ਠਕੋਰਦਾ ਹੈ। ਖੋਪਰੀ ਠਕੋਰਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਖੋਪਰੀ ਸੜਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਦੋਂ ਤਕ

ऊपर थोप दो ! इसका मतलब यह हुआ कि पाप-पुण्य का भेद नहीं रह गया । पुण्य को भी पाप कह सकते हैं । गचि ने अपने मन में कहा,पर वह चुपचाप क्यों चला गया ? जाने से पहले कुछ कहा क्यों नहीं ? यदि लिथि के लिए लड़का ढूंढना उसे बुरा लगता है,तब कम-से-कम मुझसे तो कहना चाहिए था । कहना चाहिए था – मुझे बुरा लगा है । कहता,तो मैं उससे सारी बातें बता सकती थी – सारी बातें विस्तार से कही होतीं । मुझे छोड़ने की इच्छा थी,मुझे छोड़ने की ही इच्छा थी उसकी । इसीलिए मैं बुरी और मेरा चरित्र बुरा । उसका चरित्र अच्छा है । जो मन में आए,वह वही कर सकता है । उसका मन स्थिर नहीं । मैं अब समझ पाई हूं । वह तकली की तरह घूमता है,इसीलिए वह अच्छा है । उसका चरित्र इसी कारण उज्ज्वल है । लड़कियों के चरित्र को नष्ट करते फिरनेवाले लोगों का चरित्र इसीलिए अच्छा होता है ।

कारदुग गया,वह चला गया । लौटकर नहीं आएगा,लौटकर अब नहीं आएगा । पर यदि लौट आए ? तब वह क्या करेगी ? क्या वह चुपचाप देखती रहेगी ? या उसे अस्वीकार कर देगी ? क्या वह उसका पुनर्प्रवेश अस्वीकार करेगी ? अथवा आंसुओं में डूबी हंसी से उसका स्वागत करेगी ? क्या वह यह कहेगी कि मुझे फिर गलत मत समझना । मैं ठीक ही हूं,हमेशा से ठीक हूं । मैं तेरी भलाई के लिए यथासाध्य सब कुछ कर सकती हूं । मैं तेरे भले के लिए 'बापि' पहाड़ पर भी चढ़ सकती हूं । तेरे भले के लिए श्मशान में भी रात को अकेले रह सकती हूं । केवल तुझे मुझसे कहना चाहिए,चुपचाप न रहकर मुझसे कहना चाहिए । मुझे समझना चाहिए । मेरे काम-काज में,मेरी बातचीत में कुछ कमी दिखाई दे,तो मुझसे कहना चाहिए । तुझे जो कुछ बुरा दिखाई दे,मैं वह नहीं करूंगी । बुरा नहीं कहूंगी । तुम्हारे लिए जो काम बुरा है,मैं वह नहीं करूंगी । तुम्हारे लिए जो बात बुरी है,वह मैं नहीं कहूंगी । मैं सब कुछ केवल तुम्हारे भले के लिए करने को तैयार हूं । सदा तैयार हूं...यदि वह लौटना चाहता है तो लौटे, उसने मन-ही-मन कहा – वह बुरा ही सही,कितना भी बुरा क्यों न हो,है तो मेरा पति । मैंने तो उसे नहीं छोड़ा । वही अपने-आप चला गया । मुझे छोड़कर वही अपने-आप चला गया । पर वह बुरा हो गया,सच ही बुरा हो गया है । उसने मुझ पर संदेह किया,पर यह कोई बुरी बात नहीं । संदेह करने को बुरा नहीं कह सकती । एक-दूसरे पर संदेह किया ही जाता है । हां,बुरा है तो संदेह को सही मान बैठना । संदेह करने के साथ-साथ देखना चाहिए कि क्या सच है और क्या झूठ । उसने सच-झूठ के प्रमाण के बिना ही मुझे छोड़ दिया और चला गया । इसीलिए वह बुरा है । अच्छा,वह आए,वह लौटकर तो आए । मैं उसे समझाऊंगी,सबकुछ समझाकर कहूंगी । उसका चरित्र बुरा हो गया है । लड़कियों का चरित्र बरबाद करता फिरता है । लड़कियों के साथ वह बुरा व्यवहार करता है । विवाह से पहले ही उसने उस दिन सुबह मेरे साथ भी बुरा व्यवहार किया था । बहुतेरी लड़कियां मन-ही-मन उसे गाली देती हैं । वह आए,तब मैं उसे वैसा काम करने से मना करूंगी । उसे अच्छा बनने के लिए कहूंगी । पर यदि लौटे ही नहीं ? नहीं भी लौट सकता । लौटकर नहीं भी आ सकता । तब मैं उसके पास जाऊंगी । उसे वापस ले आऊंगी,उसे समझा-बुझाकर ले आऊंगी । वह अब भी मेरा पति है । अयि आ जाए । वह क्या कहता है,सब अयि से मालूम कर लूंगी । शायद अब तक वह कारदुग के घर पहुंच गई होगी । ठीक अभी-अभी पहुंची होगी ।

ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁਗ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫੁੱਲ ਚੁਣਨ ਲੱਗਿਆਂ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਘੋਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਠੰਢੀ ਪਈ ਚਿੱਖਾ ਵਿਚੋਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਦੰਦ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਧੋ ਕੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੁੰਨੀ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਵੀ ਥੈਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਖਾ ਦੀ ਸਵਾਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋੜੇ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਚੁਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਲੋਕ ਚਿੱਖਾ ਦੇ ਚਾਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੱਲਾਂ ਗੱਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਸੂਤਰ ਦੀ ਅੱਟੀ ਦਾ ਕੱਚਾ ਧਾਗਾ ਵੱਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। 'ਫੁੱਲਾਂ' ਵਾਲੀ ਕੁੰਨੀ ਜਾਂ ਥੈਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹਰਦੁਆਰ ਜਾ ਕੇ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਫੁੱਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਲਈ ਕੀਰਤਪੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਦਸਾਹੀ' ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਤਿੰਨ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੀ ਦਿਨੀ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਂ ਉਤੇ ਸੌਂਦਾ ਤੇ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪਿਤ੍ਰ ਪੂਜਦਾ ਤੇ ਗਰੜ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਜਿਸ ਨੇ ਚਿੱਖਾ ਨੂੰ ਲੰਬੂ ਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਚਿੱਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਕੋਰਾ ਘੜਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਜੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅਰਥੀ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀਂ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਹਰ ਰਾਤ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਜਿਸ ਥਾਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਵੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ-ਕਰਮ ਤਕ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਯਮ-ਲੋਕ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯਮ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਸਾ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਨਰਕ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਲ ਤੇ ਦੀਪ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਰਸਮ ਤਕ ਘਰ ਵਿਚ ਸੋਗ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇਹਰਵੇਂ ਦਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੱਟ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਦਸਾਹੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ 'ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ' ਤੇ ਖੱਤਰੀ 'ਤੇਹਰਵਾਂ'। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਜਾਂ ਇੱਕੀਵੇਂ ਦਿਨ ਕਿਰਿਆ-ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੰਡ ਜਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪੁਵਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕਿਰਿਆ ਘਰ ਦੇ ਵਡਿੱਕੇ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਦਿਨ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਭਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ, ਪੁਰਾਣੀ ਪਗੜੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਨਵੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਗੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਗੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਰਕਮ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ

"मेरी ओर देख न," उसने कारदुग की दाईं बांह को दोनों हाथों से पकड़कर कहा, "मेरी ओर नहीं देखेगा, तो मैं नहीं कहूंगी।"

"कह-कह।" कारदुग ने अनिच्छापूर्वक हंसते हुए अयि की ओर देखा।

"आदमी डामर गांव का ही था," अयि ने कारदुग की बांह छोड़ दी और कहा, "उसने गांव से बहुत दूर फंदा लगाया। जब वह फंदा देखने जाता, तब घर से चावल-दाल ले जाता और जंगल में ही सोता। उसने एक वटवृक्ष के नीचे सोने के लिए एक कुटी बनाई थी। वह चावल-दाल और दूसरी-दूसरी चीजें कुटी के भीतर रख देता और फंदा देखने चला जाता। फंदा देखकर वह लौटता, तो पाता कि किसी ने उसकी छोटी हांड़ी में भात बनाकर रख दिया है। ऐसा एक बार नहीं, कई बार हुआ। भात खूब अच्छी तरह बना होता। बूढ़ों के भात की तरह पतला भी नहीं और जवानों की तरह का कड़ा भी नहीं। ठीक मां के पकाए भात की तरह – कुछ-कुछ कोमल और कुछ-कुछ कड़ा। पर किसी आदमी को नहीं देखता। हां, पांव के निशान कुटी के फर्श पर अवश्य देखता। एक बार उस आदमी ने एक चतुराई की। तू सुन नहीं रहा..." अयि ने आग की ओर देख रहे कारदुग की बांह खींचकर कहा, "मेरी ओर देख न!"

कारदुग ने उसकी ओर देखा।

"एक बार आदमी ने चतुराई की," उसने कारदुग की बांह छोड़कर फिर कहना आरंभ किया, "वह 'फंदा देख आऊं' कहकर कुटी से बाहर आया। वह आने-जाने के रास्ते से नहीं, बल्कि जंगल-जंगल लौटा और कुटी के पास छिप रहा। जानते हो, उसने थोड़ी देर बाद क्या देखा? वटवृक्ष की ऊपर से एक मजबूत लता लटकती हुई कुटी के पास की जमीन से सटी हुई थी। उसी लता से एक अत्यंत सुंदर युवती नीचे आई। वह कुटी के भीतर गई और आदमी की छोटी हांड़ी में चावल डालकर भात बनाने लग गई। वह आदमी देख रहा था। अब भात तैयार होनेवाला था। इसी समय वह छिपने के स्थान से पीछे की ओर से चुपचाप सामने आया और उसका हाथ पकड़ लिया। उसने पूछा, 'कहां रहती है?' 'मैं वनदेवता की कन्या हूं।' युवती ने हंसकर उत्तर दिया। आदमी ने फिर पूछा, 'तू मेरा भात क्यों बना देती है?' 'मैं तेरी पत्नी हूं।' युवती ने कहा। उन दोनों का विवाह हुआ और आदमी उसे घर ले आया। उनके बेटे-बेटियां हुईं। बेटे-बेटियां जब सयाने हो गए तब वह जंगल में भाग गई। उसे खोज निकालना संभव न हुआ। हालांकि यह कहानी है, फिर भी घटना सच्ची है। वनदेवता की बेटी के नाती-पोते अब भी किसी-किसी गांव में रहते हैं, ऐसा कहा जाता है। अच्छी लगी न यह कहानी?"

कारदुग ने कहा कुछ नहीं, केवल मुस्कराया।

"तेरी तबीयत ठीक हो गई है!" वह निश्चिंत हुई कि कारदुग की तबीयत ठीक हो गई है, "हमारे घर चल," उसने उठकर कहा, "उठ न!"

कारदुग ने कहा कुछ नहीं और अयि के चेहरे की ओर देखा।

"क्या देखते हो," उसने कारदुग के दाएं हाथ को पकड़कर कहा, "उठो, चलें।"

उसने उसका हाथ पकड़कर खींचा। कारदुग असमंजस में पड़ गया। नहीं उठूं तो यह

5. ਮੇਲੇ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ

ਮੇਲੇ, ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮੂਹਕ ਸੱਧਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਹਨ। ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ, ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਿਖਰਦੀ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਤੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਵਸੀਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੇਲੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਨ, ਤਾਲ-ਬਧ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚਦਾ ਤੇ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ, ਪੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਲੇ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਨੁਹਾਰ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲਸਾਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਬੜੇ ਰੰਗੀਲੇ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਬਾਤਸ਼ਾਹ ਹਨ। ਮੇਲਾ, ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਹਰ ਪਲ ਪੁਰਬ ਤੇ ਹਰ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਏ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਲਾ ਮਨਾਉਣ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਛੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁੜ ਜਾਣ, ਉਹ ਤੁਰਦਾ ਫ਼ਿਰਦਾ ਮੇਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ ਜਾਂ ਮੇਲਾ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜਲਾਲ ਤੇ ਭੱਖਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਲਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਲਾੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਰਾਤੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਲਾੜਾ ਬਣਿਆ ਫ਼ਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ 'ਨਿੱਜ' ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਨਵੇਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਚਾਦਰਾ ਸਜਾ ਕੇ, ਉਪਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੁੜਤੇ ਤੇ ਜਾਕਟ ਨਾਲ ਟੌਹਰ ਕੱਢੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਉਤੇ, ਉਚੇਚਾ ਮਾਵਾ ਲੱਗਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪਗੜੀ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲੱਗਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਤੇ ਚੁਸਤ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ, ਉਹ ਛੁਹਲਾ ਤੇ ਛਬੀਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਨਚਲੇ ਤਾਂ ਘੋੜਿਆਂ, ਊਠਾਂ ਤੇ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਲੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਕਜਲੇ ਦੀ ਧਾਰ ਅਤੇ ਦੰਦਾਸੇ ਨਾਲ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਸਾਣ ਚਾੜ੍ਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਗਾਂ ਛਣਕਾਂਦੀਆਂ, ਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਿੱਕਾਂ ਲੂੰਹਦੀਆਂ ਫ਼ਿਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵੀ ਬੜੇ ਸਜੀਵ ਤੇ ਰੰਗੀਲੇ ਹਨ। ਹਰ ਮੇਲਾ ਦੁਲਹਨ ਵਾਂਗ ਸਜਦਾ ਤੇ ਬਰਾਤ ਵਾਂਗ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਧੜਕਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੱਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਜਲੌ ਵਿਚ

की कहानी कह डाली थी, लेकिन एक पल बाद ही मैंने उससे कठोर व्यवहार किया – बहुत कठोर व्यवहार। बल्कि मैंने कठोरतम व्यवहार किया है उसके साथ। पर उसकी गलती क्या थी ? उसके घर के किसी भी व्यक्ति पर मेरा गुस्सा नहीं, अयि पर भी नहीं। गुस्सा है तो केवल गचि पर। क्या गचि पर गुस्सा होने के कारण ही मैंने अयि के साथ वैसा व्यवहार नहीं किया ? वह तो गचि नहीं। वह तो एक निरीह बालिका है। वह अब तक दुनिया को पहचान कहां पाई है। यह संसार भी अद्‌भुत है। अभी रोशनी, अभी अंधेरा। अयि दुनिया की केवल रोशनी ही देखती है। उसके लिए तो संसार में थोड़ा भी अंधेरा नहीं। लेकिन मैंने उसे सिखा दिया कि संसार में केवल प्रकाश ही नहीं, अंधकार भी है। ऐसी सीख पाने के लिए वह मेरे पास आई नहीं थी। न ही उसने ऐसी आशा की थी। वह आई थी मेरी बीमारी की खबर लेने के लिए (हालांकि मैं बीमार था नहीं)। वह आई थी वनदेवता की कन्या की कहानी सुनाकर मुझे स्वस्थ करने के लिए। वह आई थी अनजानी बातें करने के लिए। वह आई थी मुझसे अन्य बहुत-सी बातें सीखने के लिए। पर मैंने उसे क्या सिखाया ? यही कि संसार निर्दय है ? हां, निर्दय। किंतु क्या संसार स्वभाव से ही निष्ठुर है ? निश्चय ही नहीं। संसार कब निष्ठुर हो जाता है ? जब कोई आदमी पाप करता है, भूल करता है, तभी उस आदमी के प्रति संसार निष्ठुर हो जाता है। पर अयि ने कोई पाप नहीं किया, कोई भूल नहीं की – कुछ भी नहीं किया। उसे मैंने सिखाया कि संसार स्वभाव से ही निर्मम है। मैंने उसके साथ कठोर व्यवहार किया, इसकी उसने शिकायत नहीं की। शिकायत की है कि मैंने उन लोगों के घर जाना छोड़ दिया। शिकायत की है कि मैंने उसे कुछ पूछने की सुविधा नहीं दी। कितनी निरीह बच्ची है वह। उसका हृदय चिरसुंदर और चिरकोमल है। कोमलता में भी कोमल और कठोरता में भी कोमल। और मैंने उसके साथ कठोर व्यवहार किया– अकारण ही।

कारदुग का हृदय पश्चाताप से दग्ध होने लगा। उसका हृदय कांपने और रोने लगा। उसकी आंखें छलछला उठीं। दोनों होंठ कांपने लगे।

"अयि !" कारदुग ने चिल्लाकर पुकारा और वह एक ही झटके में उठकर बाहर को दौड़ पड़ा। "अयि, अयि, रुको अयि, अयि, रुक जा न।" वह अंधेरे में लपक रहा था।

कुछ दूर तक लपककर चलते हुए उसने अयि को अंधेरे में देखा। उसने सोचा– यही है अयि, जो अंधेरे में टटोल-टटोलकर जा रही है।

"अयि," उसने दूर से ही पुकारा, "रुकना तो अयि। मैं भी आ रहा हूं, मैं भी आ रहा हूं, अयि।"

"भाग जा," अयि ने अंधेरे में ही उत्तर दिया, "मत आ। अब मैं तुझे कहानी नहीं सुनाती। मत आ, मेरे पास मत आ।"

"क्षमा करना, अयि," कारदुग ने अयि के पास जाकर कहा, "मैंने तेरा मन दुखाया है, बहुत दुखाया है।" उसके कंधे पर हाथ रखकर पुनः बोला, "बुरा मत मानना, अयि। तू मेरी अयि है, मेरी ही अयि है तू। मैंने तुझे मारा है, ले तू भी मुझे मार।" उसने अयि के दोनों कंधों पर हाथ रखे और उसका चेहरा अपनी ओर घुमाकर कहा, "मैंने तेरे मन को बहुत चोट पहुंचाई है। तू भी मुझ पर वैसी ही चोट कर। मुझे भी मार।" और उसकी ओर गाल बढ़ाकर कहा, "ले, गाल

ਰੁੱਤ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਮੁਟਿਆਰ ਵਾਂਗ, ਘੁੱਗੀਆਂ ਦੇ ਮਧੁਰ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਠੁਮਕਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੌਮਾਸੇ ਵਿਚ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਊਦੀਆਂ ਕਸੁੰਭੀਆਂ ਚੋਲੀਆਂ ਪਾਈ, ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਤਰਨਾ, ਸੱਤ-ਰੰਗੀਆਂ ਪੀਂਘਾਂ ਦਾ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਘੁੱਟਣਾ, ਅੰਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਇਲਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਹੂਕ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਦਾ ਕਦੇ ਕਿਣਮਿਣ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਕਦੇ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਵਸਣਾ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਹੁਲਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਕੁਤਕੁਤਾੜੀਆਂ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਲ ਮਚਲ ਮਚਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਸਮੀ ਮੇਲੇ, ਇਸੇ ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਚ ਮਚ ਪੈਂਦੇ ਮਨ ਦਾ, ਸਮੂਹਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹਨ।

ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਰੁੱਤ ਬਸੰਤ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਰੁੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਕਲ-ਕਲਾ ਪੂਰੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਨਿੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਟਹਿਣੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਨੂਠੀ ਜਿਹੀ ਮਹਿਕ ਰਸੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਛ ਬੂਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੋਲੇ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਸੱਜੇ, ਆਪਣੇ ਵਲ ਸੈਨਤਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਜੀਵ ਵਿਅਕਤੱਵ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਖਿੜੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਇੰਜ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇਵੀ, ਬਸੰਤੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਾਈ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ, ਸਜ-ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ, ਮਸਤ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਭਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਹਾਣੀ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਰੰਗੀਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਦਿਲ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਲ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਕਰ ਕੇ, ਨੱਚ ਤੇ ਗਾ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਰੁੱਤੇ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਜ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ 'ਸੁਵੇਸਤਕਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨੱਚਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਸੰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਦੇ ਆਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧੜਕ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਖਿੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਛੇਹਰਟਾ ਦੀ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬਸੰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ, ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ ਦੀ ਸਮਾਧ ਉਤੇ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮੀ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ, ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਤੁਅੱਸਬ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੇਲਾ ਨਿਰੋਲ ਮੌਸਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੋਕੀਂ ਪਤੰਗਾਂ ਉਡਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰਾ ਅਕਾਸ਼ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਤਰਦੀਆਂ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਜਾਂਦਾ

"तू अकेली जा, अयि," उसने अयि के कंधे पर दायां हाथ रखकर कहा, "तू अकेली ही जा।"

"तू क्यों नहीं चलेगा?"

"आज नहीं चलूंगा।"

"पर क्यों?"'

कारदुग चुप रहा।

"कह न, क्यों नहीं चलेगा?"

"तेरी दीदी ने मुझे ...तेरी दीदी ने मुझे गाली दी है।" वह अंधेरे में मुस्कराया।

"सच!" उसने अकुलाकर पूछा।

"हां, सच।"

"तो मैं उसे डांटूंगी। मेरे साथ आ। मैं उसे डपटूंगी। आ तो मेरे साथ।" उसने कारदुग का हाथ पकड़कर खींचा।

कारदुग ने सोचा, यदि इसे सारी बात बताई जाए तो काम बन सकता है। यह मेरा विश्वास करती है। मैं इसे अपने पक्ष में कर सकता हूं। यह जो कहेगी, लोग उसका विश्वास करेंगे। सबका विश्वास है कि बच्चे झूठ नहीं बोलते।

"सुनो अयि," कारदुग ने गंभीर होकर कहा, "सच्ची बात मैं कह देता हूं। सुन, तेरी दीदी ने मुझे छोड़ दिया है।"

"तुझे छोड़ दिया है?" उसने आश्चर्य से पूछा।

"हां। इसीलिए मैंने अभी-अभी तुमसे कहा था कि मैं तेरा जीजा नहीं रहा।"

"क्यों छोड़ दिया?"

"कह नहीं सकता। मुझे छोड़कर वह दूसरा लड़का ढूंढ़ रही है। इन दिनों तेरी दीदी घर पर नहीं रहती, यह तूने खुद देखा है।"

"हां तो!"

"मुझे भूलकर वह सारी रात उस लड़के से हंसी-मजाक करती है, जिसे वह चाहती है।"

"कौन है वह लड़का?"

"बांकङ्।"

"उंह, बांकङ् भैया को मैं कभी भी जीजा नहीं कहूंगी, कभी भी नहीं कहूंगी। मेरा जीजा तो तू ही है। मैं दीदी को उसके साथ विवाह करने नहीं दूंगी, कभी नहीं करने दूंगी। तू भी नहीं करने देना। हम दोनों उसे रोकेंगे। हम रोक सकेंगे न?"

"रोक तो लेते, पर तेरी दीदी और बांकङ् का विवाह ठीक हो गया है। इसीलिए अब नहीं रोक सकेंगे।"

"क्यों नहीं रोक सकेंगे? तू दीदी के बिस्तर पर सोया रहना और जब बांकङ् भैया आने लगेंगे तो मैं दरवाजा बंद कर दूंगी।"

"और यदि वह इस तरह अंदर आ जाए कि तुझे पता ही न चले," उसने रसिक की तरह

ਦਿਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜਲੌ ਤੇ ਭਖ਼ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਾਖੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਰੁੱਤੇ ਹਾੜੀ ਪੱਕ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਾਢੀ ਕਰ ਕੇ, ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਕਰੜੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਫ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੇਲੇ ਜੁੜਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਮੱਚ ਮੱਚ ਪੈਂਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ, ਭੰਗੜਿਆਂ ਦੀ ਧਮਕ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਅਸੀਂ ਗਭਰੂ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ
ਸਾਡੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਨ।
ਸਾਡੇ ਬਾਹੀਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਨੱਚਦੀਆਂ
ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਭੰਗੜੇ ਪਾਣ।
ਸਾਡੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਰੱਜੀਆਂ ਮਹਿਕੀਆਂ
ਸਾਡੇ ਖੇਤ ਭਰੇ ਖਲਿਹਾਨ।
ਬੋਲੀ ਪਾ ਮਿੱਤਰਾ
ਹਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਏ ਹਾਣ।

ਵਿਸਾਖੀ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਵੀ ਜੁੜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਨ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਇਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਾਖੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ ਸਦਕਾ, ਇਸ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਵਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਰੁੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾਂਦੀ ਤੇ ਜੀਣ-ਥੀਣ ਦੀ ਰੀਝ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਰੁੱਤੇ ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮੀ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। 'ਤੀਆਂ' ਸਾਵਣ ਸੁਦੀ ਤੀਜ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਨਾਲ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ, ਆਸਮਾਨ ਉਤੇ ਉਦੀਆਂ ਕਸੁੰਭੀਆਂ ਬਦਲੋਟੀਆਂ ਤਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਕਿਣਮਿਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ। ਕਦੇ ਮੀਂਹ ਵਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੰਸਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਝਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਦੇ ਟਾਪਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਵੇਂ ਯੋਧੇ ਰਣ-ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਦੁੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮੌਸਮ ਬੜਾ ਭਿੰਨਾ, ਸੁਹਾਵਣਾ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਭਰਿਆ ਹੰਦਾ ਹੈ। ਭਲਾ ਅਜਿਹੀ ਜਵਾਨ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਕਿਵੇਂ ਟਿਕ ਕੇ ਬਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਕਿਣਮਿਣ ਦੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਨੱਚ ਉੱਠਦਾ ਹੈ।

ਸਾਵਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ। ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਹੀਂ, ਵਰ੍ਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਇਸ ਤਿੱਥ ਦੀ ਉਡੀਕ ਖ਼ਾਸ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵੀਰ, ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰੋਂ ਪੇਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੇਕੇ ਘਰ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫ਼ਿਰ

की आग धीमे-धीमे जलती झिलमिलाती दिख रही है। उसने ध्यान दिया कि इस पार से उस पार तक आग का ढेर क्रमशः छोटा होता गया है। कारदुग एक अंगीठी से दूसरी अंगीठी के पार होता चला गया। ये अंगीठियां उसकी जानी-पहचानी हैं – बहुत जानी-पहचानी। उसने जिस दिन से मुचुप-युवक बनकर मुचुप में सोना शुरू किया था, उसी दिन से जान-पहचान है इन अंगीठियों से। लगभग चार वर्षों तक वह मुचुप में सोया है। उसके बाद लगभग छ. मास गचि के घर में सोया... छह महीने के अंतराल के बाद से फिर मुचुप में आया हूं, कारदुग ने सोचा — अंतराल के समय भी मैं मुचुप-युवक था और अब भी मुचुप-युवक हूं। पांच वर्ष पूरे होने में अब नौ-दस महीने बाकी हैं। हम अब से चार वर्ष, तीन महीने पहले वसंत और वर्षा ऋतु के बीच के 'किजिर' महीने में, जो कि वर्ष का दूसरा महीना होता है, मुचुप में आए थे। उस दिन पूर्णिमा थी। पांच वर्ष पूरे होने पर मुचुप युवक की हमारी मियाद पूरी हो जाएगी। उसके बाद हमसे कम उम्र के लड़के मुचुप युवक होंगे। हम तब भी मुचुप में सो सकेंगे, पर मुचुप-युवक का अधिकार हमारा छिन जाऐगा। ठीक ही है, संसार इसी तरह चल रहा है... उसने एक बार फिर अंगीठियों को देखा। प्रत्येक अंगीठी एक योद्धा के सदृश है। ये अंगीठियां मुचुप के प्राण और गांव का जीवन है। इन अंगीठियों की आग बुझ जाए, तो न मुचुप रहेगा, न गांव। गांव के जीवन का केंद्रबिंदु है यह मुचुप।

सत्तरह अंगीठियां पार करने पर यह है उसके मित्र का बिस्तर, जिस पर वह सोया करता है। उस ओर तीन अंगीठियां और हैं।

"आज तूने बहुत रात कर दी," बिस्तर पर लेटे-लेटे उसकी प्रतीक्षा कर रहे मित्र ने कहा, "सो जा। बहुत रात हुई।"

कारदुग ने कुछ नहीं कहा। उन लोगों के बिस्तर के पास की अंगीठी की विपरीत दिशा में बांकङ् का बिस्तर है। वह उसी हाथ की कुहनी तकिए पर दिए और उसी हाथ पर गाल टिकाए करवट लिए सोया है – मानो कोई पेड़ जमीन पर गिरते-गिरते किसी दूसरे टेढ़े पेड़ पर अटक गया हो। बांकङ् अपने दोस्त के साथ बातें कर रहा था। कारदुग के आने पर उसने उसे देखा। मित्र के बिस्तर पर दोनों पांव सीधे-सीधे रखकर कारदुग ऊपर की ओर मुंह किए लेट गया।

"तू लगातार कई दिनों से मुचुप में ही सो रहा है," बांकङ् ने गहरी शांत आवाज में कहा, "आखिर क्यों? उधर क्या कुछ हुआ है?" अंतिम प्रश्न उसने रसिकता से पूछा।

"हुआ है कुछ," कारदुग ने हंसकर इस तरह कहा, जैसे वह कह रहा हो कि मैं तुझे अच्छी तरह जानता हूं।

"क्या कुछ?" बांकङ् ने व्यग्र होकर पूछा।

"और क्या होगा?" कारदुग ने कहा। कारदुग ने मन-ही-मन कहा, तू मेरी परीक्षा ले रहा है। तू परीक्षा में उत्तीर्ण हो, इससे मेरी कोई हानि नहीं। बोला, "मेरे होते हुए भी वह एक और लड़का तलाश कर रही है।"

आस-पास के मुचुप-युवकवृंद दोनों की बातचीत ध्यान से सुनने की कोशिश करने लगे,

"तू सच कह रहा है न?"

ਪਤਰਾ 5—'ਹੋਲੀਆ' ਤੇ ਰੰਗ ਖੇਡੀਏ
ਤੇ ਨਚੀਏ ਮਲੰਗ ਬਣ ਕੇ'

'तुझे अब होश आया है शायद' – कारदुग ने अपने मन में कहा – 'इतने दिन मुझे भूला हुआ था। अब तू मेरा मित्र बन रहा है ! अब तक मुझे निगलने के लिए षड्यंत्र कर रहा था। अब डर से तेरे होश ठिकाने नहीं। पर तू 'बहन' शब्द का उच्चारण मत करना, पाप लगेगा। तू कहता है कि उसे मेरे पास से कोई नहीं ले जा सकता, क्योंकि वह मेरी पत्नी है। मन होता, तो मैं उसे किसी के लिए छोड़ नहीं देता। मेरे प्राण चले जाते तो भी वह किसी मर्द के पास जा नहीं सकती थी। लेकिन तेरे द्वारा उसका शील नष्ट करने के बाद क्या मैं उसे ग्रहण करूंगा ? दूसरे के पेड़ से कटहल तोड़कर कोए खा डालने के बाद केवल छिलका लौटाया जाए, तो कोई लेगा ? क्या तू समझता है कि मैं पतिता को स्वीकार कर लूंगा ? क्या यह समझता है कि चरित्रहीन लड़की को मैं अपनी पत्नी कहूंगा ? ऐसा नहीं होगा...कभी नहीं होगा। दुनिया में अच्छी लड़कियों का अकाल होने पर भी मेरे लिए ऐसी नष्ट-चरित्र नारी ग्रहण योग्य नहीं। तूने तो बड़ा अच्छा उपदेश दिया है ! तेरी मधु-सदृश मीठी बातों से तो गुस्सैल बाघ का मन भी पसीज जाएगा ! तेरे उपदेश बड़े अपने-से लगते हैं – तेरी बातें सुनकर मैं सच ही आत्म-विभोर हो जाता हूं। पर तू नहीं जानता कि कारदुग 'बापि' पहाड़ की तरह अचल-अटल है। जब तक पृथ्वी का नाश नहीं हो जाता, तब तक बापि पहाड़ हिल नहीं सकता। बापि पहाड़ भी ईश्वर की सृष्टि है और कारदुग का मन भी ईश्वर की ही सृष्टि है। समय तो आए।'

अब उन लोगों के पास की अंगीठी की आग बुझ गई। केवल अंगारे जल रहे हैं।

"कारदुग !" बांकङ् ने पुकारा।

"क्या है ?" कारदुग ने आवाज को कुछ कड़ा करके कहा। वह गुस्से से आग-बबूला हो रहा है। लेकिन बांकङ् ने समझा नहीं।

"कारदुग, सो गया क्या ?" बांकङ् ने पूछा।

"नहीं तो," उसने आवाज में बनावटी कोमलता घोलकर कहा, "अभी ही तो सोना चाह रहा हूं।"

"तू अब तक सोच ही रहा है शायद," बांकङ् ने सहानुभूतिपूर्वक कहा, "इतना क्यों सोचता है, सब ठीक हो जाएगा।"

तेरे बहलावे से मैं सबकुछ भूलकर शांतिपूर्वक सो सकता हूं भला ? कारदुग ने क्रोध में पागल होकर भी मन-ही-मन कहा – जब तक समय आ नहीं जाता, तब तक तू ही शांति से सोया रह...गहरी शांति से। जब समय आएगा, तब तू थोड़ा भी नहीं सो सकेगा। मेरे लिए तू अपना माथा खराब मत कर...कारदुग ने करवट बदली और मित्र की ओर से करवट लेकर सो गया।

"दीदी, तूने जीजा को क्यों भगा दिया ?" अयि ने गुस्से में कहा, "तू उसे फिर से बुला लाना !"

मां और अयि ने गचि के चेहरे की ओर एकटक देखा।

"मैंने उसे बुलाया था, पर उसने आने से मना कर दिया।" अयि ने फिर कहा, "क्योंकि दीदी ने उसे भगा दिया है।" अयि ने मां की ओर देखा। उसके बाद गचि की ओर देखकर

ਪਤਰਾ 7—ਇਕ ਲੋਕ-ਗਾਇਕ

'ਤਨ ਦਾ ਚੁਮਟਾ ਰੱਗਾ ਦੇ ਛੇਣੇ
ਲੂੰ ਲੂੰ ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਬੋਲਦਾ'

ग्रहण कर मैंने एक बड़ी भूल की है। बड़ी भूल की है। इस भूल का कलंक मेरे चरित्र पर जीवनपर्यंत लगा रहेगा। यदि देह में गंदगी लग जाए, तो उसे पोंछकर, धोकर दूर किया जा सकता है, लेकिन चरित्र की गंदगी को पोंछकर दूर नहीं किया जा सकता। उसे पोंछकर दूर करने की चेष्टा वैसी ही होगी जैसी की आकाश के मेघ को पोंछकर हटाना। अच्छा ही है, अपनी भूल के लिए खुद मरना ठीक है। लेकिन उसके साथ एक बार बात हो जाए तो ठीक। कहावत ही है कि आदमी से भूल होती ही है। वह मुझ पर अकारण ही संदेह करके भूल कर रहा है। संभव है, सब वह सुनेगा कि मैंने अपने मुंह से संदेह करने लायक कोई भी बात कही नहीं है, तब वह अपनी भूल समझे। समझदार होगा, तो अवश्य समझेगा।

"कारदुग को तूने कुछ कहा था क्या ?" मां ने गचि के चेहरे की ओर देखकर पूछा।

"कुछ भी तो नहीं कहा।"

"उस दिन रात में तुम दोनों में क्या हुआ था ?"

"किस दिन ?" इस बार गचि ने मां के चेहरे की ओर देखा।

"जिस दिन तू रो रही थी।"

"कुछ भी तो नहीं हुआ था।"

"कुछ हुआ ही नहीं, तो तू रो क्यों रही थी ?"

"ऐसे ही रो रही थी।"

"ऐसे समय तो झूठ मत बोल !" मां ने गुस्से से कहा।

"झूठ क्यों बोलूंगी ? सच कह रही हूं कि कुछ भी नहीं हुआ था। वह आया और चुपचाप अंगीठी के पास बैठा हुआ था। मैंने उसे सोने के लिए कहा। सुनते ही वह आग-बबूला हो गया। उसने कहा कि मैं पहले जैसी नहीं रह गई। और इसीलिए वह भी पहले का कारदुग नहीं रह गया। मैंने उसकी बात समझी नहीं। संभव है, उसने कहीं किसी से झगड़ा किया हो और उसका गुस्सा उस समय तक शांत न हो पाने के कारण मुझसे उलझ पड़ा हो।"

"तुम लोगों के बीच कुछ हुआ अवश्य है। तू सच को छिपा रही है। सारी बातें विस्तार से कह।"

"मां, मेरा विश्वास करो," गचि ने रोनी आवाज में कहा।

"तुम लोगों में कुछ हुआ जरूर है," अयि ने भी मां का समर्थन करते हुए कहा, "नहीं तो जीजा आए होते।"

"तूने ही तो कहीं कुछ नहीं किया ?" मां ने पूछा।

"मैंने कुछ नहीं किया, पर किसी से बात सुनी है।"

"क्या ?"

"कि वह मुझ पर संदेह करता है," और फिर सिर झुकाकर उसने कहा, "लियि के लिए बांकङ् को दूल्हा बनाना चाहती थी। उसे ही वह संदेह के रूप में देखता है कि मैंने बांकङ् के साथ बुरा काम किया है।"

"तूने संदेह करने लायक कुछ किया जरूर होगा।" मां ने गुस्से में कहा।

ਅਵਧੂਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਆਦਿ-ਨਾਥ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਕੰਨ-ਪਾਟੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡਿੱਕਾ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸੀ। ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭੀ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਕਈ ਮੇਲੇ, ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਧੂਣੀਆਂ ਉਤੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਬਾਲ ਨਾਥ ਦੇ ਟਿੱਲੇ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਦੇ ਖੂਹ ਤੇ, ਅਬੋਹਰ ਵਿਚ ਚੋਰੰਗੀ ਨਾਥ ਦੀ ਧੂਣੀ ਉਤੇ। ਗੋਰਖ, ਪੂਰਨ ਤੇ ਭਰਥਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਜੋਗੀ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਬਾਲ ਨਾਥ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਜੋਗ-ਮੱਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੱਠ ਸੀ, ਜੋ 1748 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲ ਨਾਥ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਪਲੋਟਾਚਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 326 ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੋਰਸ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਹਾਥੀ ਇਸੇ ਟਿੱਲੇ ਵਲ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਸੀ, ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਫੀਲ ਨਾਥ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਜੋਗ-ਮੱਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਨੂੰ ਬਾਲ ਨਾਥ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਥੇ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਜੁੜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਜੋਗੀ ਵੀ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਦੂਰ ਕਰੋਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਦਾ ਖੂਹ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਤੇ ਦੂਜ ਦੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕੱਟ ਕੇ, ਇਸੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੜਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਪੀਣ ਨਾਲ ਫੋੜੇ, ਫਿਨਸੀਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਰਸ਼ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਖੂਹ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹੀ ਭਰ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਬਾਂਝ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ, ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਅਵਧੂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਮ ਲੋਕ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ, ਸੰਮਤ 1586 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਗੋਰਖ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਲ 'ਸਿਧ-ਗੋਸ਼ਟ' ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ 14 (ਸ਼ਿਵਾਰਤਰੀ) ਨੂੰ 'ਅਚਲ' ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਟਾਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਢਾਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ।

मैं भी सो जाऊं।"

"सो जा, गचि !" मां ने भी कहा, "इस समय कुछ भी चिंता करने की जरूरत नहीं। भगवान देख रहा है न, सब ठीक हो जाएगा।" वह बिस्तर पर लेट गई।

"सो जा न, दीदी," अयि ने छोटे बच्चे की तरह बड़े प्यार से कहा, "तू नहीं सोएगी तो मैं भी नहीं सोऊंगी।" और फिर सयाने आदमी की तरह कहा, "बोल, तू सोएगी या नहीं ?"

"सोऊंगी, सोऊंगी !" गचि ने धीमे से कहा। उसने बह रहे आंसुओं को हाथ से पोंछा और अयि की ओर देखे बिना ही मुस्कराई।

"तो उठ !" अयि ने गचि का हाथ पकड़कर खींचा।

"इस अयि की बदमाशी से तो बचने का कोई उपाय ही नहीं है," गचि ने उठकर कहा, "देखूं तो..." कहकर उसने अयि के गाल पर धीरे से एक चुंबन जड़ दिया।

"अब मैं कोई बच्ची नहीं रही, दीदी", अयि ने दीदी के प्यार से उत्साहित होकर कहा, "अब मैं बड़ी लड़की हूं। चूमे जाने लायक मेरी उम्र नहीं रही अब।"

"बात तो सच्ची है, मेरी ही भूल हुई ! इतनी बूढ़ी बच्ची को चूमना नहीं चाहिए था।"

"धत।"

अयि और गचि एक साथ ही खिलखिलाकर हंस पड़ीं और फिर दोनों अपने-अपने बिस्तर पर सो रहीं।

तेरह

"तू अगली मचान पर बैठी रह," कारदुग के पिता ने बेटी से कहा, "जब आदमी आए तब तू उसके साथ बातचीत करना।" उसने सोचा कि यदि वह अगली मचान पर किसी से बातें करती रहे तो बातें बंद करने का उसे अवसर मिलेगा।

और जैसे कुत्ते को 'जा' कहा जाने पर वह चुपचाप चला जाता है, वैसे ही बेटी बिना कुछ समझे चुपचाप अगली मचान पर चली गई।

"तुझे मेरे और स्वयं अपने लिए सोचना होगा," कारदुग के पिता ने गंभीर स्वर में कारदुग से कहा, "सभी मेरा विश्वास करते हैं। मैं नहीं चाहता कि इस बुढ़ापे में किसी का विश्वास खो दूं। मुझे दूसरों की नजर में मृत्युपर्यंत विश्वासपात्र बने रहना होगा। विश्वास से ही मनुष्य सुंदर बनता है, विश्वास ही मनुष्य को शक्तिशाली बनाता है, विश्वास ही मनुष्य की मान-मर्यादा को बढ़ाता है, विश्वास ही मनुष्य के प्रति भक्ति-भाव का सृजन करता है, विश्वास ही सभी लोगों का हृदय जीत लेता है। विश्वासपात्र लोग मरने के बाद भी श्रीसंपन्न बने रहते हैं। लोग मेरा सम्मान करते हैं, मेरी भक्ति करते हैं। मैं सबका प्रियपात्र क्यों बन पाया हूं ? केवल विश्वास के ही कारण। 'यथा पिता तथा पुत्र' कहावत है ही। इसमें संदेह नहीं कि जैसे लोग मेरा विश्वास करते हैं, वैसे ही तेरा भी विश्वास करते हैं। लोग तेरा भी आदर करते हैं, तुझे भी सम्मान देते हैं, तेरी भी भक्ति करते हैं। सब कोई तुझे सब प्रकार से मेरे समान ही समझते हैं, और मैं भी इसे

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਤਕ ਇਥੇ ਨਾਗ ਪੂਜਕਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਫ਼ਿਰ, ਪੀਰ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਸਿੱਖ ਮੇਲਾ ਲੱਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਨੀ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਮੇਲੇ ਗੁੱਗੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਰਪ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧਰਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁੱਗਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਸੱਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜੋ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਾਮਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁੱਗਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁੱਗੇ ਪੀਰ ਦਾ ਸਭ ਸੱਪਾਂ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸੱਪ ਗੁੱਗੇ ਦੇ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਗੁੱਗੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਚੂਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗੁੱਗਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਨਾਲ ਬੁਣੀ ਹੋਈ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਸੁੱਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਗੁੱਗੇ ਦੇ ਭਗਤ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁੱਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਜ਼ਾਹਿਰ ਪੀਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਣ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਿੱਥ ਨਾਲੋਂ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨਾ ਕਠਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨਸਾਰ ਗੁੱਗਾ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ, ਆਪਣੇ 45 ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ 60 ਭਤੀਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਕਬਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿਚ, ਦਦਰੇਵਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁੱਗਾ ਕਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਆਖਦੇ ਹਨ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜੈਮਲ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਦਰੇਵਾ ਆਏ ਤੇ ਇੱਕ ਸੁੱਕੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਛੂਹ ਨਾਲ ਹਰਾ ਭਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜੇ ਜੈਮਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬਾਛਲ ਨੇ ਗੋਰਖ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੁਗਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਬਾਛਲ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜੋ ਬਾਲਕ ਜੰਮਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਗੁਗਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁੱਗੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕਾਛਲ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰਜਲ ਤੇ ਅਰਜਨ ਸਨ, ਜੋ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁੱਗੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਈਰਖਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀ ਪਤਨੀ ਸਿਲੀਅਰ ਸੀ। ਸੁਰਜਨ ਸਿਲੀਅਰ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਰਜਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੁੱਗੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁੱਗੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਬਾਛਲ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਗੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਗੁੱਗੇ ਨੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਣ ਮੰਗੀ; ਪਰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ, ਇਸ ਖ਼ਾਤਰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਤੇ

वैसे चरित्र की बहू हमें भी तो नहीं चाहिए। इसीलिए तो तेरे लिए गचि ला दी। उसकी जैसी पवित्र चरित्र की लड़कियां दुनिया में बहुत कम हैं। अब भी समय है। तू उनके घर जा। आज से फिर वहीं सोना। यदि तू मेरा ही बेटा है, तो मेरी बात माननी ही होगी – कम-से-कम इस मामले में। मेरा मान रख, तू अपना मान रख, घर का मान रख। कुल-खानदान का मान रख। मेरा मान रखने के लिए, घर का मान रखने के लिए, वंश का मान रखने के लिए मैंने तुझे बुरे काम में नहीं लगाया है।"

"लेकिन मैंने अपनी आंखों से देखा है," कारदुग ने धीमे से कहा, "एक बार नहीं, दो-दो बार। उन दोनों की बातें मैंने खुद सुनी हैं।"

"क्या बातें सुनीं तूने ?"

"गचि ने बांकङ् से ब्याह करने के लिए उसे विवश किया तो उसने इंतजार करने के लिए कहा। वह भैया से पहले विवाह करना नहीं चाहता।"

"गचि ने क्या कहा ?"

"उसने इंतजार करना स्वीकार कर लिया है।"

"झूठ मत बोल।"

"भगवान सब कुछ जानता है।"

पिता ने सोचा – यह तो साक्षात भगवान को ही साक्षी रखकर कह रहा है, अतः इसकी बात बिल्कुल उपेक्षणीय नहीं हो सकती। फिर भी, मैं गचि पर विश्वास करता हूं। मैं नहीं मानता कि वह ऐसा घृणित काम कर सकती है। मुझे विश्वास है कि वह किसी के साथ विश्वासघात करने की बात सोच ही नहीं सकती। लेकिन अब किसका विश्वास किया जाए ? इधर ईश्वर का साक्ष्य है। मैंने जीवन में बहुत कुछ कहा, बहुत कुछ सोचा, बहुतेरी कठिन समस्याओं का समाधान किया, लेकिन आज तक ऐसी समस्या का सामना नहीं करना पड़ा। यह है मेरी खुद की समस्या ! पंचायत में मेरा मुंह बंद होगा, क्योंकि अपनी ही शिकायत पर खुद निर्णय दिया नहीं जा सकता। तटस्थ लोग ही फैसला कर सकते हैं। मैं केवल मूक दर्शक और श्रोता बना रहूंगा। और यदि पंचायत गचि-बांकङ् को निर्दोष करार दे ? ठीक है, वे लोग निर्दोष ही सही। इसमें मुझे कोई आपत्ति नहीं। लेकिन मेरा घर बदनाम हो जाएगा। निर्दोष को दोषी करार देनेवाले आदमी जैसा अविचारक, अदूरदर्शी संसार में दूसरा नहीं। ऐसे लोगों की किसी भी बात का लोग विश्वास नहीं करते। तब क्या मैं जीवन की इस संध्या में अविश्वास का पात्र बनूं ? क्या समाज का अप्रिय पात्र बनूं ? हो सकता है, न बनूं। पर कैसे ? असत्य की बुनियाद पर सत्य का पद-चिह्न अंकित करके ? तटस्थ लोगों को नाजाएज तरीके से अपने पक्ष में करके ? ऐसा मैं कर सकता हूं ? संभव है कि कर सकूं। क्योंकि मेरे व्यक्तित्व के प्रभाव से सब नतमस्तक हो जाते हैं। पर यह होगा अन्याय, छल और विश्वासघात। जिस पंचायत के माध्यम से मेरे व्यक्तित्व का विकास हुआ है, जिस समाज में मेरे जीवन को सार्थकता प्राप्त हुई है, उसी पंचायत और समाज के साथ मैं ठगी और विश्वासघात करूंगा ? किसलिए ? अपनी स्वार्थसिद्धि के लिए, आत्मरक्षा के लिए ? यह ठीक है कि आदमी स्वार्थी होता है। आदमी स्वार्थ का गुलाम है। मैं भी मनुष्य ही हूं, ईश्वर नहीं। लेकिन मैं सारी बातें जानता हूं। जानते हुए भी मैं इतनी

ਭਰਵਾਉਂਦੇ ਅਥਵਾ ਰਾਤ ਭਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉਤੇ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰ 'ਕੀੜਾ' ਨਹੀ ਡੰਗਦਾ।

ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਚੂਹੜੇ ਗੁੱਗੇ ਪੀਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁੱਗੇ ਨੌਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਗੁੱਗੇ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ, ਮੋਰ-ਪੰਖਾਂ, ਨਾਰੀਅਲਾਂ ਤੇ ਕੌਡਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਫ਼ੇਰ ਕੇ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੌਦਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੰਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਛਪਾਰ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਝੰਡੇ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਛਪਾਰ ਦਾ ਮੇਲਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁੱਗੇ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਵੀ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਲੋਕਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਮੇਲਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੌਚਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਭਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਨਚਾਰ ਮੁੰਡੇ ਜਨਾਨੇ ਸਵਾਂਗ ਵਿਚ ਰਾਸਾਂ ਪਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਬਾਂਸ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਧਰੇ ਨੱਟਣੀਆਂ ਰੱਸੀ ਉਤੇ ਇੰਜ ਨੱਚ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤਾਰ ਉਤੇ ਪੁਤਲੀਆਂ। ਕਿਧਰੇ ਦੋ-ਤਾਰੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਧੁਨੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਭੰਗੜੇ ਦੇ ਢੋਲ ਦੀ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕੁਰਕੁਟ। ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਜਾਦੂਗਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਮਦਾਰੀ ਬੰਦਰ ਤੇ ਬੰਦਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਮੇਲੇ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਥੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਜੋਦੜੋ ਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚੋਂ, ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇੱਕ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਵੀ ਲਭੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੁਖ-ਅਸਥਾਨ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਹੈ, ਦੇਵੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਥਾਨ ਚਿੰਤਪੂਰਣੀ, ਨੈਨਾ ਤੇ ਮਨਸਾ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਵੀ ਇਹੋ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲੀ, ਦੁਰਗਾ, ਗੌਰੀ, ਪਾਰਬਤੀ, ਭਵਾਨੀ, ਕਾਲਕਾ ਆਦਿ ਇਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਉਂ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੇਲੇ ਬਹੁਤੇ ਚੇਤਰ ਤੇ ਅਸੂ ਵਿਚ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਮੇਲੇ ਤਾਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜੁੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੀਮਾਜਰਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਲਕਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਹਰ ਸਾਲ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦੋ ਭਰਵੇਂ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ, ਚਿੰਤਪੂਰਣੀ ਵਿਖੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਮੇਲੇ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਲੋਕ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰੋਗ ਫੈਲਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀਤਲਾ, ਮਸਾਣੀ ਤੇ ਬਸੰਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਤਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਭਵਨ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਨਥਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਚੇਤਰ ਦੇ ਹਰ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ, ਮੇਲਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

करनेवाला दिमाग लड़ाकर ले ले । अच्छा, तू क्या इसी तरह खड़ा रहेगा ?"

"तू तो 'आबे' (गीत) गा रही है," कारदुग ने पीढ़े पर बैठते हुए कहा, "तूने बैठने का समय भी दिया मुझे ?"

"धन्य हुई," लियि ने कहा, "मेरे गाए आबे से बेसुध हो बैठना तक भूल जानेवाले आदमी भी हैं । लेकिन आज तुझे बहुत रंगीनमिजाज देख रही हूं, शायद अच्छी खबर है ।"

"कैसी खबर ?"

"क्या जानूं ?"

"यदि जानती है तो कह ।"

"दूसरे की भाषा नहीं समझी, तो पूछ लेने में हर्ज नहीं ।"

"जांनूं का अर्थ है, कान से सुनकर मन से समझना । यदि इसके अलावा भी कोई अर्थ है तो कह नहीं सकता ।"

"जानूं मांने कंह नंहीं संकता," चुपचाप सुन रहे लिब ने कहा ।

"कारदुग भैया तो जान-बूझकर कह रहे हैं," लियि ने हंसते हुए भैया की ओर देखा और कहा, "तू उसी को सच समझ रहा है शायद !"

लिब ने पलकें तेजी से झपकाईं और कारदुग की ओर देखा । उसके बाद उसने सिर झुका लिया ।

"जांनूं का अर्थ अभी ही समझ सका हूं," कारदुग ने कहा, "बिल्कुल नई बात । वैसे तेरे गाए आबे के संबंध में मेरी कुछ आपत्तियां हैं – यदि बीती बात का फिर से उल्लेख करने की अनुमति मिले ।"

"मेरी अनुमति की बहुत कीमत है । लेकिन आपत्ति के लिए अनुमति चाहिए ही क्यों ? यदि सभी बीती बातों का प्रतिवाद करने के लिए अनुमति मांगी जाए, तब तो प्रतिवाद संभव ही नहीं है । क्योंकि प्रतिवाद और आपत्ति किसी को अच्छी नहीं लगती, अतः कोई भी अनुमति न देगा ।"

"मैंने तो तुरंत आपत्ति की होती, पर तूने ही समय न दिया ।"

इसी बीच पांगुम ने लियि द्वारा दिए दोनों पकाए गए कठारु खाकर खत्म किए और उह्-आह् करके कारदुग का ध्यान खींचा । उसने दाएं हाथ की तर्जनी कारदुग की ओर और बाएं हाथ की तर्जनी लियि की ओर दिखाई, फिर दोनों आंखें फैलाईं और मानो सिर हिलाकर पूछा – क्या तुम दोनों पति-पत्नी हो ?

लियि ने हंसते हुए अपना सिर दाएं-बाएं हिलाया और जताया – नहीं ।

पांगुम ने कारदुग की ओर इशारा किया और अपना दायां हाथ माथे के नीचे से नाक-मुंह को स्पर्श करते हुए होठों के नीचे तक बड़ी कोमलता से फिराया । उसके बाद उसने कारदुग और लियि की ओर इशारा करके कई बार सिर हिलाया – कारदुग बहुत सुंदर लड़का है, तू (लियि) इससे विवाह कर ले ।

लियि ने कारदुग की ओर इशारा करके अपना हाथ सीने पर रखा और दाएं हाथ की

ਮੇਲੇ ਇਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ। ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਝੰਗੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਥੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਗੀਟਾ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਕਬਰ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਨਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਰੁਖਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੀਰ ਬੰਨ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਘੂੜਾ ਜਾਂ ਗਡੀਹਰਾ ਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੋਗੀ ਪਸ਼ੂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ, ਦਰੱਖ਼ਤ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਦਵਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੰਦ ਜਾਂ ਸਿਰ ਪੀੜ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਫੂਕਾਂ ਮਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ, ਹੁਜਰਿਆਂ ਤੇ ਤਕੀਆਂ ਉਤੇ ਲੱਗਦੇ ਮੇਲੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਭਾਵੇ ਧਾਰਮਕ ਹਨ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਮੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤੇ ਮੇਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਬਰੀ ਆਮਾਮ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਕਵਾਲ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਤੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਵਾਇਫ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਕਾਕੂ, ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਲੋਲ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਪੀਰ ਬਲਾਵਲ ਸ਼ਾਹ, ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਵਿਲਾਇਤ, ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਬੁੱਢੇ ਖੇੜਾ ਵਿਖੇ, ਬੂ-ਅਲੀ ਕਲੰਦਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਉਤੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਗਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਗਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ

ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਜਗਰਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਅਬਦੁੱਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਹਰ ਸਾਲ 14, 15 ਤੇ 16 ਫੱਗਣ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੇਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁੱਢ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਹੁੰਮ ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ, ਇਹ ਮੇਲਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਉਸੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਰੋਸ਼ਨੀ' ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿ ਮੇਲੇ ਦੇ ਦਿਨੀ ਪੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿਰਾਗ਼ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰੋਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਲੌ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਸੁੱਖਣਾਂ ਪੀਰ

"अं, तूं लोंग तों पिंछली बांर गंया हीं थां।"

"हूं। चलेगा न?"

"क्यां कंरने?"

"तोशक-रजाई का व्यापार करने। वहां तोशक-रजाई का अच्छा व्यापार होता है। पिछली बार मैं पांच तोशक-रजाई ले गया था। बाईस रुपए में एक बेचा और एक सौ दस रुपए कमाए थे। जानता है, दूकानदारों ने क्या कहा था?"

"अं, नंहीं, नंहीं जांनता।"

"तुमने पूछा नहीं न!"

लिब ने तेजी से पलकें झपकाईं और कारदुग की ओर देखा मानो कह रहा हो – मुझसे भूल हुई, क्षमा करना।

"दुकानदारों ने कहा था कि अधिक लाना। लेकिन अधिक कैसे ले जाऊं? तोशक-रजाई इतनी भारी होती है। छः से ज्यादा नहीं ले जा सकता। तू भी मेरे साथ चल। तोशक-रजाई पासीघाट में बेचकर तू जितना पाएगा, डिब्रुगढ़ में उससे प्रायः दुगुना पाएगा।"

लिब ने लिियि की ओर देखा।

"हमारे पास समय नहीं है, कारदुग भैया," लियि ने कहा, "भैया जा नहीं सकते। तू किसी और को साथ ले जा।"

"चलुङ् उत्सव के बाद कोई काम नहीं है न," कारदुग ने कहा, "खेती-बाड़ी के काम तो चलुङ् के पहले ही खत्म हो जाएंगे।"

"लेकिन हमारे तो बहुत काम हैं। चलुङ् के अब केवल दस दिन बाकी हैं। धान के खेत अब तक साफ नहीं हो पाए हैं। उत्सव तक आधा ही साफ कर पाएंगी।"

"ऐसा इसलिए हुआ, क्योंकि तू खेती बहुत ज्यादा करती है। खानेवाले हैं केवल दो और खेती है पांच आदमियों के घर लायक। खाकर कैसे खत्म करेगी?"

"तुम लोगों की तुलना में तो बहुत ही छोटी खेती है। केवल तुम्हारे खेत को ही एक पृथ्वी कह सकते हैं।"

"लेकिन हमारे यहां तो खानेवाले बहुत हैं। प्रत्येक आदमी में यदि बांटा जाए तो तेरे एक भाग का आधा ही पड़ेगा।"

पांगुम के मुंह से 'इह्-आह्' शब्द सुनकर लियि ने उसकी ओर देखा। उसने भी उसकी ओर देखा। फिर अपने गाल पर दायां हाथ दिया और उसी ओर सिर झुकाया। उसके बाद अपने सीने पर हाथ दिया और फिर हाथ बाहर की ओर फैलाकर थोड़ा हिलाया – सोने का समय हुआ है, मैं जाता हूं। लियि ने मुंह से 'अच्छा' कहा और सिर हिलाया। पांगुम ने कारदुग की ओर फिर से देखा और हाथ फैलाकर थोड़ा-सा झुका दिया – तू बैठ। कारदुग ने भी अपने सीने पर हाथ रखा और फिर बाहर की ओर फैला दिया – मैं भी चलता हूं। पांगुम ने पहले हाथ हिलाया और फिर हाथ फैलाकर झुकाया – नहीं, तुझे अभी नहीं जाना चाहिए, तू बैठ। उसके बाद उसने मुट्ठी बांधी और अपनी कनपटी पर कई बार प्रहार किया और कारदुग की ओर देखकर हाथ हिलाया – मुझे देर हो गई है। मुझे घर के लोगों की मार खानी पड़ेगी,

ਕੁਝ ਮੇਲੇ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਪੀਰ, ਜੋ 'ਲੱਖ ਦਾਤਾ' ਤੇ 'ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਕਬਰ 'ਨਿਗਾਹਾ' ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੂੰ 'ਨਿਗਾਹੇ ਵਾਲਾ ਪਰ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਮੇਲਾ ਧੌਕਲ (ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ) ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਾੜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨੀ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ 'ਸੰਗ' ਵਿਚ ਚੌਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਾਖੀ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਧੌਕਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੰਡਾ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਰਾ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਵਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਬੜਾ ਨਰੋਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਕੋਹੜੀਆਂ ਦੇ ਕੋਹੜ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ, ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੇ ਲਾਗੇ, ਫੱਗਣ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਮੁਜਾਵਰ, ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਢੋਲ ਦੇ ਤਾਲ ਉਤੇ ਨਾਚ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ, ਮੁਜਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ, ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਬੱਚਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਭੇਟ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਪੋਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਰਵਾਰ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਗਾਹਾ ਮੇਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਭਰਾਈ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੋਟ ਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੋਗੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਗਾਹਾ ਪੀਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ 1812 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਚੇਤਰ ਤੇ ਅਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਹਰ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ, ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਚੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ, ਭਾਡਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ, ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਜੇਠ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨੀ ਵੱਡੇ ਰੋਟ ਪਕਾ ਕੇ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਲਾਹੀ ਧਰਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਜੀਊਂਦਾ ਹੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਅਸਗਾਹ ਦਰਿਆ ਵਗਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

"तेरा मन इतना कोमल है !" कारदुग ने कहा, "दूसरे की रामकहानी सुनाते क्या रोना जरूरी है ?"

"मैं इंसीलिए तों कंहता हूं किं इंसका जींवन दुंखमय होंगा," लिब ने किसी की ओर देखे बिना ही कहा, "दूंसरे कां दुंख देंखते हीं जों तुंरंत रों दें उंस आंदमी कां जींवन सुंखी नंहीं होंता।"

"मेरा मन कोमल नहीं है, कारदुग भैया," लियि ने गंभीर स्वर में कहा, "बल्कि कठोर है। बहुत कठोर है। यह कहने की आवश्यकता नहीं कि कठोर क्यों हुआ ? बल्कि मैं बड़भागी हूं। क्योंकि जब आंसू बहते हैं तो मेरा मन हल्का हो जाता है और बहुत अच्छा लगता है। क्यों लगता है अच्छा, जानते हो ? नहीं जानते। जिस तरह वर्षा ऋतु में आकाश में अचानक घिर आनेवाले काले-काले मेघ जब मूसलाधार बरस पड़ते हैं, तब मेघ के अचानक छट जाने पर आकाश स्वच्छ हो जाता है, उसी प्रकार आंसू के बह जाने पर व्यथा-वेदना से भरा हृदय हल्का हो जाता है। इसीलिए आंसू मुझे भले लगते हैं।"

"कहावत है कि दुख में ही आदमी सीखता है," कारदुग ने कहा, "तू दुख में ही पली है और बड़ी हुई है, इसीलिए यह सब बात समझती है। युवकों के पास इतना समय कहां कि वे ऐसी बातें समझें या सोचें। लेकिन तेरी परिस्थितियों ने, तेरे मन को युवावस्था में ही परिपक्व बना दिया है। इसीलिए तुझमें सोचने-समझने की शक्ति बहुत है।"

कुछ पल के लिए शांति छाई रही।

"अच्छा, लिब का डिबुरू जाना संभव होगा या नहीं ?" कारदुग ने लियि से पूछा। उसके बाद लिब की ओर देखकर कहा, "अपने लिए न सही, तुझे मेरे लिए चलना होगा। मेरा कोई साथी नहीं। तुझको मेरे साथ जाना होगा।"

लिब ने बहन की ओर देखा, "तूं क्यां कंहती हैं ?"

"मैं सच कहती हूं," लियि ने किसी की ओर देखे बिना कहा, "चेलुङ् से पहले काम खत्म न होंगे। भैया चले जाएंगे, तो मुझे घर के काम में ही उलझे रहना पड़ेगा।"

"संच हैं कांरदुग," लिब ने कारदुग की ओर देखकर कहा, "मैं यंदि गंया तों खेंती कां कांम कंरने कें लिंए इंसके पांस संमय कंम होंगा। धांन सुंखाना, धांन कूंटना, सूंअर कां दांना पंकाना, सूंअर कों दांना देंना, मिंथुनों कों नंमक देंना, मुंर्गों कों दंड़बे में घुंसाना, अंपने लिंए खांना पंकाना, बंर्तन-भांडे सांफ कंरना, कंपास सें बिंनौले निंकालकर सूंत कांतना इंत्यादि एंक सौं एंक कांम इंसे अंकेले हीं कंरनें होंगे। यें संब कांम खंत्म कंर खेंत पंर जांने कां संमय हीं नं मिंलेगा।" थोड़ा ठहरकर फिर कहा, "डिंबुरू शंहर देंखने कीं बंड़ी इंच्छा थीं। औंर यंदि जांना हैं तों तेंरे सांथ जांना हीं ठींक रंहेगा, क्योंकि तूं अंसमिया जांनता हैं। मैं तों कुंछ भीं नंहीं जांनता।" उसने फिर बहन की ओर देखा – यह क्या कहती है।

"अच्छा, देखूंगी," लियि ने कहा, "चेलुङ् के पहले कितना कर सकती हूं। यदि ज्यादा काम कर डालूंगी तब जाने पर भी चलेगा। भैया का भी मन जाने का है। धान के बदले खेत पर काम करने वाले लोग मिल जाएंगे। पर तुझसे भी कहती हूं कि तू इस बीच किसी साथी की तलाश कर। भैया की आशा में बैठा रहेगा, तो संभव है जाना ही न हो।"

ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਰਿਕਾਬ ਟੁੱਟੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ 'ਮਹੱਲਾ' ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਤੇ 'ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਟਿੱਬੀ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਉਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ 'ਮਹੱਲਾ' ਮੁਖਵੰਜਨਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਦਾਤਨ ਸੁੱਟੀ ਸੀ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਮੁਖਵੰਜਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉੱਚੀ ਟਿੱਬੀ, ਰਿਕਾਬ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜ਼ਿਮੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਮੁਖਵੰਜਨਾ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਪਰਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਤੰਬੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਤੰਬੂ ਗੱਡੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ

ਹੋਲੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਚੇਤ ਵਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੇਸ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ, ਇੱਕ ਮੇਲਾ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ 1757 ਚੇਤ ਵਦੀ ਇੱਕ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਯੁੱਧ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਦੋ ਦਲ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਸਨੂਈ ਲੜਾਈ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ, ਹਰ ਸਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ, ਹੋਲੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ ਮਨਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਜਲੂਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਹੱਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ, ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੁਰਧਾਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਗੁਰਧਾਮ ਤਕ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾਤਨ ਫ਼ੌਜੀ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੀ ਮੱਸਿਆ

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਹੁੰਮ ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੇਲਾ ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿਖੇ, ਹਰ ਸਾਲ 20 ਫਗਣ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਦੋ ਢਾਈ ਲੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤਾਂ ਚੋਲੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਮੇਲੇ ਜਠੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਿਤਰ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

शायद तुझे उसके चरित्र पर विश्वास था, तभी तूने उससे विवाह किया। है या नहीं, कह तो।"

"मानता हूं, मुझे उसके चरित्र पर अटूट विश्वास था।"

"अब भी उसके चरित्र में कोई परिवर्तन नहीं हुआ। अब भी विश्वास कर।"

"उन दोनों की बातें मैंने खुद सुनी हैं। खुद देखने-सुनने के बाद मैं कैसे विश्वास करूं, कह नहीं सकता।"

"अच्छा, क्या तेरा कोई गवाह है ?"

"कोई नहीं। केवल भगवान है।"

लियि ने थोड़ा सोचा।

"जानता है न, भगवान का नाम लेना आसान नहीं।"

"जानता हूं, इसीलिए तो ले रहा हूं।"

लियि ने सोचा, यह तो सीधे भगवान का नाम ले रहा है। लेकिन गचि ने किया क्या है ? क्या सचमुच ही वह बांकङ् से विवाह करना चाहती है ? नहीं। मुझे तो विश्वास नहीं होता। वह कभी भी वैसा काम कर नहीं सकती। वह वैसी बात सोचना भी नहीं जानती। शायद उसने गलत सुना है। हां, मैं यह नहीं जानती कि बांकङ् और गचि में क्या-क्या बातें हुई थीं। मैं केवल विश्वास के आधार पर कह रही हूं कि वह वैसा काम नहीं कर सकती। सच-झूठ तो बाद में पकड़ा ही जाएगा।

लिब ने एक लंबी जम्हाई ली और नींद से भारी हो गई दोनों आंखों को हाथों से मींजा। "लिब कों तो नींद आ रही है," कारदुग ने नीरस मुस्कान के साथ कहा, "सोने का समय बीत गया।" और जाने के लिए उठकर कहा, "मैं चलता हूं, लियि !"

"अच्छा जा," लियि ने कहा, "शायद सभी लोग सो गए।"

"हां, सब सो गए," कारदुग ने मशाल जलाकर कहा और लिब की ओर देखकर बोला, "तू चलुङ् से पहले खेती का अधिकतर काम कर डाल। चलुङ् के बाद हम डिबुरू चलेंगे।"

"अच्छा कोशिश करूंगा।" लिब ने अपनी पलकें झपकाईं और कारदुग की ओर देखा। अब उसकी पलकें तेजी से झपने लगीं।

कारदुग के चले जाने के थोड़ी देर बाद लियि सिराम् को देखने के लिए एक मशाल लेकर बाहर आई। सिराम् अपने बथान के अंदर एक कोने में पीछे की दोनों टांगें पेट के नीचे और आगे की दोनों टांगों के ऊपर सिर को टेढ़ा किए नथुनों से सांस छोड़ते हुए बड़े शांत चित्त से सो रहा था।

"भैया !" लियि ने लिब को पुकारा।

"क्या हुआ ?"

"इधर तो आ।"

लिब बाहर आया।

"सिराम् को तो देख," लियि ने कहा, "कितने प्रेम से सोया हुआ है। इच्छा होती है कि एक बार चूम लूं।" अंतिम वाक्य उसने चूमने की भंगिमा से कहा।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਰੁੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਮੂਹਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਂਗਲੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਦੁਆਲੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ, ਚੱਕੀ ਦੇ ਪੁੜ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਾ। ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲਾ ਖਿੜਦਾ ਤੇ ਮਹਿਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਉਭਰਦੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਜਾਗਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸਦਾ ਤੁਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਵਧਾ ਲਓ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਬ ਏਕਾਦਸ਼ੀ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੇ ਮੱਸਿਆ ਆਦਿ ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਗੇੜੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਿਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਨਵੇਂ ਮੂੰਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੁੱਚੇ ਦਿਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਚੰਗਾ ਲੰਘ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਬੀਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਹਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਰੀਝ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਪਕਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਰ ਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ 'ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ' ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬਹਾਰ ਭਰ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਟਹਿਣੀ ਉਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਰਾਤ ਅਤੇ ਹਰ ਝੰਗੀ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ ਨੱਚਦੀ ਤੇ ਗੀਤ ਅਲਾਪ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਰੁੱਤ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਾਨਣ ਲਈ, ਇਸ ਦਿਨ ਨਵੀਂ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੌਲਾਂ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਅੰਨ ਨਵਾਂ ਕਰਨਾ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਨਵੀਂ ਕਣਕ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਭੁੱਜੀ ਕਣਕ ਦੇ ਦਲੀਏ ਦੀ ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਅੱਠਵੀਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਕੰਜਕਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਪੰਜ-ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੰਜਕਾਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੜਾਹ ਪੂੜੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੱਖਣਾ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੰਜਕਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨਰੋਏ।

ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਨੌਵੀਂ ਨੂੰ ਰਾਮ-ਨੌਮੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਣੋ ਮਤ ਵਾਲੇ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਧਰਤੀ ਤਾਂਬੇ ਵਾਂਗ ਤੱਪਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਹਰਿਆਵਲ ਝੁਲਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਪਦੀ ਰੁੱਤ ਦੀ ਝੁਲਸਵੀਂ ਗਰਮੀ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ, ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਬਲਦੀ ਦੇਗ਼ 'ਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੋ, ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੋਥ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਦੀਆਂ ਛਬੀਲਾਂ ਵੀ ਲੱਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

"मचान पर किसी के चढ़ने की आवाज आई थी," गचि ने इस तरह कहा, जैसे अपने आपसे कह रही हो, "आवाज कहीं गायब हो गई।" उसने दरवाजे की ओर देखा।

"अरे, यह तो कारपुङ् है," उसने फिर कहा, "तू वहां क्यों खड़ी है ? अंदर आ जा।"

"ओ, कारपुङ् दीदी ?" अयि कारपुङ् की ओर दौड़ पड़ी, "तू हमारे यहां बहुत दिनों तक आई क्यों नहीं ?" उसने कारपुङ् का हाथ पकड़ा और उसे घर के अंदर खींचकर ले आई। कारपुङ् धीरे-धीरे चलती रही।

"तुझे आज जाने नहीं दूंगी," अयि ने सिर पीछे की ओर किया और कारपुङ् की ओर देखकर कहा, "जाना चाहेगी, तो वह देख," उसने अंगीठी के उत्तर की ओर कोने में आलना पर गोलाकार लपेटकर रखे मिथुन के पगहों की ओर इशारा करके कहा, "उन पगहों से जैसे मिथुनों को बांधा जाता है, वैसे ही तुझे बांध रखूंगी। ठीक यहीं पर पगहा लपेटकर बांधूंगी।" कहते हुए उसने पांव की अंगुलियों पर खड़े होकर एड़ी उठाई और हाथों से कारपुङ् के गले को पकड़ने की चेष्टा की।

कारपुङ् अंगीठी के पास पहुंचकर खड़ी हो गई।

"बैठो न, कारपुङ् दीदी," अयि ने एक पीढ़ा रखा और कहा, "यह लो, मैंने पीढ़ा लगा दिया है।"

कारपुङ् के मुंह में जैसे जबान नहीं। वह अंगीठी को एकटक देखती रही।

"बैठो कारपुङ्," गचि ने कहा, "बहुत दिनों पर आई हो। क्या ऐसे ही खड़ी रहोगी ?"

अयि ने सोचा, आज कारपुङ् दीदी को क्या हुआ है ? मुझे देखकर भी हंसी नहीं। कुछ बोली भी नहीं। शायद मैं नहीं हंसी, इसी से वह भी हंसी नहीं। अच्छा-अच्छा ठहर, मैं हंसती हूं – "हिः-हिः-हिः!" इच्छा न होने पर भी वह हंस पड़ी। उसने कारपुङ् के चेहरे की ओर फिर से देखा। नहीं, यह तो हंस नहीं रही।

"हि - हि - हि," उसने फिर मन न होने पर भी हंसने की चेष्टा की, "यह देखो, कारपुङ् दीदी, मैं हंस रही हूं न ! हिः - हिः - हिः ! देखो, मेरे चेहरे की ओर देख तो।" इस बार उसने फिर से कारपुङ् के हाथ पकड़े, "तू भी हंस न, कारपुङ् दीदी ! हिः - हिः - हिः ! अरी, तू तो हंस ही नहीं रही।" वह कारपुङ् के चेहरे की ओर देखती रही।

"तुझे क्या हुआ है, कारपुङ् ?" इस बार गचि ने कारपुङ् के पास आकर कहा, "बोलती क्यों बंद है ? क्या सोच रही है ?"

कारपुङ् अब भी खामोश। अंगीठी की ओर एकटक देख रही है।

"बोल न, क्या हुआ है ?" गचि ने कारपुङ् के कंधे पर हाथ रखकर कहा, "तू मन मारे है, तो मुझे भी बुरा लग रहा है। बहुत बुरा लग रहा है। आखिर क्यों मन मारे है ? अच्छा, बैठ तो।" उसने कारपुङ् का हाथ पकड़कर खींचा।

कारपुङ् धीरे से बैठ गई।

"बोल, क्यों मन मारे है ?" गचि ने विनयपूर्ण स्वर में कहा, "मन की तकलीफ है या फिर तबीयत ठीक नहीं ?" गचि ने कारपुङ् के माथे पर हाथ रखकर देखा, "माथा तो गरम है ! क्या

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਪੂਜਦੇ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦਿਨ ਸੇਵੀਆਂ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ, ਸਪੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਇਹ ਭੋਜਨ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ।

ਗੁੱਗੇ ਪੀਰ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਭਗਤ, ਲਾਲਬੇਗੀ, ਇਸ ਦਿਨ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਝੰਡਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ, ਘੋਗਿਆਂ, ਕੋਡਾਂ, ਝੰਡੀਆਂ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਗੇ ਪੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ, ਗਲੀ ਗਲੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਫੇਰਦੇ ਤੇ ਦਾਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਪੀਰ ਦਾ ਘੋੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਾਣ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸਿਦਕੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਇੰਦਰ-ਮਾਹਾ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕ ਝੰਡਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰ-ਧਵੱਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕੌਡਾਂ, ਘੰਟੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰ ਕੇ ਗਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਝੰਡਾ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੁ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੰਗੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ-ਮਾਹਾ ਤੇ ਗੁੱਗਾ ਨੌਮੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਣਾ ਤੇ ਇਸ ਝੰਡੇ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਰੂਪ ਤੇ ਫਬਨ ਵਿਚ ਲਾਲ ਬੇਗੀ ਝੰਡੇ ਨਾਲ ਮੇਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਰਬਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦਾ ਅਤਵਾਰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਇੱਕ ਉਤਸਵ ਮੇ-ਪੋਲ (May Pole) ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁੱਗਾ ਨੌਮੀਂ ਨੂੰ, ਕਈ ਭਗਤ ਛਪਾਰ ਵਿਚ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਤੀਵੀਂਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆ ਛਪਾਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਝੋਲ ਮੇਰੀ ਵਿਚ ਛੱਲੀਆਂ, ਮੈਂ ਗੁੱਗਾ ਮਨਾਵਣ ਚਲੀ ਆਂ
ਨੀਂ ਮੈਂ ਵਾਰੀ ਗੁੱਗੇ ਤੋਂ।
ਛੰਨਾ ਭਰਿਆ ਦੁੱਧ ਦਾ, ਮੇਰਾ ਗੁੱਗਾ ਮਾੜੀ ਵਿਚ ਕੁੱਦਦਾ
ਨੀਂ ਮੈਂ ਵਾਰੀ ਗੁੱਗੇ ਤੋਂ।

ਇਸੇ ਰੁੱਤੇ ਦੁਆਪੁਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਬ ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਪੱਖ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਨੂੰ 'ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ' ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਵੈਸ਼ਣੋ ਮਤ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜਨਮ-ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਰਾਸ-ਲੀਲ੍ਹਾ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਨੀਲੀ ਭਾਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਹਨੇਰੇ-ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਤਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਥਵਾ ਪਿਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਧ ਇੱਕ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਪਹੁੰਚਾਣਾ

कि तेरे प्यार में मेरा ऐसा हाल क्यों हुआ ? लेकिन मैं कहूंगी। आज सब कुछ कह डालूंगी। उस दिन कहना चाह रही थी – लिपि और तुझसे कहना चाह रही थी। लेकिन तूने ही मना किया। पर आज मैं माननेवाली नहीं। कोई भी मनाही माननेवाली नहीं। क्या तुझे मालूम है, मेरे पेट में क्या है ?"

"नहीं तो," गचि ने गालों पर सूख रहे आंसुओं को हाथ से पोंछते हुए कहा, "क्या हुआ ?"

"पूछती है, क्या हुआ ? इसीलिए तो तू बच्ची है। यह देख !" कारपुङ् ने कपड़े उठाकर गचि को अपना पेट दिखलाया।

"पेट की कोई बीमारी हुई है क्या ?" गचि ने पूछा, "पेट तो फूला हुआ है !"

"अब भी तू पहचान न सकी। अच्छा, तू मेरे चेहरे को देख। पहले की तरह है या नहीं ?"

"पहले से कुछ पीला है।" गचि ने बिना कुछ समझे कहा।

"चेहरा पीला पड़ गया और पेट फूला हुआ है, फिर भी तू कुछ समझ नहीं पाई। क्या हो गया है तुझे ? अरे, पेट में बच्चा है।"

"क्या ?" गचि ने अचरज से पूछा।

"पेट में बच्चा है।"

"तू गलत कह रही है।"

"ठीक ही कह रही हूं।"

"कहीं मैं ही तो गलत नहीं सुन रही ?" उसे अपने ही कानों पर विश्वास नहीं हो रहा था।

"ठीक ही सुन रही है।"

"तूने यह कहा नहीं न कि तेरे पेट में बच्चा है ?"

"कहा है।"

"तेरा विवाह..." गचि कहना चाह रही थी कि विवाह के बिना बच्चा कैसे हो सकता है।

"जारज !" कारपुङ् ने तुरंत उत्तर दिया।

गचि हतप्रभ होकर कारपुङ् के चेहरे को देखती रही।

"मैंने कभी सोचा भी न था कि तेरे साथ ऐसा हो सकता है," गचि ने कहा, "ऐसा संभव ही नहीं।"

"संभव है, क्योंकि मैं पतिता हूं।"

"मत कह ऐसा," गचि ने कारपुङ् के मुंह को हाथ से ढंककर कहा, "मत कह ऐसी बात।" और हाथ को ढीला कर हटाते हुए कहा, "ऐसी बात मेरे सामने कभी मत कहना।"

"मैं पतिता के अलावा और क्या हो सकती हूं," कारपुङ् ने गचि के हाथों की ओर देखते हुए कहा, "यदि दुनिया में पतिता से भी ज्यादा बुरा कोई और शब्द हो, तो वही मेरे लिए उपयुक्त होगा। जारज संतान को जन्म देनेवाली स्त्री से बढ़कर पतिता और कोई नहीं ! यह जारज संतान है किसकी ? कहूंगी, कहती हूं न, कहूंगी। कहने के लिए ही आई हूं। उसे मैं चाहती थी।"

"किसे ?"

"उसे।"

ਮੈਨੂੰ ਤਾਰ ਮਾਈ ਤਾਰ।
ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਲੇਖੇ ਲਾਈਂ।
ਮੇਰੀਆਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਬਲਾਈਂ।
ਜਾਗ, ਸਾਂਝੀ, ਜਾਗ।

ਕੁੜੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਜਗਾ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਮਾਈ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਤੇ ਤਿਲਚੌਲੀ ਰਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਪਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਸਾਂਝੀ ਮਾਈ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਟੋਭੇ ਜਾਂ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਵਿਚ, ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਰਾਮਲੀਲਾ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ, ਹਰ ਨੌਰਾਤੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਾਗ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਸਵੇਂ ਨੌਰਾਤੇ ਨੂੰ ਦਸਹਿਰਾ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੀ ਅੰਤਮ ਝਾਕੀ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਰਾਵਣ ਉਤੇ ਵਿਜੈ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਵਣ, ਕੁੰਭਕਰਣ ਤੇ ਮੇਘਨਾਥ ਦੇ, ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਦੇਵਕੱਦ ਪੁਤਲੇ, ਜਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੱਤਕ ਤੋਂ ਸ਼ਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੁੱਤ ਚਾਨਣ ਬੀਜ ਕੇ ਜੰਮੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਦੀ ਠੰਢ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਿੱਘ ਹੈ, ਸਵੇਰ ਵਾਂਗ ਸਜਰੀ ਤੇ ਰਾਤ ਵਾਂਗ ਅਲਸਾਈ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਉਤਸਵ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਉਤਸਵ, ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ।" ਇਸ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਪਾਵਨ ਨਦੀ ਜਾਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੈਲ ਧੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਣੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਚੌਥੀ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, 'ਕਰਵਾ ਚੌਥ' ਦਾ ਪੁਰਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਿਰਜਲ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ ਪਤੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਲਈ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਅਹੋਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਸੱਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਵਹੁਟੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਭੈਣ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਨੇ ਅਹੋਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤ ਪੂਜ ਕੇ ਸੱਸ ਨੂੰ ਪੋਹੀਆ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਅਰਘਾ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੱਤਕ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਰੁੱਤ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਹੈ, ਫ਼ਿਰ ਇਸ ਰੁੱਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕਿਉਂ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿਣ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇਵਤੇ ਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਢੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੱਤਕ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਤਕ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਕੱਤਕ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ 'ਦੇਵ-ਉਠਾਨ' ਦਾ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ

उसने मुझे नदी पार कराई। नदी पार होने पर उसने मुझसे कहा, 'आज शाम जब तू खेत से लौटेगी, तब नदी खुद पार करने की कोशिश नहीं करेगी। यदि साथ में कोई मर्द न हो तो मेरी प्रतीक्षा करना।'

"उसी दिन से उसके और मेरे बीच बहुत जाने-पहचाने की तरह बातचीत होने लगी। दो-एक दिन के ही परिचय में उसने मेरा मन जीत लिया। एक दिन उसने कहा कि वह मुझसे विवाह करेगा। उसके विवाह का प्रस्ताव सुनकर मैं थोड़ा विचलित हुई थी। सोचा, इतनी जल्दी क्यों? तो भी मैंने मना नहीं किया। मुझे मना करना अच्छा न लगा। क्योंकि उसने मुझे मृत्यु के मुख से बचाया था। मेरा मन उसके प्रति कृतज्ञता से भरा हुआ था। उस समय भी मेरे मन में वह कृतज्ञता ताजा थी। उस नीरव क्षण में, अंधेरे के उस नीरव क्षण में वह मेरे पास आया था। उस वातावरण में – मोहित करनेवाले उस नीरव वातावरण में – जहां यौवन से उन्मत्त एक जीवंत देह का सान्निध्य सुलभ था, जहां उस जीवंत देह का आकुल आह्वान मेरे मन को वात्याचक्र की तरह आंदोलित किए हुए था, वैसे वातावरण में एक सजग कामना मेरी देह के अणु-परमाणु में स्फुरित होने लगी। उसी जागृत कामना ने मुझे बहलाना-फुसलाना शुरू किया। उसी बहकावे-फुसलावे में मैं सुध-बुध खो बैठी। मैंने उसके समक्ष आत्म-समर्पण कर दिया। उसी क्षण की एकमात्र साक्षी है मेरे पेट की यह जारज संतान। संतान को जारज क्यों होना पड़ा? कुछ दिनों बाद उसने मेरे पास आना छोड़ दिया। मैंने उसे तलाशा – बहुत बार तलाशा – फिर भी वह मेरे पास न आया। समझ नहीं पाई। अब तक समझ नहीं पाई कि वह क्यों भाग गया? लगता है, कारदुग किसी दूसरी दुनिया में चला गया।"

"क्या?" गचि ने कुछ समझे बिना ही पूछा।

"कारदुग किसी दूसरी दुनिया में चला गया।"

"मतलब?"

"कारदुग किसी दूसरी दुनिया में चला गया," कारपुङ् ने अपने-आपसे कहने की तरह कहा, "अभी लोग जिसे कारदुग कहते हैं, वह वास्तव में पहले का कारदुग नहीं है। यह कारदुग तो दूसरा कारदुग है। एक नाम, एक चेहरावाला दूसरा आदमी। कारदुग नहीं। इस दुनिया में वह कारदुग नहीं है। इसीलिए तो मेरे पेट की संतान जारज हुई। कारदुग नहीं है, लेकिन यह संतान ही संसार, समाज और साथ ही मुझसे भी कहेगी कि एक समय इसी दुनिया में कारदुग नाम का एक आदमी था।"

"क्या कहा तूने?" गचि ने चौंककर पूछा।

"कारदुग की संतान।"

"कारदुग की संतान," गचि ने आवाज धीमी करके अपने-आप कहा, "कारदुग की संतान। कारदुग कारपुङ् का पति, कारदुग मेरा पति!"

कारपुङ् ने गचि के चेहरे को एकटक देखा। गचि उसकी ओर एकटक देख रही थी।

"कारपुङ् और मैं," गचि ने भुतहा आदमी की तरह कारपुङ् के चेहरे की ओर एकटक देखते हुए कहना जारी रखा, "और कारदुग! कारदुग एक मर्द, और कारपुङ् और मैं दो औरतें। कारदुग कारपुङ् के पास लौटकर नहीं आया। मेरे पास लौटकर आएगा। संभव है, नहीं आए।

ਉਠਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਉਚੇਚੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੀਵਾਲੀ ਮੌਸਮੀ ਉਤਸਵ ਹੈ—ਅੰਦਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਣੀ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਜਗਾਣ ਦਾ ਉਤਸਵ ਹੈ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਕਰਨਾ। ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਜੋਤ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਰਾਵਣ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਗਮਗਾ ਉਠਿਆ।

ਪੋਹ ਵਿਚ ਠੰਢੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਗਦੀਆਂ ਤੇ ਸਰਦੀ ਜੋਬਨ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਨਿੱਘਾ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇੱਕ ਟੂਣੇ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ, ਜੋ ਸਖ਼ਤ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਘੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਰੌਚਕਤਾ ਹੈ। ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ, ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਸੁਰੀਲੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਗੀਤ ਅਲਾਪਦੇ ਹੋਏ, ਹਰ ਘਰ ਤੋਂ ਲੋਹੜੀ ਬਾਲਣ-ਲੱਕੜਾਂ, ਗੋਹੇ ਤੇ ਢਿੰਗਰ ਆਦਿ, ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਤ ਬੋਲਦੀ ਹੈ:

ਹੁੱਲੇ ਨੀ ਮਾਏ ਹੁੱਲੇ
ਦੋ ਬੇਰੀ ਪਤਰ ਝੁੱਲੇ
ਦੋ ਝੁੱਲ ਪਈਆਂ ਖਜੂਰਾਂ
ਖਜੂਰਾਂ ਸੁਟਿਆ ਮੇਵਾ
ਇਸ ਨੱਢੇ ਦਾ ਕਰੋ ਮੰਗੇਵਾ....

ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਤਰਲ ਵਿਚਾਰ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਖਿੰਡ ਤੁਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਸੋਹਣਾ ਨਿੱਖਰਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਉਸਲਵਟੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਦਰੀਏ' ਗੀਤ ਵਿਚ ਦੁੱਲ੍ਹੇ ਭੱਟੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਦੁੱਲੇ ਨੇ ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਘਰ ਦੀ ਦੁੱਖੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਧੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਆਹਿਆ ਤੇ ਪੁੰਨ ਖਟਿਆ ਸੀ:

ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਦਰੀਏ ਹੋ।
ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਵਿਚਾਰਾ ਹੋ।
ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਵਾਲਾ, ਹੋ।
ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਧੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋ।
ਸੇਰ ਸ਼ੱਕਰ ਆਈ ਹੋ।
ਕੁੜੀ ਦੇ ਬੋਝੇ ਪਾਈ ਹੋ।
ਕੁੜੀ ਦਾ ਲਾਲ ਪਟਾਕਾ ਹੋ।
ਕੁੜੀ ਦਾ ਸਾਲੂ ਪਾਟਾ ਹੋ।
ਸਾਲੂ ਕੌਣ ਸਮੇਟੇ ਹੋ।

"चुप रह कलंकिनी ! व्यभिचारिणी ! जानती है, अब मैंने दूसरों से ईर्ष्या करना सीख लिया है। मैं दूसरों के प्रति ईर्ष्या करना सीख गई हूं। जैसे तूने मुझसे ईर्ष्या की है, वैसे ही मैं भी तुझसे ईर्ष्या करती हूं। मुझे पता न था कि घास के नीचे सांप मुझे डंसने के लिए घात लगाए बैठा है। डंस लेने के बाद सांप अब मुझे बहलाने आया है। पर सांप तो सांप ही है। आदमी और सांप की दोस्ती असंभव है।"

"ठीक...।"

"चली जा," गचि ने उत्तेजना में चिल्लाकर कहा, "चली जा व्यभिचारिणी ! पापिनी ! तेरी बात और नहीं सुनती। तेरा मुंह फिर नहीं देखूंगी। पाप लगेगा। तुझसे मुझे घृणा हो रही है। एक पल भी मत ठहर। चली जा, चली जा !"

"ठीक है, जाती हूं। तू मुझसे घृणा करे, यह ठीक ही है। केवल तू ही क्यों, सब मुझसे घृणा करें, यही उचित है। तभी मेरे पाप का प्रायश्चित होगा। हां, जैसा कि तूने कहा है, मैंने कारदुग को तुझसे छीन लेने की कोशिश नहीं की थी। तुझसे ईर्ष्या भी नहीं की थी। ईर्ष्या की थी तो कारदुग से। इसीलिए मैंने तेरे और कारदुग के विवाह को तोड़ने की कोशिश की थी। और मैं उसमें सफल भी हुई। फिर भी कारदुग से ईर्ष्या करना और तुझसे ईर्ष्या करना एक ही बात हुई। क्योंकि उसका प्रभाव दोनों पर पड़ा। लेकिन कारदुग के प्रति मेरा प्रणय-निवेदन तुम दोनों के विवाह से पहले हुआ था। तो भी तेरे दुलार-भरे जीवन में एक असह्य वेदना, तेरे उज्ज्वल चरित्र में एक झूठा कलंक लगाने के कारण मैं सचमुच ही पापिनी हूं। अधर्मिणी हूं मैं। उसके लिए आज मैं तेरे सामने प्रायश्चित करती हूं। अब मेरा मन हल्का हो गया है। बहुत हल्का लग रहा है। उड़-सा रहा है। बहुत दिनों तक संसार को पीड़ित करनेवाली मूसलाधार बारिश के बाद आज मन उमगानेवाली धूप खिली है। मैं बहुत दिनों से इसी की प्रतीक्षा कर रही थी। पर मौसम ठीक हो तो सब कुछ ठीक रहेगा, ऐसा नहीं होता। धरती पर आंधी, बाढ़, दीर्घकालीन सूखा, महामारी, अकाल आदि अमंगलकारी घटनाएं न घटें तो शांति रहेगी, ऐसा नहीं है। धरती पर दुख के आंसू हैं, वेदना की आहें हैं और है अशांति की अस्थिरता। ये ही धरती की नित्य नवीन बातें हैं। हमारी दोस्ती का बंधन टूट गया (जैसा कि तूने कहा है)। इसीलिए मेरे मन पर कुठाराघात हो रहा है। ऐसा आघात मेरे मन पर आजीवन कुष्ठ रोग की तरह ताजा ही रहेगा। पर जाने से पहले तुझसे कहती हूं, तू जो एक बार मेरे मन में सशरीर समा गई है, तो अब उससे निकल पाना असंभव है।" और फिर अयि की ओर देखकर कहा, "मेरे पास तो आ, अयि !"

अयि बिना असमंजस के कारपुङ् के नजदीक गई। कारपुङ् ने अयि को अपनी ओर खींच लिया और उसके गालों को ताबड़तोड़ चूमने लगी, "आज तेरे साथ हंसने का समय ही न मिला," कारपुङ् ने अयि को छोड़ा और कहा, "कभी-कभी मेरे यहां आया करना। मेरी खबर लेना। गचि, जाती हूं री !"

"जा," गचि ने तुरंत कहा, "बहुत देरी हुई। तेजी से चली जा।"

"कारपुङ् दीदी," अयि ने चिल्लाकर पुकारा, "कारपुङ् दीदी, तू चली क्यों गई ? इतनी जल्दी।"

6. ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ

ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ, ਸਾਹਿੱਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਅਮੁੱਲਾ ਸਾਧਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਚੇਰਾ ਸੁਹਜ-ਰਸ ਤੇ ਅਨੰਦ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਮਲ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਭ ਸਾਰਥਕ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸਵਾਦ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ। ਸੋ, ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ, ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਦੋ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਨ: ਇੱਕ ਕਲਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਜੋ ਸਦਾ ਕਾਨੀ-ਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਤੁਰਦਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਲਾ-ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪਕਾਇਆ ਤੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾਧਾਰੀ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਅਲ੍ਹੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਯੋਗਤਾ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਮਾਂਜੀ ਸੰਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਕਲਾ ਅਕਲ-ਕਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਤਬੀਅਤ ਉਤੇ ਭਾਰ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਨਿੰਮਦਾ ਕੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ।

ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਹੋਠਾਂ ਉੱਪਰ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਅਕਰਤਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲਨਾ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਵਾਣੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ, ਤੰਦੂਰ ਤਾਅ ਕੇ ਚਾਰ ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਨ ਢੱਕਣ ਲਈ ਚਰਖੇ ਉਤੇ ਸੂਤ ਕੱਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ:

ਤੰਦੂਰੀ ਤਾਈ ਹੋਈ ਆ
ਬਾਲਣ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ

आया है ? यह कहने तो नहीं कि मुझे मारकर खा। यही है स्वैच्छिक मृत्यु का वरण। लोगों ने उत्सव का आयोजन किया है। क्या यह जानता है कि लोगों का उत्सव हो तो सूअरों को मरना चाहिए ? जरूर जानता है। लोगों के मंगल के लिए अपने प्राण देने चाहिए। दूसरे जीव इसी तरह परोपकारी होते हैं। लेकिन जीवन के प्रति लोगों में इतनी ममता क्यों ? अपना जीवन बचाने के लिए जीवों की बलि चढ़ाकर आदमी देवी-देवताओं की पूजा किया करता है।

सूअर 'हेंह-हेंह' करते हुए सिर हिला-हिलाकर उसकी ओर देखता रहा। उसने भी सूअर की ओर एकटक देखा। मन-ही-मन कहा– मरने की तेरी इतनी इच्छा है ? जीवित रहने का तेरा जरा भी मन नहीं ? वक्त आने पर मारने के लिए बचपन से ही तुझे दाना खिलाकर दड़बे में रखे हुए हूं। भोजन के लिए तुझे कभी भी स्वयं तकलीफ नहीं उठानी पड़ी। दड़बे में रहते हुए ही अच्छे-से-अच्छा दाना खाने के लिए पा जाता है। इसीलिए तो तेरा मन कृतज्ञता से नहीं भर उठा है ? और क्या इसी के प्रतिदान में तू अब अपना जीवन उत्सर्ग करना चाहता है ? नहीं, मैं तुझे नहीं मारूंगा। तू जिंदा रह।

लिब वहां से लौट गया।

"तू सूअर कब मारेगा ?" लियि ने आपङ् तैयार करने के लिए अंगीठी पर गरम पानी रखते हुए कहा, "बहुत देर हो गई है। मारने के समय मैं यहां नहीं रहूंगी। आपङ् का गरम पानी चढ़ा लिया है। अब मैं गचि के यहां हो आती हूं। तू जल्दी सूअर मार। मैं इसे मारते हुए नहीं देखूंगी, मन रोने-रोने को हो जाएगा।"

"क्यां सूंअर नंहीं मांरने पंर बुंरा होंगा ?" लिब ने पूछा।

"क्या हुआ तुझे ?"

"अंभी दंरबे सें सूंअर निंकालकर लांना चांह रंहा थां। वंह खुंद हीं मेंरे पांस आं पंहुंचा मांनों कंह रंहा हों किं लें, मुंझे मांर। मुंझे दंया आं गंई। वंह खुंद हीं मंरने कें लिंए आंगे बंढ़ आंया हैं। मैं कैंसे मांरूं ? उंसने मेंरा हृंदय बिंल्कुल द्रंवित कंर दिंया। उंसने मुंझे जींत लिंया। मैं मांर नंहीं संकता। मांर नंहीं संकता।"

"मारे बिना कैसे होगा ? और कौन मारेगा भला ? बहुत देर हो गई है।"

लिब ने कुछ देर सोचा।

"बांकङ् कों बुंला लांऊं ?" उसने कहा, "होंगा तों ?"

"वह शायद अपना सूअर मार रहा है। अभी किसी के पास समय नहीं होगा।"

"उंसका भैंयां हैं नं ? भैंया अंपने घंर कां कांम कंरेगा"

"भैया चलुङ् का सूअर मार नहीं सकता।"

"क्यों ?"

"उसका हाथ पवित्र नहीं है। अपवित्र हाथ से सूअर मारने पर धान की देवी सूअर की आत्मा का स्वागत नहीं करती।"

"आंखिर क्यों ?"

"क्या तू भूल गया ? उसने बुरा काम किया था न ?"

ਵਿਚ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭੋਇੰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਗਰੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੁਰੀ, ਘੁੱਲੀ ਤੇ ਰਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਉਦਗਾਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼, ਮਨੌਤਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਖੁਰ ਕੇ ਸਮਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਨੁਹਾਰ, ਨਕਸ਼ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤਕ ਦੀ ਹਰ ਭਾਵਨਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਣੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਮੋਟੀ ਠੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਵਿਗਸਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਓਪਰੀ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪਾਣ ਚੋਖੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਟੁੱਟੇ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਕਣ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵੰਤ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਵਰਗ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਰਸ ਹੀ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਵਰਗ, ਜਦੋਂ ਮੌਕਾ ਬਣੇ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਕਲਚਰਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਅਨੰਦ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਕਲਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਅੱਜੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ, ਇੱਕ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਹੈ—ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜੋ ਕਦੇ ਮਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਵਰਗਦੀ ਕੂਲ੍ਹ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚੁੱਭੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਖੇਤੀ ਦੀ ਹਰ ਕਿਆਰੀ ਨੂੰ ਸਿੰਜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਮੁਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪੰਰਪਰਾ ਤੋਂ ਪੈਂਡੇ ਮਾਰਦਾ, ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਉਸੇ ਚਾਲੇ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ, ਵਿਆਹ-ਸਗਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਉਲਾਸ ਨਾਲ ਢੋਲਕੀ ਕੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਮੌਤ ਉਤੇ, ਦਿਲ-ਚੀਰਵੇਂ ਸਿਆਪੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਾਮੇਂ ਤੇ ਹਾਲੀ, ਹਲ ਵਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਗੋਡੀ ਕਰਦੇ ਦੋਹੜੇ, ਸਦਾਂ, ਢੋਲੇ, ਮਾਹੀਏ, ਜਿੰਦੂ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਗਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆ ਨਾਲ ਫ਼ਜ਼ਾ ਵਿਚ ਮਧੁਰਤਾ ਭਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਚੱਕੀ ਝੋਤਦਿਆਂ, ਦੁੱਧ ਰਿੜਕਦਿਆਂ, ਖੂਹਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਦਿਆਂ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਨਰਮਾ ਚੁਗਦਿਆਂ, ਤ੍ਰਿੰਞਣਾਂ ਵਿਚ ਚਰਖੇ ਕੱਤਦਿਆਂ, ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਪਰੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੜੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਗੀਟੇ ਤੇ ਖੇਹਨੂੰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਜਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਜੰਜੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਕਲੀ ਪਾਂਦਿਆਂ, ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨੱਚਦੀਆਂ, ਥਾਲਾਂ ਤੇ ਕਿਕਲੀ ਦੇ ਟੱਪਿਆਂ ਨਾਲ, ਕੋਇਲਾਂ ਤੇ ਘੁੱਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਫ਼ਜ਼ਾਅ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਘੋਲ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਡ ਵਿਚ ਸੁਹਜ-ਰਸ ਰਚਾਣਾ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਭੰਗੜਾ, ਗਿੱਧਾ, ਸੰਮੀ ਤੇ ਝੁੰਮਰ ਨਾਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵੀ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਲੀ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਗੀਤ ਜਿੰਦ ਵਿਚ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਗੱਲ ਉਤੇ ਅਖਾਣ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਉਂ

"सुनते हो बांकङ्, तुम लोग जरा घर देखना। मैं गचि के यहां से हो आती हूं।"

"क्यों ?" बांकङ् ने दड़बे से ही कहा।

"सूअर का मरना नहीं देख सकती। देखने पर रोने का मन होता है।"

"विचित्र हैं ये लोग। इन लोगों को तो सूअर पालना ही नहीं चाहिए।"

"सूअर न हो तो घर देखने में अच्छा नहीं लगता।"

"लेकिन तुम लोगों के हृदय में इतनी करुणा क्यों है ?"

"क्या करें, मन ही नहीं मानता।"

"अच्छा जा, मैं सूअर भी मारूंगा और घर की रखवाली भी करूंगा।"

"अच्छा, तू खुद घर के भीतर बैठकर रखवाली मत करना," लियि ने हंसते हुए कहा, "भैया को रखवाली करने देना। मैं जल्दी आ जाऊंगी।" और वह चली गई।

बांकङ् दड़बे में अंदर तक चला गया और सूअर की टांग पकड़ ली। सूअर बेसहारा होकर आकाश-पाताल फाड़ डालनेवाली आवाज में चिल्लाया। बांकङ् उसे जमीन पर घसीटते हुए दड़बे के दरवाजे से बाहर ले गया।

लिब की गाड़ी हुई दोनों खूंटियों के बीच में बांकङ् ने सूअर की गर्दन फंसाने की कोशिश की लेकिन सूअर ने अपनी सारी शक्ति का प्रयोग कर बांकङ् की पकड़ से छूटना चाहा।

"लिब," बांकङ् ने लिब को पुकारा, "इधर तो आ।"

लिब भारी कदमों से बांकङ् के पास आया। "तू इसकी टांग पकड़," बांकङ् ने कहा, "ठीक से पकड़ना।" लिब ने सूअर की टांग पकड़ी। बांकङ् ने सूअर की गर्दन टेढ़ी कर दोनों खूंटों के बीच लगाई और एक हरे बेंत से खूंटों का ऊपरी सिरा कसकर बांध दिया। सूअर का सांस लेना मुश्किल हो गया और वह मुंह खोलकर 'अह्-अह्-अह्' करने लगा। लिब ने अपना मुंह मोड़ लिया—नहीं देखूंगा। उसकी दोनों आंखें छलछला आईं।

सांस न ले पाने के कारण अपनी टांगों को हिला रहे सूअर की ओर बिना देखे ही लिब वहां से उठ गया।

सिराम जोरों से चिल्ला उठा। लिब ने पूरबी आकाश की ओर देखा। सूरज पहाड़ के ऊपर चढ़ आया है। सूअर को दाना देने का समय हो चला है। इसीलिए सिराम दाना खोज रहा है। दड़बे में नहीं रहनेवाली सूअरी और बच्चे भी दाना चाह रहे हैं। उसे आते देख सूअर झुंड बनाकर उसके पास आ गए। उन सबने मुंह उठा-उठाकर उसकी ओर बड़े स्नेह से देखा। उसने भी उनकी ओर देखा। उसके बाद वह सिराम के दड़बे के नजदीक गया। और उसके पास खड़ा हो गया। सिराम 'हेंह्-हेंह्' करते हुए उसके पास दौड़ आया। लिब ने उसकी ओर एकटक देखा। उसने मन-ही-मन कहा – एक दिन तू भी इसी तरह मरेगा।

सिराम ने नथुनों से 'सों-सों' करते हुए लिब के चेहरे की ओर देखा। उसने सोचा—यह शायद मेरे मन की बात समझ रहा है, तभी तो कह रहा है कि मैं मृत्यु से नहीं डरता। सच, तुम लोगों को मौत का भय नहीं, नहीं तो तुम यमों के घरों में कैसे रह सकते थे ? इन यमों के हाथों से खाते हो और इन्हीं के हाथों मारे जाते हो। हम मनुष्य अपने यम को नहीं देख पाते। यदि देख पाते तो कहीं भाग खड़े होते। लेकिन तुम लोगों को यम का कोई भय नहीं। जन्म हुआ

ਪਤਰਾ 9—ਭੰਗੜੇ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂ

लिब ने फिर लियि की ओर तिरछी नजर से देखा — तू मन की भी बात समझ जाती है ! उसके बाद उसने आपङ् के कटोरे को दोनों हाथों से पकड़ा और दोनों कोहनी ठेहुनों पर टिका बड़े शांत भाव से बांकङ् की ओर देखा ।

"तू चुप है लिब," बांकङ् ने आपङ् के कठोरे से एक चुस्की ली और ऊपर के भीगे ओठ को नीचे के सूखे ओठ पर रगड़कर कहा, "शायद तुझे पीने की इच्छा नहीं ।"

"लियि ने तो कह ही दिया ।" लिब ने बिना किसी की ओर देखे ही कहा ।

"इसका मतलब है कि यह तेरे मन की बात समझती है ।"

लिब ने कुछ नहीं कहा, केवल मुस्कराया — समझती है ।

"लिब, तू अपने कटोरे की आपङ् तो जल्दी खत्म कर" बांकङ् ने अपने खाली कटोरे में फिर से शराब ढालकर कहा, "इसी तरह धीरे-धीरे पीता रहा तो चोरी कैसे करेगा ? इस पात्र की शराब खत्म करने पर ही हम चोरी कर सकेंगे ।"

लिब ने एक ही घूंट में शराब खत्म कर दी । फिर खाली कटोरा बांकङ् की ओर बढ़ाकर उसकी ओर देखा और आंखों की पुतलियों को नचाया– चोरी नहीं कर सकेंगे ।

बांकङ् ने कनखी मारकर जताया — कर सकेंगे, जरा ठहर तो ।

"यह किसका इशारा है ?" लियि ने कहा, "चोरी का षड्यंत्र है क्या ? अच्छा देखती हूं, कैसे करता है चोरी ।"

"कुछ भी तो नहीं किया ।" लिब ने शांत होकर कहा ।

"झूठ बोलता है !" लियि ने कहा ।

"सच भी नहीं कहा," बांकङ् गंभीर होकर बोला, "झूठ भी नहीं कहा, और भी कुछ नहीं कहा ।"

"बातों का सुर तो बहुत सुंदर है," लियि ने कहा, "पर आज झूठ बोलने का दिन नहीं । इतने पवित्र दिन भी यदि झूठ बोला जाए तो दुनिया को मिथ्या बनते देर न लगेगी ।"

लिब ने बहन की ओर देखकर कहा, "ऐसा है ?"

"झूठ बोलने पर यह संभव है," बांकङ् ने कहा, "पर दूसरों पर यदि यूं ही झूठ बोलने का मिथ्या बोझ लाद दिया जाए तो दुनिया को अत्याचारी बनते देर न लगेगी ।"

"यदि बातों का लावा इसी तरह फुटाता रहा, तो मेरा बाकी काम पड़ा ही रह जाएगा ।" लियि ने अंगीठी पर खौल रही बड़ी हांडी में चावल डालते हुए कहा ।

"अन्याय की पराजय, न्याय की जय !" बांकङ् ने कहा ।

लियि केवल हंसती रही । वह शेष चावल लेकर उस कोने में गई, जहां चावल रखा जाता है ।

बांकङ् ने गला साफ करने के बहाने धीरे से खांसा और लिब का ध्यान आकर्षित किया । लिब ने उसकी ओर देखा । बांकङ् ने आपङ् रखने की दिशा में रखी फोंफियों की ओर इशारा करके आंख मारी — 'जल्दी ले, आ ।'

लिब उठा और धीरे-धीरे कदम बढ़ाते हुए (नहीं तो लियि देख लेगी) उस कोने में गया ।

ਪਤਰਾ 12—ਲੋਕ-ਨਾਚ ਦਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼

लिब ने मुस्कराकर सिर झुकाया, "मैंने तो सोचा ही नहीं कि यह पानी का पात्र है ।"

"यह है चोरी का फल," लियि ने पानी की फोंफी हाथ में उठाकर कहा, "बाकी बचा गरम पानी इसमें डाल दिया था । पानी-चोरो, भविष्य में लज्जित करनेवाला ऐसा काम मत करना ।"

"लिब, सुनता है न," बांकङ् ने कहा, "तूने बदनाम कर दिया । पानी– चोर ! लोग यदि किसी तरह जान जाएं तो हमें मर्द नहीं कहेंगे ।"

"मुझे मालूम नहीं था न कि पानी है ।" लिब ने अपराधी की तरह दोनों आंखें थोड़ा बंद करके कहा ।

"ठीक है," बांकङ् ने अपने खाली कटोरे में आपङ् ढाली और कहा, "हमें चोरी करनी ही नहीं चाहिए थी । लियि तो दे ही रही है । यही यथेष्ट है । अब तो वर्षा के पानी की तरह भरपूर हो गई शराब । पर यदि देने का मन था ही, तो पहले क्यों नहीं बोली ? तब हम पानी का चोर तो न बने होते । फिर भी लियि का स्नेह उस बदनामी को धो डालेगा । हमारा कितना सम्मान किया है इसने ।"

"हुआ...बहुत हुआ," लियि ने पहले का खाली पात्र बांकङ् के पास से लिया और कहा, "बहुत ऊंचा उठा दिया है । अच्छा ही लगा । बहुत अच्छा । मैं तो बहुत स्नेहमयी लड़की बन गई ।"

"अच्छा, वह सब रहने दे," बांकङ् ने कहा, "मुझे पान का एक पत्ता दे ।"

लियि ने पान में थोड़ा चूना लगाया और लिराङ् नामक पेड़ की सूखी छाल का एक टुकड़ा काटकर बांकङ् के हाथ पर रख दिया ।

"तेरा पान तो कसैला है !" बांकङ् ने पत्ते को इस तरह चबाते हुए कहा, जिस तरह कुत्ता हड्डी चबाता है ।

"अच्छा, तो मीठा किसका लगता है ?"

"गचि का ।"

लियि ने हंसकर बांकङ् के चेहरे की ओर देखा ।

"सच कहता हूं," बांकङ् ने फिर कहा, "गचि का पत्ता बहुत मीठा लगता है ।"

"अभी तू ऐसी बातें मत कह ।"

"क्यों ?" बांकङ् ने चबाए हुए पत्ते को निगला और कहा ।

"कारदुग भैया तेरे ऊपर कड़ी नजर रखे हुए हैं । लगता है तुझको खबर तक नहीं ।"

"खबर है," उसने गंभीरता से कहा, "गचि और मेरे बारे में कारदुग और दूसरों की कही बातें गली-कूचों में बहुत सुनी जा रही हैं ।"

"तब तू ऐसी बातें क्यों करता है ?"

"क्योंकि गचि मेरी भावी पत्नी है !"

लियि स्तब्ध और विस्मित होकर बांकङ् को देखती रही ।

"अचरज हो रहा है क्या ?" बांकङ् ने साहसिक की तरह मुस्कुराकर कहा, "तू ही विश्वास नहीं करती । पर सबका एक ही विचार है– गचि मेरी भावी पत्नी है !"

ਨਿਖੇੜਨੀਆਂ ਔਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਣ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਾਡੇ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਤਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੜਾਅ, ਪੌੜੀ ਦੇ ਡੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਤੇ ਉੱਪਰਲਾ ਤਲ ਦੋ ਅੱਡਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਵਰਗ ਹੈ, ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਤਲ ਤੇ ਸਾਂਹਸੀ, ਪੱਖੀਵਾਲ, ਤੇ ਨੱਟ ਆਦਿ ਟੱਪਰੀਵਾਸੀ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਅੱਜੇ ਵੀ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਤਲ ਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਤਲ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਸਮੇਟੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤਲਾਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ, ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਾ, ਬਹੁਰੰਗਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਇਹ ਹਨ :

(ੳ) ਲੋਕ-ਗੀਤ
(ਅ) ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ
(ੲ) ਅਖਾਣ
(ਸ) ਬੁਝਾਰਤ
(ਹ) ਫੁੱਟਕਲ

ਲੋਕ-ਗੀਤ

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਮਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੇਤਨ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ, ਮਚਲਦੇ ਜਾਂ ਦੱਬੇ ਘੁੱਟੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹਨ। ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਆਪ ਮਹਿਸੂਸੀ, ਭਾਵਾਂ ਗੁੱਧੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਰ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਵੇਗ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਵ ਹਨ, ਜੋ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਹੋਏ, ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਰਸ-ਗ੍ਰਸੀਆਂ ਛਲਾਂ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨਾੜੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹਰ ਵੇਦਨਾ, ਪੀੜ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਦੀ ਤੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ, ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਹ ਮੂਲ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਜਾਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

करती, ऐसा भी नहीं है। लेकिन वह तुम दोनों को समझने में भूल कर रहा है। जरूर भूल कर रहा है। उसने खुद तुम दोनों की बातें सुनी हैं, यह सच हो सकता है, पर वह क्यों तुम लोगों के विरुद्ध अभियोग लगा रहा है, यह सोचनेवाली बात है। कह नहीं सकती, पर जब मन में ईर्ष्या हो, तो अच्छा बुरा हो जाता और बुरा अच्छा; सच झूठ हो जाता है और झूठ सच। कारदुग भैया के मामले में यही संभावना अधिक है।"

बांकङ् चुप रहा। आपङ् का कटोरा दोनों हाथों से मुंह के पास ले आया और रुक-रुककर एक-एक घूंट पीने लगा। लियि ने उसके चेहरे की ओर देखा। उसने सोचा—यह तो भारी चिंता कर रहा है। इस निर्दोष आदमी के विरुद्ध कारदुग भैया ने पंचायत बुलाने का निश्चय कर एक बड़ा अन्याय किया है।

"गचि ने अथवा तूने मुझे साक्षी देने के लिए नहीं कहा," लियि ने फिर कहा, "यूं ही साक्षी देने की मेरी इच्छा नहीं है, क्योंकि साक्षी देते फिरनेवाले आदमी को जरा भी शांति नहीं मिलती। लेकिन मैं क्यों अपने-आप साक्षी देना चाहती हूं? अन्याय के विरुद्ध खड़ा होने के लिए, पीड़ित के प्रति सहानुभूति जताने के लिए, यंत्रणा भोगनेवाले के प्रति समवेदना प्रदर्शित करने के लिए, पशु के मन में मनुष्य की चेतना जगाने के लिए।"

"मुझे साक्षी की आवश्यकता नहीं," बांकङ् ने कहा, "मेरा अपना मुंह ही मेरा साक्षी है। यदि पंचायत मेरी बात का विश्वास नहीं करती, तो दूसरों की गवाही की भी जरूरत नहीं।"

"यह एक नई बात हुई। साक्ष्य ग्रहण न करने की बात नई है। पंचायत में साक्षी न हो तो सच-झूठ को प्रमाणित नहीं किया जा सकता। तू कहेगा, मैं सच कह रहा हूं। वादी भी वैसा ही कहेगा। फिर पंचायत किसका विश्वास करेगी?"

"या तो कारदुग का विश्वास करेगी या मेरा। दो में से किसी एक का विश्वास करेगी। मेरा विश्वास इसलिए करेगी, क्योंकि मैं निर्दोष हूं। पंचायत न्याय करने के लिए है। कारदुग का विश्वास इसलिए करेगी, क्योंकि उसने प्रमुख लोगों को अपने पक्ष में कर लिया है। मेरे ऊपर सब प्रकार के दोष थोपेगी, क्योंकि पंचायत पाप का अनुष्ठान है। सुविधावादियों का व्यक्तिगत अनुष्ठान है।"

"तू मेरी गवाही स्वीकार नहीं करता तो ठीक है। मैं स्वयं ही गवाही दूंगी।"

"तू मेरा गवाह बनेगी तो मेरा लाभ ही होगा। मैं निर्दोष हूं, यह प्रमाणित होगा। पर साथ ही तू कारदुग की आंखों की किरकिरी बनेगी। और इसका क्या परिणाम होगा, तू अभी जानती नहीं। मैं अच्छी तरह जानता हूं कि कारदुग दुराकांक्षी है। यदि सुविधा मिले तो वह सारी दुनिया को निगल सकता है। उसने मेरे ऊपर अकारण ही अभियोग लगाया है। क्यों? यह उसी दुराकांक्षा की प्रेरणा है।"

"ठीक है, मैं किसी की साक्षी नहीं दूंगी, लेकिन अन्याय के विरुद्ध खड़ी होऊंगी।"

'बांकङ् ठींक हीं कंहता हैं," चुपचाप सुन रहे लिब ने आपङ् के कटोरे से चुस्की लेते हुए कहा, "कांरदुग कें विंरुद्ध कुंछ कंहेगी तों वंह घंर तंक कों कुंर्क कंरवा संकता हैं। वंह औंर कंया नंहीं कंर संकता हैं।"

"तू कुछ मत बोल।" लियि ने भैया से कहा।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਚੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਸਵਾਦ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਗੀਤ ਰਚਣ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਸੁਘੜ ਹਨ ਤੇ ਖਲਿਆਂ ਖਲੋਤਿਆਂ ਗੀਤ ਇੰਜ ਹੀ ਰਚ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤਪਦੇ ਤੰਦੂਰ ਨਾਲੋਂ ਫੁਲਕਾ ਲਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਸਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਣਾ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਵੰਣਾਂ, ਤੀਆਂ ਤੇ ਗਿੱਧੇ ਦੇ ਗੀਤ ਅਵੱਸ਼ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਤੰਦ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਪਰ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅੰਸ਼ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਢੋਲੇ ਤੇ ਮਾਹੀਏ ਵਰਗੇ ਮਿੱਠੇ ਗੀਤ ਬਹੁਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਤ ਹਨ। ਉਂਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਅਖਵਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਸਵਾਦ ਵਰਗੀ ਬੋਲੀ, ਛਣਕਦਿਆਂ ਹਾਸਿਆਂ ਵਰਗੇ ਤਾਲ ਤੇ ਠੁਮਕ ਠੁਮਕ ਤਰਦੀ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਭੇ ਤਤ ਹੀ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਸਰੋਦੀ ਹਨ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੱਧੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

(ੳ) ਬੀਰ ਭਾਵਨਾ

ਬੀਰਤਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਵਿਚ ਲਹੂ ਵਾਂਗ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦਵਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਹਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਸੋ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੀਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ 'ਵਾਰ' ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ, ਢਾਡੀਆਂ ਤੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ। ਵਾਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇੱਕ ਤਾਂ ਵਾਰਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਭੱਟਾਂ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਘੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਸ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਭੱਟ ਤੇ ਮਰਾਸੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਤਕ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਰ, ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

हाथों को दोनों ओर टेढ़ा करके फैलाया और थोड़ा ऊपर उठाया — तुम लोगों का सूअर सबसे बड़ा है ।

"लगता है यह सूअर देखता घूम रहा है ।" बांकङ् ने कहा । उसने पांगुम का ध्यान खींचा और उसे अपने पास आने का इशारा किया । पांगुम बांकङ् के पास आया । बांकङ् ने अपना हाथ नीचे करके उसे बैठने का इशारा किया । पांगुम बांकङ् के पास एक पीढ़े पर बैठा । वह बांकङ् के चेहरे की ओर देखता रहा — देखें क्या कहता है ।

"लियि,एक कटोरा तो देना !" बांकङ् ने कहा ।

लियि ने कटोरा रखने के मचान पर से एक कटोरा लिया और धोकर बांकङ् को दे दिया । बांकङ् ने कटोरे में शराब ढाली और पांगुम की ओर बढ़ाया । पांगुम ने सिर हिलाया — पीऊंगा नहीं । उसके बाद उसने दायां हाथ अपने सीने पर रखा और मुट्ठी बांधकर जाम उठाते हुए पीने का अभिनय-जैसा करते हुए सिर हिलाया — मैंने कभी भी शराब नहीं पी है । इसीलिए मैं नहीं पीऊंगा । बांकङ् ने दाएं हाथ से आपङ् के कटोरे को उसकी ओर बढ़ाया और बाएं हाथ की मुट्ठी बांधकर अपने मुंह के सामने ले जाते हुए सिर को पीछे की ओर झुकाकर पीने का इशारा किया । पांगुम ने इस बार भी सिर हिलाया — नहीं पीऊंगा । उसके बाद उसने फिर अपने सीने पर हाथ रखा और पहले की तरह मुट्ठीयां बांधकर सिर को पीछे की ओर झुकाया । फिर दायां हाथ अपने सीने पर रखा और फिर दोनों हाथों की मुट्ठि बांधकर दोनों ओर थोड़ा फैलाया,फिर उन्हें हिला-हिलाकर कपड़ा बुनने की भंगिमा बनाई तथा दायां हाथ फिर से अपने सीने पर रखकर उठाया । इसके बाद अपने गालों पर एक हल्की-सी चपत जड़ दी — मैंने शराब पी तो मेरी भाभी मुझे मारेगी !

"जब यह पीना नहीं चाहता,तब इसे मत दो," लियि ने कहा,"इसकी भाभी बुरा मानेगी ।"

पांगुम ने लियि के चेहरे की ओर देखा — यह क्या कह रही है !

पांगुम ने मुंह से 'अह्-अह्' की आवाज करते हुए बांकङ् और लियि का ध्यान खींचा । दोनों पांगुम की ओर देखने लगे । उसने दोनों की ओर इशारा करके दोनों हाथों से अपने ही सीने को आलिंगन में लिया और प्रश्नसूचक दृष्टि से सिर हिलाते हुए दोनों की ओर देखा — क्या तुम दोनों पति-पत्नी हो ? बांकङ् ने हंसकर सिर हिलाया — हां ।

"बदमाश !" लियि ने हंसते हुए बांकङ् की ओर देखा और कहा,"यह तो विश्वास ही कर लेगा ।"

"नुकसान क्या है ? गचि ने तो बहुत पहले से ही मुझे तेरा दूल्हा ठीक कर रखा है ।"

"रहने दे,रहने दे ।" लियि सिर झुकाकर हंस पड़ी ।

बांकङ् ने सोचा,भैया के कारण इसे लाज आ रही है ।

"मेरा शराब पीना खत्म हुआ लियि," बांकङ् ने अंगड़ाई लेकर कहा,"अब मैं लिब को लेकर अपने घर जाऊंगा ।"

"खाना खाए बिना नहीं जा सकते !" लियि ने कहा ।

"खाना वहीं खाएंगे ।"

"खाने का मन हो तो वहां भी खाना,लेकिन पहले यहां खाना होगा ।"

ਜੁੱਸੇ ਦੇ ਤੂੰਬੇ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਛੂਹ ਨਾਲ ਟੁਣਕਦੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ਾਅ ਵਿਚ ਦਰਦ ਘੋਲ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਹੀ ਪਿਆਰ-ਕੁੱਠੇ-ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਪ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੂੰਗਦਾ ਦੂਜਾ ਹੈ, ਜੁਦਾਈ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦਾ ਝੂਟਾ ਹੈ। ਰੂਹਾਂ ਜਿਸਮਾਂ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਖੁਰ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਤਾਸਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ :

ਤੈਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹੇ ਮੈਂ ਹੂੰਗਾਂ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਜਿੰਦੜੀ
ਤੇਰੇ ਵੇ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਮਿਤਰਾ ਖੁਰ ਜਾਵਾਂ ਖੰਡ ਬਣ ਕੇ
ਕੱਖ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕੇ ਤੇ ਅੱਖ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੁੱਖੇ

ਹੁਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਦ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ :

ਰੰਨ ਨ੍ਹਾ ਕੇ ਛੱਪੜ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ
ਸੁਲਫ਼ੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵਰਗੀ
ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੀ ਲਾਲੀ
ਰੂਪ ਕੁਆਰੀ ਦਾ

ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਬਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਹੁਸਨ ਦੇ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਲਈ ਬੇਕਰਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : "ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਬਰ ਨਾ ਆਵੇ ਯਾਰਾ ਤੇਰੇ ਘੁੱਟ ਭਰ ਲਾਂ।" ਮੁਟਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਣਕ ਦੀ ਬਲੀ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚਬਾ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ :

ਬਲੀਏ ਕਣਕ ਦੀਏ ਤੈਨੂੰ ਖਾਣਗੇ ਨਸੀਬਾਂ ਵਾਲੇ

ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਘੁੱਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਮਿਸ਼ਰੀ ਵਾਂਗ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ, ਜੋ ਅੰਗ ਅੰਗ ਵਿਚ ਸਰੂਰ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਮਿਤ੍ਰਾ
ਘੁਲ ਜਾਵਾਂ ਖੰਡ ਬਣ ਕੇ
ਨਾਭੇ ਦੀਏ ਬੰਦ ਬੋਤਲੇ
ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ

ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਮਾਹੀਏ', 'ਢੋਲੇ' ਤੇ 'ਬੋਲੀਆਂ' ਵਿਚ ਉਘੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਛੋਟੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਓਨੇ ਹੀ ਤਿੱਖੇ। ਮੀਂਹ ਦੀ ਉਸ ਕਣੀ ਵਾਂਗ ਜੋ ਸਿੱਪ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਮੋਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਰਸਾ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੀੜਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੀਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਥੂਲ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਦੋ ਪਤਰ ਅਨਾਰਾਂ ਦੇ
ਸੜ ਗਈ ਜਿੰਦੜੀ ਰਹਿ ਗਏ ਢੇਰ ਅੰਗਾਰਾਂ ਦੇ

ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਰਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬਿਰ੍ਹੋਂ ਦੀ ਪੀੜ ਜਰਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਢੋਲ ਦੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ,

के लिए पानी दे।

"अरे हां, मैं तो भूल ही गई थी," लियि ने हंसकर कहा, "उसे हाथ धोने के लिए पानी तो दिया ही नहीं। इसी ने याद दिलाया।" उसने हत्था लगा बांस का एक फोंफा ला दिया।

फोफा लेकर पांगुम पानीवाले मचान के पास गया और हाथ धोकर खाने आ बैठा।

लियि ने आपङ् के लिए अंगीठी पर गरम पानी चढ़ा दिया।

"अब किसके लिए आपङ् बनाएगी ?" बांकङ् ने पूछा।

"जैसे तुम लोग घर-घर पीते घूमोगे, वैसे ही आपङ् पीने के लिए लोग यहां भी आएंगे न।"

"वही तो ! जैसे तेरी आपङ् पीने के लिए तुझे आदमी चाहिए, वैसे ही दूसरों को भी चाहिए।"

"बस कर, बस कर। फिर से लंबा-चौड़ा गीत सुनने की इच्छा नहीं है। भात और सब्जी कैसे बने हैं ?"

"शिकायत की कोई गुंजाइश नहीं। मुझे केवल एक ही आपत्ति है।"

"वह क्या ?"

"इतना स्वादिष्ट मांस नहीं बनाना चाहिए। लगता है लिब इसीलिए इतना मोटा है। मुझे ईर्ष्या होती है। मैं इसी कारण सोचता हूं कि हम दोनों एक साथ रहेंगे तो मैं भी मोटा हो सकता हूं।"

"फिर वही बात !"

"ओह् मुझसे भूल हो गई। मैं कहता हूं कि यदि भात, सब्जी इतना अच्छा पकाना जानती है तो मुझे कभी-कभी खाने पर बुलाती क्यों नहीं ?"

"कभी-कभी क्यों, तू हमेशा खाने के लिए आ सकता है।"

"ठीक है, आऊंगा खाने के लिए। तुम लोग नहीं भी बुलाओगी तो भी मैं खुद आ जाऊंगा।"

"अच्छा, खा ! भात-सब्जी चाहिए तो कहना।"

"अभी ही दे दे।"

"क्या ? भात या सब्जी ?"

"सब ! लेकिन सब्जी नहीं, मांस ही चाहिए।"

"भात के साथ जो भी खाए जाए, वह सब सब्जी ही है।"

"अच्छा भाई, मांस हो या सब्जी, दे जल्दी।"

"इस्, इतना कड़ा आदेश !"

"इस्, इतनी सुस्त लड़की !"

लियि खिलखिलाकर हंस पड़ी। उसने उनकी थाली में भात और मांस परोसा। उसके बाद पांगुम की थाली की ओर देखा। भात और मांस प्रायः समाप्त होने को है। उसके मन में पांगुम के प्रति बहुत स्नेह उमड़ा। उसकी आंखें छलछला उठीं — शायद बेचारे को इस तरह

ਚੜ੍ਹ ਵੇ ਚੰਨਾ ਭਾਗੀ ਭਰਿਆ
ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕਰਾਂ ਜੋਦੜੀ
ਸੁੱਖ ਦਾ ਚੜ੍ਹੀਂ ਖ਼ੈਰ ਦਾ ਚੜ੍ਹੀਂ
ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰੀਂ

ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੁੱਢੀਆਂ ਠੇਰੀਆਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦਿਆਂ "ਸੰਝਾ ਕਾਰਨੀ" ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਆਈ ਸੰਝਾ ਕਾਰਨੀ
ਸਭੇ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨੀ
ਦੀਵਟ ਦੀਵੜਾ ਬਲੇ
ਸੱਤਰ ਸੌ ਬਲਾ ਟਲੇ।

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਬਟਨ ਦਬਾ ਕੇ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਫ਼ੈਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਂਦਿਆਂ ਉਪਰਲਾ ਟੱਪਾ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਾਡੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰੱਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਦੀਵੇ ਜਾਂ ਜੋਤ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ। ਜਗਦੀ ਜੋਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕੇ, ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਜੋਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :

ਜਾ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ
ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਉਡੀਕੇ ਦੁਆਰ
ਆਈਂ ਸਵੇਰੇ ਜਾਈਂ ਸਵੇਰੇ
ਸੱਤੇ ਸ਼ਗਨ ਵਿਚਾਰ।
ਜਾ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ
ਸੁੱਖ ਵਸਾਈ ਰਾਤ
ਰਿਜ਼ਕ ਲਿਆਈਂ ਭਾਲ
ਭਰ ਜਾਈਂ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ।

ਬ੍ਰਿਛ ਬੂਟੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿਮ-ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਹਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਇਉਂ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ :

ਪੱਤੇ ਪੱਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਬੈਠਾ ਟਾਹਣੀ ਟਾਹਣੀ ਦੇਵਤਾ
ਮੁਖ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬੈਠਾ, ਧੰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵਤਾ

ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਤੁਲਸੀ ਤੇ ਕੇਲੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

बांकङ् ने लिब और अपने कटोरों में आपङ् डाली। कपड़े पहनने के लिए उठना चाह रहे लिब की ओर बांकङ् ने आपङ् का कटोरा बढ़ा दिया। लिब ने आपङ् पी और पुरानी कमीज पहनी।

"पुरानी कमीज पहनने की कितनी इच्छा है तेरी," लियि ने हंसकर भैया से कहा, "वह मत पहन। आज आनंद मनाने का दिन है। कम-से-कम आज तो कशीदा — कढ़ा नया कपड़ा पहन और साफ-सुथरा होकर थोड़ा जश्न मना। घर में कूप-मंडूक की तरह बैठे-बैठे तूने अपने-आपको बुद्धू बना लिया है।"

लिब ने तेजी से पलकें झपकाईं और लियि की ओर देखा।

"बहन ने ठीक ही कहा है लिब," बांकङ् ने कहा, "मर्द को थोड़ा बदमाश होना चाहिए।"

"बदमाश मत बनना।"

"तब क्या बनना चाहिए? कूप-मुंडूक हुए तब बुद्धू, और बदमाश हुए तो बदमाश! सुनता है लिब, बहन ने तेरे सभी रास्ते बंद कर दिए हैं।"

"धत्।" लियि ने खिलखिलाकर कहा।

"चल लिब, बहन ने जाने का आदेश दे दिया है।" बांकङ् बड़ी तेजी से निकला।

लिब ने नई कमीज पहनी और बांकङ् का अनुसरण किया। दहलीज पर से उसने बहन को मुड़कर देखा।

"जा," लियि ने मुस्कुराकर कहा, "जहां-तहां जाओ तो भी सावधान रहना। बांकङ्," उसने प्रायः चिल्लाकर पुकारा, "भैया का ठीक से ख्याल रखना।"

"ठीक है, समय मिला तो ख्याल रखूंगा!" बांकङ् ने सीढ़ियों से उतरते-उतरते जवाब दिया।

"जा, तेरा तो हमेशा एक ही चोंचला रहता है।" वह अपने-आप हंस पड़ी।

उन दोनों के चले जाने पर पांगुम भी उठा। लियि ने उसकी ओर देखा। उसने हाथ अपने सीने पर रखा और फिर हाथ फैलाकर हिलाया और बाहर की ओर दिखाया — मैं चलता हूं। लियि ने सिर हिलाकर हाथ झुकाया — अभी मत जा, बैठ। पांगुम ने पहले की तरह अपने सीने पर हाथ रखा और उसके बाद दोनों हाथ दोनों ओर फैलाकर कपड़ा बुनने की भंगिमा बनाई और फिर अपने गालों पर एक चपत दी — बैठा रहा तो (मेरी) भाभी मुझे मारेगी।

लियि ने सोचा — इसे थोड़ा समय मिल गया है, इसीलिए चला आया। नहीं तो उत्सव के दिन भी आजाद होकर घूमने का इसे समय नहीं। उसने मुंह से 'ठीक है' कहा और जाने का इशारा किया।

पांगुम जाने के लिए उठा और पेट के ऊपर अंगुलियों के सिरों को एक साथ मिलाकर दोनों हाथों को गोलाकार फैलाया और लियि की ओर देखकर हंसा — बहुत खाया, पेट फूल गया है। लियि ने सिर हिलाकर दाएं हाथ को माथे के ठीक नीचे मुंह के ऊपर बड़ी कोमलता से ठुड्डी तक झुकाया — कुछ नहीं होगा, अच्छा ही हुआ। पांगुम हंस पड़ा और मिथुन की तरह डग बढ़ाते हुए चला गया।

ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਲਅਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਲੋਕ ਵਰਗ ਦੇ ਰਸੀਲੇ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਰ ਉਤਸਵ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਤੇ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਗਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਵੱਖਰੇ ਗੀਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਚਲਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। 'ਵਧਾਵੇ,' 'ਸੋਹਿਲੜੇ', 'ਹਰਿਆ,' 'ਝੁੰਜਨੇ,' 'ਸੁਹਾਗ', 'ਘੋੜੀਆਂ,' 'ਵਟਨੇ ਦੇ ਗੀਤ,' 'ਸਿੱਠਣੀਆਂ', 'ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ' ਆਦਿ ਤਾਂ ਭਰੀ ਪੱਛੀ ਵਿਚੋਂ ਗੋਹੜੇ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਲਾੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹ ਲਾੜਾ ਬਣਿਆ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਵੀ ਲਾੜਾ ਬਣ ਕੇ ਮੌਤ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਲ ਦੇ ਘੁੱਟ ਨੂੰ ਭਰ ਕੇ ਮਟਕ ਨਾਲ ਜੀਊਂਦਾ ਹੈ:

ਦੋ ਪਲ ਘਟ ਜੀਵਣਾ, ਪਰ ਜੀਵਣਾ ਮਟਕ ਦੇ ਨਾਲ

ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਅਵਸਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੈਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਪਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਵਧਾਵੇ, ਸੋਹਿਲੜੇ ਤੇ ਹਰਿਆ ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ:

ਹਰਿਆ ਨੀ ਮਾਏ, ਹਰਿਆ ਨੀ ਭੈਣੇ
ਹਰਿਆ ਤੇ ਭਾਗੀਂ ਭਰਿਆ।
ਜਿਤ ਦਿਹਾੜੇ ਮੇਰਾ ਹਰਿਆ ਨੀ ਜੰਮਿਆ
ਸੋਈਓ ਦਿਹਾੜਾ ਭਾਗੀਂ ਭਰਿਆ।
ਜੰਮਦੜਾ ਹਰਿਆ ਪਟ ਨੀ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ
ਕੁੱਛੜ ਦਿਓ ਏਨਾ ਮਾਈਆਂ।
ਮਾਈਆਂ ਤੇ ਦਾਈਆਂ, ਨਾਲੇ ਸੱਕੀਆਂ ਭਰਜਾਈਆਂ
ਹੋਰ ਚਾਚੇ ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਜਾਈਆਂ।

ਭਾਵੇਂ ਜੰਮਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਉਤਾਰ ਨਾਲੋਂ, ਲੀਰ ਫਾੜ ਕੇ ਬਣਾਏ ਝੱਗੇ ਵਿਚ, ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲੀਰਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਪਲਦਾ ਤੇ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਨੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਭਰੇ ਗੀਤ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਵਾਦਲੀ ਘਟਨਾ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਸ ਉਤਸਵ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੰਗਣੇ ਤੋਂ ਮੁਕਲਾਵਾ ਤਕ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਹਾਕਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਿਣ ਪਏ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਚਾਦਰ ਐਨੀ ਮੋਕਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਖੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੀਤ, ਹਰ ਗੀਤ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਕਰ

बोलते हुए कारदुग की कमीज को पीछे से धर लिया। कारदुग ने उस आदमी की ओर देखा। सिर पर बड़े कुकरमुत्ते जैसी एक टोपी। पिछली बार जब यहां आया था, तब इस आदमी को ठीक यहीं पर देखा था। मैं तो टिकट देना ही भूल जाता हूं!

"टिकट लाओ!" आदमी ने कारदुग की ओर देखा और गंभीर स्वर में कहा।

लिब कुछ नहीं समझा, क्योंकि उस आदमी ने असमिया में कहा था। उसने सोचा, तोशक-रजाई तो नहीं मांग रहा। उसने सहमते हुए उस आदमी की ओर देखा।

कारदुग ने थैले से दो टिकट निकाले और उस आदमी के हाथ पर धरकर आगे बढ़ गया। लिब ने उसका अनुसरण किया।

मुख्य सड़क पर आने के बाद कारदुग ने अनुभव किया कि तोशक रजाई की गठरी बहुत भारी है। उसने पीछे मुड़कर देखा, लिब ने उसकी गठरी पकड़ रखी है।

"गठरी को मत पकड़," कारदुग ने कठोर आवाज में कहा, "तू पकड़े हुए है, इसीलिए तो यह इतनी भारी लग रही है।"

"पंकड़ नंहीं रंहूंगा तों मैं कंहीं खों जांऊंगा नं!" गठरी छोड़कर लिब ने करुण स्वर में कहा।

"खो भी गया तो मेरा क्या जाएगा," कारदुग ने गुस्से में कहा, "तू कोई बच्चा नहीं है। थोड़ा सावधान नहीं रहा तो जरूर खो जाएगा। पर मुझे परेशान मत कर।"

लिब ने मन-ही-मन कहा — 'सावधान हूं, तभी तो तेरी गठरी पकड़े हुए हूं, इससे ज्यादा और कैसे सावधान रहूंगा।'

वे दोनों बाजार की ओर चलते रहे। लिब को इधर-उधर देखने का थोड़ा भी समय नहीं। कारदुग को देखते हुए वह आगे बढ़ रहा है। उसने सोचा — यदि मैं ने अपना मुंह थोड़ा भी इधर-उधर किया तो कारदुग को देख नहीं पाऊंगा। उसका कलेजा धक-धक कर रहा था — यदि यहां खो गया, तो फिर मेरा घर लौटना संभव नहीं होगा। सड़क पर मोटर गाड़ियां अविराम गति से चल रही हैं। गाड़ियों से उड़ने वाली धूल उसके आंख-मुंह में पड़ती है और वह कुछ भी देख नहीं पाता। एक बार एक गाड़ी बड़ी तेजी से बिल्कुल उसकी बगल से गुजरी जिससे आंख-मुंह में धूल पड़ने से वह अंधा-सा हो गया। उसे रुक जाना पड़ा। उसकी छाती और भी तेजी से धड़कने लगी। उसने सोचा, शायद कारदुग मुझे छोड़कर चला गया है।

"कांरदुग," उसने चिल्लाकर पुकारा, "ओं कांरदुग, मुंझे छोंड़कर मंत जांना... मुंझे छोंड़कर मंत जांना।"

"रूका क्यों है?" कुछ दूर से कारदुग ने आवाज दी, "जल्दी आ। दौड़कर आ।"

लिब ने दोनों आंखें हाथ से मींजी और कारदुग की ओर लपका।

"तूने तो बिल्कुल परेशान कर दिया है," लिब के पास आने पर कारदुग ने कर्कश आवाज में कहा, "हम अभी बाजार तक पहुंचे भी नहीं है। बाजार में तो तू सचमुच ही खो जाएगा। यहां तो यह समझ कि आदमी हैं ही नहीं। बाजार में तो लोगों की भीड़ के बीच शरीर को सरकाने तक की जगह नहीं मिलेगी। घर में बुद्धू बना रहता है तो रह, पर यहां बुद्धू बनने पर काम नहीं चलेगा।"

ਮੈ ਸੌ ਹੀਰਾਂ ਜਿਹੀ ਆਪ ਨੀ
ਰਾਂਝਾ ਵਰ ਲੋੜੀਏ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਰੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਘੜੋਲੀਆਂ ਨਹੀ ਮਾਣ। ਪੰਜਾਬਣ ਮੁਟਿਆਰ ਭਰੇ ਭਕੁੰਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਸ ਭਲੀ ਹੋਵੇ, ਸਹੁਰਾ ਸਰਦਾਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਰਵਾਰ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਦਾ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੀ ਰਹੇ। ਬੂਰੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਦੁੱਧਾਂ ਮੱਖਣਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇੱਕ 'ਸੁਹਾਗ' ਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸੱਧਰ ਨੂੰ ਉਹ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਦੇਈਂ ਦੇਈਂ ਵੇ ਬਾਬਲਾ ਉਸ ਘਰੇ
ਜਿਥੇ ਸੱਸ ਭਲੀ ਪਰਧਾਨ, ਸਹੁਰਾ ਸਰਦਾਰ ਹੋਵੇ।
ਡਾਹ ਪੀਹੜਾ ਬਹਿੰਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇ,
ਮੱਥੇ ਕਦੇ ਨਾ ਪਾਂਦੀ ਵਟ,
ਬਾਬਲ ਤੇਰਾ ਪੁੰਨ ਹੋਵੇ।
ਦੇਈਂ ਦੇਈਂ ਵੇ ਬਾਬਲ ਉਸ ਘਰੇ
ਜਿਥੇ ਸੱਸ ਦੇ ਬਾਹਲੜੇ ਪੁੱਤ।
ਇਕ ਮੰਗੀਏ ਇੱਕ ਵਿਆਹੀਏ
ਮੇਰਾ ਨਿੱਤ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਹੱਥ
ਬਾਬਲ ਤੇਰਾ ਪੁੰਨ ਹੋਵੇ।
ਦੇਈਂ ਦੇਈਂ ਵੇ ਬਾਬਲ ਉਸ ਘਰੇ
ਜਿਥੇ ਬੂਰੀਆਂ ਝੋਟੀਆਂ ਸੱਠ,
ਇੱਕ ਰਿੜਕਾਂ ਇੱਕ ਜਮਾਇਸਾਂ
ਵੇ ਮੇਰਾ ਚਾਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੱਥ,
ਬਾਬਲ ਤੇਰਾ ਪੁੰਨ ਹੋਵੇ।
ਦੇਈਂ ਦੇਈਂ ਵੇ ਬਾਬਲਾ ਉਸ ਘਰੇ,
ਜਿਥੇ ਦਰਜ਼ੀ ਸੀਵੇਂ ਪੱਟ,
ਇੱਕ ਪਾਵਾਂ ਇੱਕ ਟੰਗਣੇ,
ਮੇਰਾ ਵਿਚ ਸੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ,
ਬਾਬਲ ਤੇਰਾ ਪੁੰਨ ਹੋਵੇ।

ਜੰਞ ਦੇ ਢੁਕਾਓ ਵੇਲੇ, ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾੜੇ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ-ਸਾਕਾਂ ਤੇ ਬਰਾਤੀਆਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਨਹੀ ਮਨਾਉਂਦਾ:

ਕੁੜੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਤਿਲੇ ਦੀ ਤਾਰ ਏ
ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਦਿੱਸਦਾ ਕੋਈ ਘੁਮਿਆਰ ਏ
ਜੋੜੀ ਤਾਂ ਫਬਦੀ ਨਹੀਂ
ਨਿਲੱਜਿਓ! ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੀਤਾਂ, 'ਜੰਞ ਬੰਨ੍ਹਣੀ,' 'ਜੰਞ ਖੋਲ੍ਹਣੀ' ਤੇ 'ਛੰਦਲੀਆਂ' ਆਦਿ

"मैंने भी अच्छी तरह समझीं नहीं," इस बार कारदुग ने बात का सुर बदलकर इस तरह कहा,जैसे एक मित्र से कहा रहा हो,"उसने हिन्दुस्तानी में कहा है। हां,मैं यह जरूर समझ पाया कि वह कुछ सहायता मांग रहा था।"

"क्यां संहायता मांग रंहा थां ?"

"और क्या मांगेगा,पैसा चाहिए उसे। पिछली बार भी जब यहां आया था,बहुतों ने इसी तरह पैसा मांगा था।"

"पैसा क्यों मांगते हैं ?"

"क्योंकि उनके पास खाने के लिए कुछ नहीं।"

"अच्छा तों वें लोंग खेंती क्यों नंहीं कंरते ?"

"यह तो मैं भी नहीं जानता,लेकिन सुनने में आता है कि इन लोगों के पास घर-बार, खेती-बाड़ी कुछ भी नहीं है। इसी तरह मांगकर दो-एक पैसा पाते हैं और किसी तरह जिंदा रहते हैं।"

"इंनकां घंर-बांर क्यों नंहीं है ?"

"कह नहीं सकता।"

"आंदमी कों घंर-बांर कैंसें नहीं होंगा ? तंब शांयद वें बंड़े आंलसी होंगे। खेंती-बांड़ी में ध्यांन नंहीं देंतें,लेंकिन पेंट कीं ज्वांला कां अंनुभंव कंरते हैं। ठींक हीं हैं,खुंद खेंती-बांरी नंहीं कंरते तों खुंद-भूंख सें मंरते हैं। दुंनिया में कंहीं ऐंसा भीं निंयम होंता हैं ? यंह संचमुच एंक दूंसरी हीं दुंनिया हैं। यंहां कें लोंगों के निंयम भीं दूंसरे हैं। सूंर्य भीं शांयद धंरती कें एंकदम नंजदीक हीं हैं।"

कारदुग ने कुछ नहीं कहा।

"हंम ठंहरेंगे कंहां कांरदुग ?" लिब ने फिर पूछा।

"पिछली बार हम जिस घर में ठहरे थे।"

"वंह घंर किंधर हैं ?"

"थोड़ी दूर और चलना होगा।"

वे दोनों चलते रहे। दोनों खामोश थे।

"कांरदुग !" लिब ने कारदुग को फिर पुकारा।

"क्या है ?"

"क्या संचमुच आंदमी कें पांस खांने कें लिंए कुंछ भीं नहीं ?"

"किस आदमी के पास ?"

"अंभी-अंभी जिंस आंदमी कों हंम छोंड़ आंए हैं ?"

"कुछ नहीं हैं,तभी तो मदद मांगता है।"

"आंदमी शांयद बींमार हैं।"

"वैसा ही लगता है।"

"दंया आंती हैं। बींमार है। इंसीलिए खुंद खेंती-बांरी कंर नंहीं संकता। ठींक मेंरी तंरह

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਿਲ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਧੋਤਾ ਹੈ। ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਾਂ ਰੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੁਰਿਆ ਸਾਹਵਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਵੀ ਘੁੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਿਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਧੜਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਘੁੰਡ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਟਿਆਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਘੁੱਟ ਹੈ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਓਨੀ ਹੀ ਨਿਸੰਗ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਫੱਟ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੜੀ ਟੁੰਬਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੀਤ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਲੈਅ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਰੰਗ ਘੁੱਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਧਾਰਾ ਵੀਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਹੈ। ਵੀਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀਰ ਦਾ ਜੱਸ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਖੇਡਣ ਵੇਲੇ 'ਥਾਲਾਂ' ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗਿਆਂ 'ਕਿਕਲੀ' ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਨ ਦਿਹਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰੋਂ ਪੇਕੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਵੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭੈਣ ਦੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੇ :

ਜਦੋਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਵੀਰ ਦਾ ਬੋਤਾ
ਮੱਲ ਵਾਂਗੂੰ ਪੈਰ ਧਰਦੀ

ਵੀਰ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਜਿਹਾ ਮਾਰੂਥਲ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਟਹਿਕਦਾ। ਵੀਰ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਸੱਖਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਫਿੱਕਾ ਫਿੱਕਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਦਾ ਵੀ ਸਵਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਵੀਰ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਵੀਰ ਸ਼ਬਦ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਘੋਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :

ਇੱਕ ਵੀਰ ਦੇਈਂ ਵੇ ਰੱਬਾ, ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ
ਇੱਕ ਵੀਰ ਦੇਈਂ ਵੇ ਰੱਬਾ, ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਾਪੇ
ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਘੁਲਦੀ, ਵੀਰ ਤੇਰਾ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦਿਆਂ

ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਭਰਾ ਲਈ ਕਈ ਸੱਧਰਾਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਭਰਾ ਦੀ ਉਹ ਚੰਗੀ ਚੋਖੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਂਝੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਸੱਸ ਦੇ ਤਾਹਨਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਭਰਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ :

ਅੱਡ ਹੋਊਂਗੀ ਤਾਂ ਖੰਡ ਘਿਉ ਖਾਈਂ
ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਕੀ ਖਾ ਲੈ ਵੀਰਨਾ

ਵੀਰ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਾਂ ਮਲ੍ਹਮ ਪੱਟੀ। ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਸ ਤੇ ਨਨਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਉਹ ਮਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਫੋਲਦੀ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਚੁੱਲ੍ਹ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਜੋ

रोक दी, शायद इसीलिए मरने से बचा । इस तरह तो कदम-कदम पर मौत है । भय से उसका शरीर कांपने लगा । लिब ने मन-ही-मन कहा — धन्यवाद मोटरचालक, तूने ही मेरे प्राणा बचा दिए । ईश्वर तुझे दीर्घायु बनाएं ।

वे दोनों एक संकरे रास्ते से जाने लगे ।

"आंदमी लेंकिन बंड़ा दंयालु थां," लिब ने कहा, "नंहीं तों मैं संच हीं मंर गंया होंता ।"

कारदुग ने कुछ नहीं कहा ।

"हंमें औंर भीं चंलना होंगा कंया ?" लिब ने फिर सहमते हुए पूछा ।

"चुपचाप चला चल !" कारदुग ने कठोर आवाज में कहा ।

स्वामी के डपटने पर जैसे कुत्ता मारे डर के दुम हिलाने लगता है, वैसे ही लिब एकदम खामोश हो रहा ।

कई कदम आगे बढ़ने के बाद कारदुग ठहर गया । लिब ने उसके चेहरे की ओर देखा । कारदुग ने रास्ते के दाईं ओर वाली गगनचुंबी पक्की इमारत को देखा ।

"हम घर पीछे छोड़ आए हैं," कारदुग ने लिब की ओर बिना देखे कहा, "हम जिस घर में ठहरे थे, यह पक्का घर उस घर के उत्तर की ओर थोड़ी दूर पर था ।" इसके बाद जिस रास्ते से वे लोग आए थे, उसकी ओर पलटकर देखा और कहा, "हां-हां, वह है — वही है घर ।"

"कौंन ?"

"तू देख नहीं पाएगा । चल !"

वे लोग जिस रास्ते आए थे, उसी से लौट पड़े ।

"घंर में कौंन-कौंन हैं ?"

"रमेश, अतुल, सीताराम और एक किरानी ।"

"अंनजाने नांम हैं । कंया उंनके मां-बांप नंहीं हैं ?"

"कह नहीं सकता ।"

"कंया तूंने उंन्हें घंर में देंखा नहीं थां ?"

"उनके-मां बाप यहां कैसे रह सकते हैं ?"

"कंहां रंहते हैं ?"

"अपने घर में ।"

"यंह घंर कंया उंनका घंर नंहीं ?"

"इसीलिए लोग तुझे बुद्धू कहते हैं," कारदुग ने कर्कश आवाज में कहा, "वे लोग होटल में रहते हैं और वही होटल चलाते हैं ।"

"होंटल मांने ?"

"वह भी तुझे बताना होगा ? भात बेचनेवाली दुकान को कहते हैं होटल !"

"भांत बेंचने कीं दुंकान," लिबने अपने आप दुहराया, "यहां भांत भीं बिंकता हैं ?"

"तो क्या तुझे मुफ्त ही मिल जाएगा ?"

"यंहां भांत भीं बेंचते हैं," लिब ने अपने आप से कहने की तरह कहा, "मेंहमान कों भांत

ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਣੀਆਂ ਕੱਤਾਂ

ਚਰਖੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਗੋਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਸੁਪਨੇ ਵਲ੍ਹੇਟੇ ਪਏ ਹਨ। ਚਰਖੀ ਦੀ ਘੂਕਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁੱਖੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੀਤ ਭਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਚਰਖੇ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੀਆਂ ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ

ਕੱਚੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ
ਤ੍ਰਿੰਞਣ 'ਚ ਬੈਠ ਰੋਂਦੀਆਂ

ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਦਾ ਇਕੱਠ ਇੱਕ ਧੜਕਦੀ ਫੁੱਲਵਾੜੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੰਜ-ਕੁਆਰੀਆਂ, ਸੱਜ ਵਿਆਹੀਆਂ, ਉਮਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਮੁੱਢਾ ਕੱਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅੱਧਖੜਾਂ ਤੇ ਬੁੱਢੀਆਂ ਠੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਰਖੇ ਜੋੜ ਕੇ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੀਆਂ, ਜਹਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਨੂੰ ਭੱਖਦਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖਿੰਡਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਰੋਟੀ ਟੁੱਕ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਸਮਾਂ, ਇੱਕ ਅੱਧ ਘੁੱਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਵਿਚ ਰਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਪਿਆਸ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਚਿੜੀ ਚਿੜੂੰਗਾ' ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਚਰਖੇ ਕੱਤਣ ਦੀ ਡੰਝ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇ ਘਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚਰਖਾ ਕੱਤ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿੰਞਣਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਤ ਕੱਤਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਦਸੀਂ ਪੰਦਰ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ, ਦਿਨੇ ਵੀ ਵਿਹਲ ਕੱਢ ਕੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭੰਡਾਰੇ ਮੇਲਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੱਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਲਈ ਵੰਨਾਂ ਵੰਨਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤ੍ਰਿੰਞਣਾਂ ਵਿਚ ਕੱਤਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਰਖੇ ਦੀ ਘੂਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਨਦੀ ਵੀ ਵਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਚੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਰਖੇ ਦੀ ਘੂਕਰ ਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭੋ ਰੰਗ ਸਮਾਏ ਪਏ ਹਨ—ਪ੍ਰੇਮ ਭਿੱਜੀਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀਆਂ ਵਿਲਕਣੀਆਂ ਦੇ ਹਉਕੇ ਵੀ :

ਹਰ ਚਰਖੇ ਦੇ ਗੇੜੇ ਯਾਦ ਆਵੇਂ ਤੂੰ ਮਿੱਤਰਾ
ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ ਨਾ ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਮਾਹੀਆ ਬਿਮਾਰ ਪਿਆ
ਕੱਚੇ ਯਾਰ ਨੇ ਖਿਲਾਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਮਾਰੀ ਤ੍ਰਿੰਞਣੀ ਕੱਤਦੀ ਦੇ
ਚੌਥਾ ਯਾਰ ਦਾ ਫੇਰਾ ਪੂਣੀਆਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਕੱਤੀਆਂ

ਪਰ ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਿੱਠੀ ਯਾਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ :

ਜਿਸ ਪਤਣੋਂ ਅੱਜ ਪਾਣੀ ਲੰਘਦਾ
ਫੇਰ ਨਾ ਲੰਘਣਾ ਭਲਕੇ।
ਬੇੜੀ ਦਾ ਪੂਰ ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਦੀਆਂ ਸਖੀਆਂ
ਫੇਰ ਨਾ ਬਹਿਣਾ ਰਲ ਕੇ।

"वहां भी इन दिनों में थोड़ी गरमी पड़ती है। लेकिन इतनी नहीं। हमेशा तेज हवा बहती रहती है। यहां तो हवा भी बेहद गरम होती है। इसी से तो यह आदमी कहता है कि यहां सूरज धरती के बिल्कुल पास है।"

रमेश और कारदुग लिब की ओर देखकर खीं-खीं कर हंसने लगे।

लिब ने उनकी और अवाक् होकर देखा — ये लोग हंसे क्यों?

"अच्छा, जरा एक गिलास पानी तो ला जल्दी।" कारदुग ने कहा।

"हां, जाता हूं," रमेश ने जाते हुए पूछा, "इनके लिए भी लाना होगा?"

"इसे तो शायद भूख-प्यास कुछ भी नहीं लगती।" और लिब की ओर देखकर पूछा, "पानी पीओगे क्या लिब?"

"कंठ तों बिंल्कुल सूंख गंया हैं।" लिब ने मुंह की लार निगलकर कहा।

"इस तरह कहने से क्या कोई पानी देगा?"

"बंहुत देंर सें प्यांस लंगी हुंई हैं।"

"ये क्या कह रहे हैं?" रमेश ने पूछा।

"कह रहा है कि बहुत देर से प्यास लगी हुई है।"

रमेश पानी लाने चला गया।

लिब ने बिस्तर पर बैठकर कोठरी के चारों ओर देखा — यहां तो दिन में भी अंधेरा है। एक खराब सी गंध आकर उसके नथुनों में झरने लगी। सांस लेने में भी दिक्कत हो रही है। रोशनी और हवा के लिए दरवाजे के अलावा एक भी झरोखा नहीं। दरवाजा भी अभी-अभी खोला गया है। लिब ने एक बार लंबी सांस खींची। सर भारी-भारी लग रहा है। उसने सोचा, शायद हवा की कमी तो नहीं? गंध नथुनों में जलन पैदा कर रही है। उसने मुंह बिचकाया और ऊपर की ओर देखा। ऊपर नींबू की तरह एक बोतल रस्सी से लटक रही है। दो बिस्तरों और उस बोतल के अलावा कमरे में कुछ भी नहीं है। उसने अनुभव किया कि बिस्तर बड़ा कठोर है। उसने हाथ से छूकर देखा। धूल और केवल धूल। उसने सोचा — शायद पांच पीढ़ियों की धूल जमी है। वह खड़ा हो गया और दायें नितम्ब के निचले हिस्से को पोंछा। उसकी नजर बिस्तर पर पड़ी। चौकी के सभी किनारे टूट-फूटकर आकृतिहीन हो गए हैं। बीचो-बीच एक बड़ा-सा छेद हो गया है। बहुत दिनों से संचित गंदगी से चौकी काली पड़ गई है। चौकी के चारों पायों को जोड़नेवाले किनारों पर हजारों कांटियां ठोकी हुई हैं जो शयद निचुड़े मधुमक्खी के छाते की तरह दिखती हैं। लिब ने सोचा शायद चौकी दस पीढ़ी पुरानी है। उसने देखा कि दूसरी चौकी पर बैठा कारदुग मुंह से 'इस्' बोलते हुए एक ही झटके में उठ बैठा और जिस जगह पर बैठा था, उसे देखने लगा।

"क्ंया हुंआ कांरदुग?" लिब ने पूछा।

"जांघ में किसी कीट ने काट लिया है", कारदुग ने बैठने के स्थान पर हाथ रखते हुए कहा, "कुछ भी तो नहीं है, किसने काट खाया?"

"चौंकियां दोंनों बंहुत पुंरानी हैं," लिब ने कहा, "खंटमल हों संकता हैं।"

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਥਾਂ ਬੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪ ਕੇ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰੀਆਂ ਤੇ ਪਸਰੀਆਂ ਹਨ। ਈਸਪ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇੱਕ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੋਮਾਂ 'ਪੰਚ ਤੰਤਰ' ਤੇ 'ਵੱਡ ਕਹਾ' ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਜਰਮਨ, ਫ਼ਰਾਂਸ, ਰੂਸ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਸਰੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਸਾਰਨ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੱਥ ਡੂੰਮਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਸਰੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਸਾਰਨ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੱਥ ਡੂੰਮਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਪੰਜਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉਤੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗਏ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸੈਨਕਾਂ, ਮੱਧ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਸਤਰਖ਼ਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰੀਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਪਭਾਵਕ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਰਹੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਇਤਨੇ ਸੁਘੜ ਤੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਚਲਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਤੇ ਜਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਟੋਰਿਆ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਅਣਗੌਲੇ ਪੰਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ, ਰਹੁਰੀਤਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਓਤਪੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਰਾਤ ਸਮੇਤ ਲੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਾਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਥਾ ਵਿਚ ਢਲੇ ਆਦਿਮ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹਨ।ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਰਵਾਜਾਂ ਦੇ ਉਦਭਵ ਬਾਰੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਰੀਤ ਰਸਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੋਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣ-ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ—ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਧੜ ਵਿਚੋਂ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੂਦਰ

मैं हूं युवक।"

"जानता हूं," रमेश ने मुस्कुराकर कहा, "लड़की तुम्हारे साथ खूब जंचेगी। विवाह क्यों नहीं कर लेते?"

"सोचता हूं," कारदुग ने कुछ सोचकर कहा, "पर मैंने एक भूल कर डाली है। जानते हो?"

"क्या?"

"मैंने एक दूसरी लड़की से विवाह कर लिया है। पर उसे छोड़ना चाहता हूं। समझ कि मैंने छोड़ ही दिया है।"

"क्यों छोड़ दिया?"

"अरे, अभी-अभी कहा न तुमसे। उसे छोड़कर इस आदमी की बहन से विवाह करना चाहता हूं।"

रमेश ने कुछ कहे बिना कारदुग के चेहरे की ओर एकटक देखा, "तुम भी कम बुद्धिमान नहीं दिखते।"

"पहली से इसकी बहन ज्यादा अच्छी है।" कारदुग ने फिर कहा।

"तो फिर पहले ही इसकी बहन से विवाह क्यों नहीं किया?"

"इसीलिए तो कहता हूं कि भूल कर डाली। तुम तो जानते ही हो, ज्यादा लड़कियां हों तो किससे विवाह करें किससे नहीं, यह समस्या आ जाती है। पहली को भी मैंने चाहा था। इसी बीच माता-पिता ने उसे मेरी दुल्हन बनाना चाहा। मैंने आपत्ति नहीं की। पर अब उससे लिब की बहन को ज्यादा अच्छी मानता हूं। और मैं उसी से विराह करूंगा।"

"वह तुम्हें चाहती तो है?"

"उसकी बात ही क्या? यदि पहली से विवाह न किया होता, तो उसने खुद ही मुझसे विवाह रचाने का प्रस्ताव किया होता। घर में मेरा आना-जाना भी है।"

"क्या मां-बाप तुम्हें बेटी देंगे?"

"मां-बाप हैं नहीं। केवल वह है और यह आदमी। इसीलिए मैंने इससे दोस्ती की है। वस्तुतः इससे दोस्ती की मेरी इच्छा न थी। ऐसे बुद्धू आदमी से दोस्ती हो तो दूसरे के सामने लज्जित होना पड़ता है। मैं इसका मन जानता हूं। यह आपत्ति नहीं करेगा। केवल पहली को छोड़ना-भर है, बाकी सब ठीक हो जायेगा। फिर पहली को त्यागने पर मुझे दोनों ओर से लाभ होगा। एक ओर मैं इसकी बहन से विवाह कर सकूंगा और दूसरी ओर मेरे हाथ में रुपयों की गड्डी आएगी।"

"रुपया कैसे मिलेगा?"

"मेरी किस्मत बुलंद है," कारदुग ने उल्लास में कहा, "पहली को छोड़ने की बात सोच ही रहा था कि लोगों ने मेरे कान भरे कि मेरी पत्नी किसी और युवक से विवाह करना चाहती है। मुझे सुयोग मिल गया। जानते हो, यदि मन में हो, तो ईश्वर भी मदद करता है। लेकिन जब तक प्रमाण न मिले, तब तक कोई भी काम नहीं होता। मैंने प्रमाण तलाशना शुरू किया,

ਹੀਰ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਵਿਰੁਧ ਇੱਕ ਵੰਗਾਰ ਹੈ. ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਆਤਮਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ. ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸਿਰੜ ਦਾ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ। ਉਹ ਹੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰਾਂ. ਸਾਲ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਰੰਗਪੁਰ ਜੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਫ਼ਰ ਜਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਬਦਲੇ ਭਾਵੇਂ ਹੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਜਿੰਦ ਝੋਂਕਣੀ ਪਈ. ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਸਦਕਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ ਕੰਧਾਂ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਕਿਰ ਗਈਆਂ। ਗਭਰੂਆਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਘੁੱਟੀ ਆਤਮਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗੀ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ ਦੇ ਅਜਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਚੰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਨੂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ. ਸੱਸੀ ਦੋਜ਼ਖ ਵਾਂਗ ਤੱਪਦੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ. ਦਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁੰਨੂ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਥੱਲਾਂ ਵਿਚ. ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਵਿਚ ਤੜ੍ਹਪਦਾ ਜਿੰਦ ਖੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਜਿੰਦਾਂ ਖੁਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ. ਪਰ ਪਿਆਰ ਅਖੁਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੇ ਕੋਈ ਘਟ ਘਾਲਨਾ ਨਹੀਂ ਘਾਲੀ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਜ਼ਤ ਬੇਗ਼ ਸੀ. ਕਾਬਲ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੌਦਾਗਰ ਸੀ. ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਕਈ ਸਾਲ ਘੁਮਿਆਰ ਬਣ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਚੱਕ ਉਤੇ ਭਾਂਡੇ ਘੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪੱਟ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਭੁੰਨੀਆਂ. ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਸੋਹਣੀ ਵੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਉਤੇ ਹੀ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਕੱਛਣ ਲੱਗੀ। ਘੜਾ ਭਾਵੇਂ ਖੁਰ ਗਿਆ. ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਰਤੀ ਭਰ ਨਾ ਖੁਰਨ ਦਿੱਤਾ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ. ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਭੋਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵਿਜੋਗ ਘੱਟ ਤੇ ਭੋਗ ਵਧੇਰੇ ਹੈ. ਇਸੇ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿਆਲਾਂ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ. ਕੀਮਾ ਮਲਕੀ. ਕਾਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਕਾਫ਼ੀ ਉਭਰਵੇਂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੈ. ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੌਰਵਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ. ਜੋ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ. ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ. ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ. ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਚ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਘੋਲ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਪਾਤਰ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਗਲਪ ਦਾ! ਮੂਲ

"मैनेजर," रमेश ने चलते हुए कहा, "अच्छा, तुम लोग रहो। बातें बाद में भी होंगी। तुम आते हो तो मुझे बड़ा अच्छा लगता है। इतनी दूर से पर्वत-पहाड़ लांघकर यहां आते हो। तुम्हारे इलाके का आदमी जब आता है, मुझे बहुत अच्छा लगता है।" और एक हंसी बिखेरकर रमेश चला गया।

सत्तरह

कारदुग और लिब आराम करने के बाद शाम को तोशक — रजाई की अपनी-अपनी गठरी लेकर निकल पड़े। सूरज अब भी डूबा नहीं है। अभी भी गरमी कम नहीं हुई है। हां, हवा दोपहर की तरह गरम नहीं है।. लिब को भय है कि यदि प्यास लगी तो फिर बदबूवाला गरम पानी पीना पड़ेगा। उसने सोचा — यदि पीने के लिए आपङ् मिल जाती तो कितना अच्छा होता। शायद यहां आपङ् नहीं मिलती। लोगों को कहीं पीते नहीं देखा। या फिर हो सकता है कि मिलती हो, मैंने ही किसी को पीते नहीं देखा।

"कांरदुग !" लिब ने आगे जा रहे कारदुग को पुकारा।

"क्या है ?" कारदुग ने मुड़कर उसकी ओर देखे बिना ही कहा।

"तोंशक् रंजाई बेंचने सें पंहले थोंड़ी-सीं आंपङ् पीं डांलना बुंरा नंहीं। मंन अंच्छा हों जांएगा।"

"तुझे आपङ् मिलेगी भी ?" कारदुग ने व्यंग्य के स्वर में कहा।

"शायद ढूंढ़ने पंर मिंल जांए।"

"यहां तुझे आपङ् कहां मिलेगी ?"

"नंहीं मिंलती ?"

"यह तो जानता ही है।"

"जांनता नंही, तंभी तों पूंछता हूं।"

कारदुग ने कुछ नहीं कहा।

पश्चिम की ओर जानेवाली एक सड़क से दोनों आगे बढ़ते गए। दोनों ओर दुकानें हैं। बाईं ओर सड़क के किनारे एक के बाद एक पंक्तिबद्ध दुकानों में रंग-बिरंगे कपड़े बड़ी सुंदरता से सजाकर रखे हैं। दाईं ओर की दुकानों में अनेक प्रकार की चींजें करीने से सजाई हुई हैं (लिब की जानी-पहचानी कोई भी चीज नहीं है)। लिब की बार-बार इच्छा हो रही है कि उन्हें अच्छी तरह से देखे। पर उसे बहुत डर है कि कारदुग उसे छोड़कर चला जाएगा। कारदुग ने उसे पहले ही सावधान कर दिया है कि यदि खो गया तो वह उसे ढूंढ़ेगा नहीं। वह एक बार दुकानों की ओर और एक बार कारदुग की ओर देखता हुआ चला जा रहा है।

"कांरदुग !" लिब ने पुकारा।

"क्या है ?"

"थोंड़ा ठंहरों तों !" उसने सहमते हुए कहा।

ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਤਿਆਚਾਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਕਾਮ ਲੋਚਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਦੀ ਅਪੂਰਤੀ ਲੂਣਾ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਉਤੇ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਗਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਲੂਣਾ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਕਟਵਾ ਕੇ, ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਨਰੋਏ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਲੂਣਾ ਦਾ ਪਾਪ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਉਤੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇੱਕ ਕਥਾ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਨਾਲ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਕੁਨਾਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਕੁਨਾਲ ਜੱਤ ਸੱਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ। ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁਨਾਲ ਨੂੰ, ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਛਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਾਂ ਕਢਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦਰ ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਭਟਕਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕੁਨਾਲ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੁੜ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੋਤ ਆ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਤਖ਼ਸ਼ਿਲਾ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਕੁਨਾਲ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ੀ ਦੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ, ਬੁੱਢੇ ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਅਸਰਾਜ ਨਾਲ ਕਾਮ-ਲੋਚਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਤੇ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹਿਣ ਉਤੇ ਈਰਖਾ-ਵਸ ਹੋ ਕੇ, ਅਸਰਾਜ ਉਤੇ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੰਗ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਣ, ਪਰ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਅੰਗ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਰਾਜ ਕਈ ਸਾਲ ਭਟਕਦਾ ਫ਼ਿਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਚੰਗੇ ਭਾਗੀਂ ਇੱਕ ਨਗਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਸਾਰੰਗ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਭੀੜ ਬਣੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਅਸਰਾਜ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਕੇ, ਅਸਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਛਤਾਵੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੰਗ ਨੇ ਰਾਜ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਗਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਕਥਾ ਕੁਨਾਲ ਤੇ ਅਸਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਾ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸਮੇਂ ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੇਖਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕੋਲ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹਰ ਜਾਤ, ਗੋਤ ਤੇ ਕਬੀਲੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਨਦੀਆ-ਨਾਲਿਆਂ, ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਚੋਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਅਨੂਠੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਅੰਕੜੇ ਜਾ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ

छब्बीस रुपया देंगे।"

कारदुग और लिब ने उस आदमी की ओर फिर से मुड़कर नहीं देखा। वह निराश होकर लौट गया।

"आदमी पर दया आती है।" लिब ने कहा।

"रहने दे अपनी दया। यदि इतनी ही दया आ रही हो तो उसकी दुकान पर जा।"

लिब ने कुछ नहीं कहा।

"यह है रामप्रसाद की दुकान," कारदुग ने सड़क के बाएं किनारे की कपड़े की एक दुकान की ओर अंगुली उठाकर कहा।

वे दोनों दुकान के पास जा पहुंचे।

"अरे दोस्त, आ गए," रामप्रसाद ने दुकान के अंदर से बैठे-बैठे ही कहा, "आइए-आइए, हः हः हः! मैं आपकी ही बात सोच रहा हूं, हः हः हः! बैठिए-बैठिए।"

कारदुग और लिब एक बेंच पर बैठ गए।

"सब ठीकठाक तो है न, हः हः हः" रामप्रसाद ने फिर मुंह फाड़कर हंसते हुए कहा, "तोशक-रजाई कितनी लाए हैं? बहुत हैं न? हः हः हः।"

"इस आदमी के छह और मेरे छह!" कारदुग ने कहा।

लिब ने रामप्रसाद को एकटक देखा। उसने सोचा कि मैंने तो इतना मोटा आदमी कभी नहीं देखा। पेट तो हाथी के पेट से भी बड़ा है! क्या खाकर यह इतना मोटा हुआ है आखिर? रामप्रसाद के बाल छोटे-छोटे कटे हैं, कंघी फेरने लायक नहीं हैं। बालों की जड़ में तेल या पसीना झिलमिला रहा है। दोनों गाल लटके हुए हैं। (लिब के विचार से) आंखों की पलकें सूजी हुई हैं। इसीलिए दोनों आंखें छोटी लग रही हैं। दोनों नथुने इतने बड़े हैं कि चूहे तक घुस जाएं है! नीचे का एक दांत टूटा हुआ है। गर्दन छोटी और मोटी है (लिब के अनुसार फूली हुई)। पहनी हुई बनियान मांसल देह के दबाव से अब फटी, तब फटी हो रही है। छाती पर बाल विरल हैं। कांख से निकले पसीने से बनियान भीगी हुई है। दोनों बांहें कारदुग की पिंडलियों से भी मोटी हैं। उसने भी रमेश की तरह एक जनेऊ पहन रखा है। आदमी बिल्कुल मेंढक-सा लगता है।

"दूसरी जगह तो बिक्री नहीं की?" रामप्रसाद ने पूछा।

"नहीं," कारदुग ने जवाब दिया, "सीधे तेरे यहां ही आया हूं। तेरे यहां अच्छी बिक्री जो हो जाती है।"

"बहुत अच्छा, मुझे ऐसे ही दोस्त की जरूरत है — हः हः हः! बहुत अच्छा! आपके मित्र का क्या नाम है?"

"लिब।"

"लिब?"

"हां।"

लिब ने रामप्रसाद और कारदुग की ओर देखा — मेरा नाम क्यों ले रहा है?

ਵਰਨਣ, ਟੋਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਢੁੱਕਵੇਂ ਮੌਕੇ ਸਿਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਜਾਂ ਨਿਖੇਧੀ ਲਈ, ਦਲੀਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਇੱਕ ਘੁੱਟ ਰਸ ਦਾ' ਵਿਚ ਡੇਢ ਸੌ ਦੇ ਲਗਭਗ ਲਘੂ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਅਖਾਣ

ਸੰਜਮ ਤੇ ਲੈਅ ਭਰਪੂਰ ਚੁਸਤ ਵਾਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਤੱਥ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਮੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਖਾਣ ਹਨ। ਅਖਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਰੰਪਰਾ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ, ਭਾਵ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗੁੰਦਵੀਂ-ਵਿਧੀ (Syntactical) ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਬੜੀ ਜੋਖਵੀਂ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚਾਲ ਲੈਅ ਭਰਪੂਰ। ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਅਖਾਣ ਵੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਸਫ਼ਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਭਾ ਕਦੇ ਫਿੱਕੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਭਾ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੱਵ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਤੇ ਅਮਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਕਣੀ, ਸੁਹਜ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਭੱਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੇਠਲੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਆਂਦਰਾਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਮੁੱਛ ਤੇ ਚਾਵਲ
ਭੇਡ ਲਿਆਂਦੀ ਉੱਨ ਨੂੰ ਬੈਠੀ ਚਰੇ ਕਪਾਹ
ਚਰਖਾ 'ਵਾ ਉਡਾਇਆ, ਰੰਨ ਢੂੰਡੇਂਦੀ ਪੂਣੀਆਂ
ਮੂੰਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ, ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ
ਭੁੱਖ ਨਾ ਪੁੱਛਦੀ ਤਾਲਵਾਂ, ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਪੁੱਛਦਾ ਜਾਤ

ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਕੈਪਸੂਲ ਵਿਚ ਪਈ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਅਛੂਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰੀਂਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਾਈ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਖੁਰੇ ਅਨੁਭਵ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੀ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋ

हः !"

कारदुग ने रामप्रसाद के हाथ से नोट ले लिए।

"लो, छः रुपए और लो।" रामप्रसाद ने कारदुग और लिब की ओर छः छः एकटकिया नोट बढ़ाकर कहा, "मेरा नुकसान होता है, तब भी कोई बात नहीं। बहुत दूर से आए हो, तुम्हारा मन खुश रहना चाहिए। आप लोग खुश होंगे, तो लछमी माई भी खुश रहेंगी। हः हः हः !"

लिब बड़ा खुश हुआ, क्योंकि एक नग का पच्चीस रुपए के हिसाब से भी एक रुपया ज्यादा मिला है — कुल एक सौ छप्पन रुपए ! कारदुग ने ठीक ही कहा था कि रामप्रसाद बहुत भला आदमी है।

"आंदमी बड़ा अंच्छा हैं," लिब ने हर्ष प्रकट करते हुए कहा, "छः रुपए ज्यांदा दिंया हैं।"

"यह क्या कहता है ?" रामप्रसाद ने कारदुग से पूछा।

"कहता है कि तू बहुत भला आदमी है," कारदुग ने मुस्कुराकर कहा, "और कहता है कि अगले वर्ष भी तेरे यहां ही आएगा।"

"बहुत अच्छा, बहुत अच्छा, हः हः हः !" रामप्रसाद ने संतुष्ट होकर कहा, "अगले साल और भी अधिक तोशक-रजाई लाना। जाने-पहचाने आदमियों को मैं कम दाम नहीं देता। अच्छा," उसने कारदुग और लिब की ओर दो-दो एकटकिया नोट बढ़ाते हुए कहा, "यह लो बख्शीश, कोई परवाह नहीं। जाना-पहचाना आदमी खुश रहना चाहिए, हः हः हः !"

लिब ने रामप्रसाद की ओर देखा — आदमी सचमुच बहुत भला है।

"दोस्त, धोती खरीदोगे ?" रामप्रसाद ने मुस्कुराकर पूछा, "अच्छी-अच्छी धोतियां हैं, एकदम फस्ट किलास, हः हः हः ! बंबई और अहमदाबाद की एकदम बढ़िया धोतियां।"

"अच्छा देखें," कारदुग ने कहा, "अच्छी हुई तो एक खरीदूंगा।"

"बहुत अच्छी हैं !" रामप्रसाद ने मुस्कुराकर कहा और रामस्वरूप की ओर देखकर बोला, "रामस्वरूप, इन लोगों को धोती दिखाओ।"

कारदुग ने रामस्वरूप द्वारा निकाली धोतियां एक-एक कर देखीं।

"तुंम लोंगे क्यां कांरदुग ?" लिब ने पूछा।

"अच्छी हुई तो एक लूंगा।"

"मैं भीं एंक लूंगा।"

"यह क्या कहता है ?" रामप्रसाद ने पूछा।

"कहता है कि अच्छी हुई तो एक लूंगा।"

"एकदम फस्ट किलास है, हः हः हः !"

"इसका दाम कितना है ?" कारदुग ने एक धोती को हाथ से उलटते-पलटते पूछा।

"ज्यादा नहीं है, केवल अट्ठारह रुपया। ले लो। एकदम बेस्ट कुवालिटी !"

रामप्रसाद साहबी भाषा बोलता है, कारदुग ने सोचा, शायद यह बहुत कुछ जानता है।

"कपड़ा तो अच्छा है," कारदुग ने अनिच्छा के स्वर में कहा, "लेकिन दाम बहुत ज्यादा है।"

ਅੱਗੋਂ ਮਿਲੀ ਨਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁੱਤਾ ਲੈ ਗਿਆ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁਣ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਟੁੱਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿ ਲਏ, ਪਰ ਮਸ਼ਕਰੀ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਖਤ ਜਿਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਟਿਚਕਰ ਮੋਟੀ-ਠੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਹਾਸ ਵਿਅੰਗ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਹ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਉੱਘੜਿਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਆਖ ਦੇਣੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਅਖਾਣ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੌਧਕ ਹਾਸ- ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ:

ਮੱਛੀ ਰਹੀ ਦਰਿਆ, ਰੰਨ ਮਿਰਚਾਂ ਕੁੱਟੇ
ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਧੀ ਸਿਆਣੀ, ਰਿੱਧੇ ਪੱਕੇ ਪਾਵੇ ਪਾਣੀ
ਘੋਲ ਘੁਮਾਈਆਂ ਸੱਠ ਗਜ਼, ਪਾੜ ਨਾ ਦੇਂਦੀ ਇੱਕ ਗਜ਼
ਬਾਪ ਨਾ ਮਾਰੀ ਪਿੱਦੜੀ, ਬੇਟਾ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼
ਮਾਮੇ ਦੇ ਕੰਨ ਬੀਰਬਲੀਆਂ, ਭਣੇਵਾਂ ਆਕੜ ਆਕੜ ਟੁਰੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਮੀਰੀ, ਸ਼ੋਖ਼ੀ ਤੇ ਰੰਗਤ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਸਦੀਵੀ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਰਾਹਨੁਮਾ ਵੀ। ਰਾਹਾਂ ਉਤੇ ਗੱਡੇ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ, ਅਖਾਣ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੌੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੁਝਾਰਤਾਂ

ਮੌਖਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇੱਕ ਬੜਾ ਸੁਆਦਲਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਕਲਾ, ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁਝਾਰਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਨਿਮਿਆ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਹਜ-ਰਸ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲੀ। ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਮੋਟੇ ਠੁਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਬਿੰਬਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਅਨੂਠੇ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਝਾਂਵਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਲਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਬੀੜ ਕੇ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ ਉੱਕਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਚਿੱਤਰ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮੂਲ ਚਿੱਤਰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਂਗ ਅਦਿੱਸ ਰਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਇਸੇ ਮੂਲ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੁਝਾਰਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਲਈ ਕਲਾ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਬੁੱਤਘਾੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਸਥੂਲ ਆਕਾਰ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਨ੍ਹ

लिब ने उसका अनुसरण किया।
"भगवान आप लोगों को कुशल से रखें। हः हः हः।"
लिब ने मुड़कर रामप्रसाद की ओर देखा, वह उन लोगों को देखकर हंस रहा है!

अट्ठारह

दिन का उजाला खत्म होते ही रमेश ने खंभे से लगी कौवे (अलिजिह्वा) से सृदश चीज को अंगुली से टीप दिया। ऊपर रस्सी से लटक रही बोतल सूरज की तरह जल उठी! पलक झपकते ही सारा कमरा प्रकाशित हो गया। लिब ने बोतल की ओर देखा, उसे ठीक से देखना संभव नहीं, क्योंकि रोशनी से आंख चुंधिया जाती है। केवल उसमें सूर्य की तरह ताप नहीं है। लिब ने सोचा, यह तो अचरजभरी बोतल है! रस्सी से लटक रही बोतल से आखिर रोशनी क्यों निकल रही है? अंधेरा होने पर वह तो केवल लैंप की ही बात सोच रहा था।

"मित्र, देख रहे हो न," रमेश ने कारदुग को बटन दिखाकर कहा, "इस बटन को नीचे की ओर दबाने पर रोशनी जल उठती है और ऊपर की ओर उठा देने पर बुझ जाती है। समझते हो न?"

"समझता हूं, तूने तो पिछली बार भी बताया था न।"

"हां, याद आ रहा है, तूने मुझसे एक लैंप जला देने के लिए कहा था न।"

"हां।"

"अच्छा, तुम लोग कमरे में रहोगे या थोड़ा घूमने जाओगे?"

"यहीं रहेंगे। रमेश, तुम जो 'कमरा-कमरा' कहा करते हो, सो 'कमरा' माने क्या?"

"कमरा, माने कोठरी।"

"यह क्या भाषा है?"

"असमिया भाषा, और क्या?"

"असमिया में मैंने ऐसा शब्द सुना नहीं या फिर जानता नहीं।"

"ठीक कहते हो। यह गांव की भाषा नहीं है, शहरी भाषा है।"

"शहरी, माने नगरीय?"

"हां। नगरीय सुनने में अच्छा नहीं लगता।"

कारदुग ने सोचा, तब तो रामप्रसाद शहरी भाषा में ही बात करता है।

"अच्छा मैं चलता हूं।" रमेश कमरे से चला गया।

काम-धाम तो कुछ है नहीं। कारदुग बिस्तर पर ऊपर की ओर मुंह किए लंबी तानकर लेट रहा। उसने सोचा कि थोड़ा टहल आया जाय। फिर सुने सोचा — नहीं, अंधेरा हो चला है, कहीं खो जाने का डर है। लोगों की भीड़ भी बहुत है। गली-कूचों को पहचानना भी मुश्किल होगा। शायद लिब भी कोठरी से बाहर न जाए।

— ਵਿਹੜੇ ਆਏ ਚਾਰ ਮਲੰਗ
ਹਰੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਊਦਾ ਰੰਗ। (ਵਤਾਊਂ)
— ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਕਟੋਰਾ
ਪੁੱਤਰ ਪਿਉ ਤੋਂ ਗੋਰਾ। (ਨਾਰੀਅਲ)

ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਇੱਕ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ, ਦ੍ਰਿਗਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕੋ ਰਿੱਚ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ 51 ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਧਾਰਮਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ, ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਾੜੇ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਜਵਾਬੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਣ ਲਈ, ਜਾਂ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਟੂਣੇ ਵਜੋਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪੁੱਛੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਬੁਝਾਰਤ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸਵਾਲ : ਰੇਤੂ ਮੰਜਾ ਬੁਣ ਦੇਹ
ਜਵਾਬ : ਕੋਰੀ ਕਟਵੀ ਦਹੀਂ ਜਮਾਇਆ
ਨਿੱਕੇ ਪਾਣੀ ਪੁਣਿਆਂ
ਲੋਗਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਲਾਈ ਲਾਈ
ਤੇ ਰੇਤੂ ਮੰਜਾ ਬੁਣਿਆ।

ਇਸ ਬੁਝਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਅਨਹੋਣਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਓਨਾ ਦੁਰਬੋਧ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਕਹਾਵਤੀ ਸੁਭਾਵ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਇਕੋ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਉੱਤਰ ਤਾਂ, ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਹਾਵਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ :

ਪ੍ਰਸ਼ਨ — ਕਿਹੜਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਦਾ ਜਾਣੀਏਂ, ਕਿਹੜੀ ਜਾਣੀਏਂ ਧੀ ?
ਕਿਹੜੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਨਿੰਦੀਏ, ਕਿਹੜਾ ਨਿੰਦੀਏ ਮੀਂਹ ?
ਉੱਤਰ — ਚੁੱਪ ਚੁੱਪੀਤਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਦਾ, ਚੱਤੇ ਵਾਲੀ ਧੀ।
ਬੁੜ ਬੁੜੰਦੀ ਨੂੰਹ ਮੰਦੀ, ਐਨੂੰ ਵਾਲਾ ਮੀਂਹ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕੋਲ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦਾ ਅਮੀਰ ਭੰਡਾਰਾ ਹੈ। ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ, ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰੂਪਕਾਂ, ਸੰਕਲਪ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਗੌਰਵ ਹੈ। ਸੂਹਜ ਤੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਅਲੌਕਿਕ ਸਵਾਦ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਹੁਰੰਗਤਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਨੀਂਦਰ "ਪਾਣੀ ਕੋਲੋਂ ਪਤਲੀ ਤੇ ਪਤਾਸੇ ਕੋਲੋਂ ਮਿੱਠੀ" ਹੈ। ਤਾਰੇ, "ਨੀਲੀ ਟਾਕੀ ਚਾਵਲ ਬਧੇ, ਦਿਨੇ ਗਵਾਚੇ ਰਾਤੀਂ ਲਭੇ।" ਸੂਰਜ, "ਗਹਿਰਾ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਝੁਕ ਝੁਕ ਝੋਲੇ ਖਾਏ, ਨਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ, ਨਾ ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ

"कोई जरूरत नहीं।"

लिब ने सोचा कि अब इसकी आवाज जरा कोमल हुई है। अभी गरमी भी कुछ कम हुई है। शीतल हवा भी कुछ-कुछ बहने लगी है। और सबसे बड़ी बात, तारों की तरह टिमटिमा रही इन प्रकाशित बोतलों ने धरती को इतने संदर ढंग से सजा रखा है! शायद इसीलिए इसका मन थोड़ा प्रसन्न हुआ है।

"मेंरा मंन भीं थोंड़ा टंहलने कों हों रंहा हैं।" लिब ने विनयपूर्वक कहा।

"मुझे डर है कि इतने लोगों की भीड़ में तू खो जाएगा," और थोड़ा रुककर कहा, "अच्छा चल।"

"पुंरानी कंमीज हीं पंहन रंखी हैं," लिब ने अपनी कमीज की ओर निहारकर कहा, "नंई कंमीज..."

"कोई जरूरत नहीं," कारदुग ने टोकते हुए कहा, "ऐसे ही चल। पुरानी कमीज पहने होने पर भी यहां कोई नहीं जो तुझे बुरा कहेगा," इस बार उसने रसिक की तरह कहा, "यहां अदेङ् नहीं है।"

लिब को लगा कि कारदुग मेरे मन की बात शायद जानता है। आज रेल से उतरते ही मैं अदेङ् की बात सोच रहा था। अब इसका मन ठीक हुआ है। मन पहले की तरह हो गया है।

"कांरदुग!" लिब ने पुकारा।

"क्या है?"

"आंज धंरती बंहुत सुंदर लंग रंही हैं। अंधेरे में धंरती इंस तंरह इंतनी सुंदर हों संकती हैं, यंह मैंने सोंचा नंहीं थां।"

"लगता है तू पुरोहित बन गया है।" कारदुग ने मुस्कुराकर कहा।

"मतलब?"

"पुरोहित के शरीर में जब अलौकिक शक्ति समाविष्ट रहती है, तब धरती को वह एक नए रूप में देखता है। उस समय पार्थिव जगत् का सामान्य सत्य उसकी दृष्टि से ओझल हो जाता है। सुख-दुख, हंसी-रुलाई आदि जगत् के सत्य हैं। लेकिन पुरोहित की अलौकिक शक्ति से ये सामान्य सत्य छिपे रहते हैं। पुरोहित का मन शिशु-सुलभ है। शिशु जगत् को जिस रूप में देखता है। पुरोहित भी उसी रूप में देखता है। आज तेरी भी ऐसी ही अवस्था हुई है।"

"पुंरोहित मंत्र पंढ़कर अंथवा देंवपूजा कंरके रोंगी कों स्वंस्थ बंनाता हैं, पंर मैं तों वैसा नंहीं कंर संकता।"

"तू नया पुरोहित है, इसीलिए रोगी को स्वस्थ बनाने की शक्ति तुझमें नहीं है।"

लिब ने कारदुग के चेहरे की ओर देखा, वह तो मुस्कुरा रहा है। शायद वह मजाक कर रहा है। उसका मन अभी-अभी ठीक हुआ है और जब मन ठीक रहता है, तब वह मेरे साथ ऐसे ही मजाक किया करता है।

"इस दुकान से थोड़ा हो आऊं लिब!" कारदुग ने कहा। वह दुकान के अंदर चला गया।

एक मेज के चारों ओर चार-चार कुर्सियां सजाकर रखी हैं। एक कुर्सी पर बैठकर कारदुग

ਧੂੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਬੱਚਾ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤੁੱਕ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਗੁਟਕਣ ਜਾਂ ਚਹਿਕਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਿੱਠੇ ਨਾਦ ਦਾ ਭੁੱਲੇਖਾ ਉਤਪਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਊਂ ਊਂ ਊਂ,

ਵੀਰ ਆਇਆ ਦੂਰੋਂ
ਮੈਂ ਮਿੱਠਾ ਮਨ ਕਢਾਂ ਤੰਦੂਰੋਂ, ਊਂ ਊਂ ਊਂ
ਵੀਰ ਆਇਆ ਨ੍ਹਾ ਕੇ
ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਦੇਂਦੀ ਆਂ ਪਾ ਕੇ, ਊਂ ਊਂ ਊਂ

'ਥਾਲ' ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਹਨ, ਜੋ ਉਹ ਖਿਦੋ, ਗੇਂਦ ਜਾਂ ਪੰਜ ਗੀਟੜਾ ਖੇਡਦਿਆਂ ਅਲਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਖੇਡਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਗੇਂਦ ਨੂੰ ਥਪਕਦਿਆਂ ਜਾਂ ਤਲੀਆਂ ਉਤੇ ਗੀਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉਛਾਲਦਿਆਂ, ਮੂੰਹੋਂ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੇਂਦ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਕਦੇ ਉਭਰਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਧੀਮੀ ਹੁੰਦੀ, ਬਾਜ਼ੀ ਮੁੱਕਣ ਉਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕਲਾ ਰਸ ਮਿਸ਼ਰੀ ਵਾਂਗ ਘੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੇਡ ਰਸੀਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਥਾਲ ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਥਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਹੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੰਡੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਲੜੀ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਥਾਲਾਂ ਵਿਚ ਘਰੋਗੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ, ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਦੇ ਝਗੜੇ, ਨਨਾਣਾਂ ਵਲ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭੈਣ ਵੀਰ ਦੇ ਮੋਹ-ਬੰਧਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਨਨਾਣੇ ਨੀ ਨਨਾਣੇ
ਤੇਰੇ ਭੇਡ ਜਿੰਨੇ ਆਨੇ
ਤੇਰਾ ਬਘਿਆੜ ਜਿੱਡਾ ਮੂੰਹ
ਨੀ ਤੂੰ ਕਿਸ ਚੰਦਰੇ ਦੀ ਨੂੰਹ
ਕੁੜੀਏ ਥਾਲ ਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ, ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਨਾ ਭੰਨ ਕੇ ਚੂਪ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਵੇਗ ਸਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਟੱਪੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਕੋਈ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਚਿੱਤਰ, ਕਿਸੇ ਵਸਫ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਰੋਚਕ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੇ ਰੰਗ ਘੁਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਬਹੂ ਆਈ ਫਗਵਾੜੇ ਦੀ ਤੇ ਪਿੱਠ ਭੰਨੇ ਲਾੜੇ ਦੀ
ਬਹੂ ਆਈ ਨਕੋਦਰ ਦੀ, ਖਾਂਦੀ ਪੀਂਦੀ ਓਦਰ ਦੀ

'ਹਸਾਉਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੌਚਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਸ ਵਿਅੰਗ ਜਾਂ ਗੁੱਝੀ ਟਕੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਵਿ-ਤੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦੀ ਇਕੋ ਛਿੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਖੀ ਕਾਰਣ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ

रुपए आज इसके हाथ से खर्च हो जाएंगे।

चाय पीना खत्म हुआ। "कितना पैसा हुआ ?" कारदुग ने नजदीक ही फटे चीथड़े से मेज साफ कर रहे लड़के से पूछा।

"एक रुपया पच्चीस पैसा।" लड़के ने कहा।

"यह ले।" कारदुग ने हाथ से पैसा बढ़ाते हुए कहा।

"उनको दीजिए।" लड़के ने दरवाजे के पास रखी मेज के पास कुर्सी पर बैठे आदमी की ओर अंगुली उठाकर कहा।

आदमी ने कारदुग और लिब की ओर आंखें तिरछी करके देखा। उसने चश्मा पहन रखा है। बाल बड़े-बड़े और पीछे की ओर बहुत सुंदर ढंग से कंघी किए हुए हैं। खूब सफेद झक-पंजाबी कुर्त्ता पहन रखा है।

कारदुग उठकर गया और आदमी के सामने की मेज पर पैसे रखकर निकल गया। लिब उसके पीछे-पीछे चला।

"लिब !" कारदुग ने पुकारा।

"क्या हैं ?"

"थोड़ी दूर और चलेगा ?"

"हां, मंन तों हैं।"

"शायद रमेश हम लोगों को खोज रहा हो।"

"वंह क्यों ?"

"खाना खाने का समय हो गया है न !"

"तों लौंट चलें।"

"वही ठीक रहेगा।"

वे दोनों होटल की ओर लौट पड़े।

लिब कमरे के भीतर गया और अपने बिस्तर पर बैठ रहा। कारदुग ने लिब की ओर देखा, उसका मन गरमी के निरभ्र आकाश की तरह शांत है। कारदुग बिस्तर पर बैठ ही रहा था कि रमेश अंदर आया।

"आओ दोस्त," रमेश ने कहा, "खाना खा लो भाई।"

"आओ लिब," कारदुग ने कहा, "रमेश खाने के लिए बुला रहा है।"

"अंच्छा चंल रंहा हूं," लिब ने उठकर कहा, "थोंड़ा ठंहर।" उसने तकिए के नीचे छिपाकर रखे रुपए का बटुआ देखा, बिल्कुल ठीक-ठाक है। फिर उसने कारदुग का अनुसरण किया।

कारदुग ने दहलीज पर से लिब के चेहरे की ओर देखा, उसका चेहरा अब भी शांत है।

वे दोनों डाइनिंग हॉल (लिब के अनुसार भात खाने का कमरा) में ग और बेंच पर जा बैठे।

रमेश ने कारदुग और लिब की मेज पर भात की दो थालियां रखीं। लिब ने भात की थाली की ओर देखा। थोड़ी-सी सब्जी, थोड़ा-सा भुजिया और दो छोटी-छोटी कटोरियां थाली

7. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ

ਨੱਚਣਾ ਮਨ ਦਾ ਚਾਉ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਛਾਲਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਾਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ, ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਤਾਲਬਧ ਲਹਿਰਾਓ ਤੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਆਤਮਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਕੀਦੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰ ਮੇਲਿਆਂ ਪੁਰਬਾਂ ਉਤੇ, ਅੰਦਰਲੇ ਹੁਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ, ਲੋਕ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਨਾਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰੌਚਕ ਤੇ ਸੁਚਿਤ੍ਰ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਾਲ-ਬਧ ਬਿੰਬ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਲੱਛਣ ਵੀਰਤਾ, ਸਾਹਸ, ਅਣਖ ਤੇ ਅਲਬੇਲਾਪਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਚ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਬੀਰ-ਰੱਸੀ ਤੇ ਕਰੜੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਚਕਤਾ ਵੀ ਫੌਲਾਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੋਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕਰਸ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਚਾਂ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਚ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪਕਾਏ ਹੋਏ ਘੜੇ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟੀ ਰੰਗ ਤੇ ਨਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਟਿੱਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕਲਾ, ਰਾਗ ਤੇ ਨਾਚ ਨੂੰ ਬੰਧੇਜਾਂ ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਕਲਾਸਕੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਕਲਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਾਚ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਗ, ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਉਮਾਹ ਵਾਂਗ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਲੋਕ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਕਾਸ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਓਪਰੇਪਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟਿੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਵਿਚ, ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਲਹਿਰਾਓ, ਜੁੱਸੇ ਦੇ ਹਿਲੋਰੇ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਚਾਪ, ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮੇਚ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਚਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਸਕੀ ਨਾਚਾਂ ਵਾਂਗ, ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਪਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਬੱਝਵੇਂ ਤੇ ਕਰੜੇ ਨੇਮ ਨਹੀਂ। ਮਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਉਛਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਲਬਧ ਅੰਗ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਤੇ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਚਾਲ, ਲਹਿਰਾਓ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਮਨੋਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਸਕਣ, ਉਹ ਸਭ ਨਾਚ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਚ ਐਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੱਚਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਪੁਸ਼ਾਕ, ਵੇਸ, ਸਵਾਂਗ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਪੁਸ਼ਾਕ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ

"कितनी ?"

"लिब, कितनी चाहिए ?" कारदुग ने लिब से पूछा।

"दों टुंकड़ें।"

"इसे दो टुकड़े और दे।"

"और क्या तुम्हें नहीं चाहिए ?"

"नहीं चाहिए।"

रमेश कोठरी से बाहर चला गया।

"कांरदुग !" लिब ने पुकारा।

"क्या है ?"

"भांत थोंड़ा भी स्वादिष्ट नहीं है।"

"हूं।"

"कोंमल भीं नंहीं हैं।"

"हूं।"

रमेश एक प्लेट लिए कमरे में आया। उसने चम्मच से मछली के दो टुकड़े थाली में रखी छलीवाली कटोरी में डाले। लिब सिर झुकाए खाने में व्यस्त था।

"झोल चाहिए क्या ?" रमेश ने लिब से पूछा।

लिब रमेश का चेहरा देखने लगा।

"क्या झोल चाहिए ?" कारदुग ने लिब से अपनी भाषा में पूछा।

"हां।"

"कहता है चाहिए !" कारदुग ने रमेश से कहा।

रमेश ने लिब की मछली की कटोरी में दो चम्मच झोल डाला और कमरे से बाहर चला गया।

"क्या तुंझे नंहीं चांहिए ?" लिब ने कारदुग से पूछा।

"क्या चीज ?"

"मंछली।"

"नहीं, मुझे भूख लग नहीं रही। बिना भूख के ही खा रहा हूं। अच्छा, अब उठें।" कारदुग हाथ-मुंह धोने के लिए उठ गया।

मछली खा चुकने पर लिब का खाना खत्म हुआ और उसने एक बार कमरे में चारों ओर देखा। उसके बाद उसने कारदुग की थाली को देखा, उसमें थोड़ा भात है ही। लिब ने सोचा, वह इतना-सा भात भी खाकर खत्म नही कर सका। फिर उसने मुंह की लार निगली और कुल्ला करने के लिए बाहर चला गया।

कुल्ला करने के बाद लिब कारदुग को तलाशने लगा। कारदुग कमरे के रास्ते में खड़ा उसी की ओर देख रहा था। लिब उसके पास आया।

रमेश डाइनिंग हॉल में आया।

ਭੰਗੜਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਨਾਚ ਭੰਗੜਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਲਬੇਲੇ ਗਭਰੂਆਂ ਦੇ ਉਭਰਦੇ ਜੋਸ਼, ਮਚ ਮਚ ਪੈਂਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਤੇ ਛਲਕਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਭੰਗੜਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਨਾਚ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ-ਜੋਸ਼, ਸਾਹਸ, ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਅਲਬੇਲਾਪਨ, ਸਭ ਇਸੇ ਨਾਚ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭੰਗੜੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਘੂਕਰ ਹੈ, ਇੱਕ ਨਾਚ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਵਾਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੋਸ਼ ਤੇ ਤਾਲ ਦੀ ਘੂਕਵੀਂ ਚਾਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਾਚ ਇੱਕ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਹੈ। ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਲਈ ਤਕੜੇ ਜੁੱਸੇ, ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਨਾਚ ਇੱਕ ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਦਾ ਇਸ ਨਾਚ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ, ਮਾਣ ਨਾਲ ਨੱਚਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹਰੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿੱਟੇ ਪੈਂਦੇ ਵੇਖੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਹੁਲਾਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨੱਚ ਖਲੋਤਾ। ਲੰਮੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫ਼ਲ ਲੱਗਿਆ ਵੇਖ, ਕਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਨੱਚ ਉਠਦਾ? ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਚ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਸੰਵਰਦਾ ਨਿੱਖਰਦਾ ਇਹ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਾਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂ ਕਣਕਾ ਦੀ ਵਾਢੀ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਸਾਖੀ ਉਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਇਹ ਨਾਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ, ਬੇਕਾਬੂ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਨੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭੰਗੜੇ ਦੇ ਨਾਚ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮਿਥਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿਲੀ-ਤਰੰਗਾਂ ਭੰਗੜੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਹਜ ਤੇ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਲਈ, ਗਭਰੂ, ਗਲ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਚੁਸਤ ਕੁੜਤੇ, ਤੇੜ ਮਾਵਾ ਲੱਗੇ ਲੱਠੇ ਦੀਆਂ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਗਜ਼ੀਆਂ ਖੜਕਵੀਆਂ ਤਹਿਮਤਾਂ, ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੜਤਿਆਂ ਉਤੇ ਲਾਲ, ਨਸਵਾਰੀ ਜਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਵਾਸਕਟਾਂ ਸਜਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰ ਉਤੇ ਤੁਰੇਦਾਰ ਪੱਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਲਾਲ ਜਾਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਭੜਕੀਲਾ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾੜੇ ਵਾਂਗ ਸਜਿਆ ਗਭਰੂ, ਗਿੱਟਿਆਂ ਦਵਾਲੇ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆ ਲਈ, ਟੱਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭੰਗੜਾ ਢੋਲ ਦੇ ਤਾਲ ਉਤੇ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤਾਲ, ਬੀਰ-ਰਸੀ ਘੂਕਰ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਮ ਤਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਢੋਲੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਡੱਗਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨੱਚਾਰ ਢੋਲੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਾਲ ਉਤੇ ਨੱਚਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਤਾਲ ਦੀ ਘਟਦੀ ਵਧਦੀ ਘੂਕਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦੀ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੱਚਾਰ ਤਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ

के अंदर सोया होगा शायद और यदि जगा होगा तो दाना खाने का बड़ा मन हो रहा होगा उसका। सुबह और शाम चिल्ला-चिल्लाकर दाना मांग-मांगकर वह लिथि को बड़ा परेशान कर रहा होगा। बड़ी दया आती है। शायद इन दो दिनों में वह थोड़ा बड़ा हुआ हो। वह अपने-आप मुस्कुराया। आज कारदुग ने अंडे के समान जो मिठाई खिलाई थी, वह कुछ खरीदकर ले चलूं क्या? खाकर उसे बड़ा अच्छा लगेगा। कुछ एक खरीदकर ले चलूंगा। लिथि और सिराम दोनों खाएंगे। नहीं, लिथि खुद न खाकर सब सिराम को खिला देगी। लिब फिर अपने आप मुस्कुराया। अब उसे ज्ञान हुआ कि मच्छर उसके पूरे शरीर को काट खाए जा रहे हैं। वह एक ही झटके में उठ बैठा। मच्छरों के काटने की जगहों को उसने हाथ से खुजलाया।

"क्यां तुंझे मंच्छर नंहीं कांटते ?" अपने बिस्तर पर ऊपर की ओर मुंह करके लेटे कारदुग से लिब ने पूछा।

"काटते हैं।" कारदुग ने उत्तर दिया।

"तुंझमें बंहुत धींरज हैं।"

"मच्छर मार-मारकर मैं परेशान हो गया हूं, तूने देखा नहीं क्या ?"

"नंहीं देंखा," लिब ने पलकें तेजी से झपकाईं और कहा, "बंड़ा विंचित्र मंच्छर हैं। लंगता हैं, इंस देंश कीं जंल-वांयु दूंसरी हैं। हंमारे उंधर तों इंतना मंच्छर नंहीं होंता। आंज सोंना होंगा कैंसे ?"

"रात किसी तरह बितानी पड़ेगी।"

"कंल किंस संमय चंलना हैं ?"

"सूर्योदय से पहले।"

"खांना खांए बिंना ?"

"हां, खाना खाए बिना निकलना होगा।"

"इंसका मंतलब किं आंज कां होंटल कां पैंसा अंभी देंना होंगा।"

"तू ठीक ही कहता है। कल समय ही नहीं मिलेगा। अच्छा, मैं पैसे दे आऊं।" कारदुग बिस्तर पर से उठा।

"मुंझे किंतना देंना होंगा ?"

"तुझे देने की जरूरत नहीं, मैं ही दे दूंगा।"

"सब।"

"हूं।"

"तेरां बंहुत पैंसा खंर्च हों जांएगा नं ?"

"कोई बात नहीं, ज्यादा-से-ज्यादा चार रुपया लगेगा।" वह पैसे देने के लिए निकल गया।

लिब सोचने लगा – यह सचमुच ही मुझे प्यार करता है। प्यार करेगा कैसे नहीं ? बचपन में एक साथ खेले-कूदे हैं। सयाना भी होने पर एक साथ शिकार करते हैं, एक साथ खाते हैं

ਥਕ ਜਾਣ ਉਤੇ ਠੁਮਕਦੇ ਹੋਏ ਮੁੜ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਦੋ ਗਭਰੂ ਪਿੜ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਅਲਬੇਲੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਚ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭੰਗੜੇ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਭੰਗੜੇ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਨੂੰ, ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਅਦਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਲਾਤਮਕ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਣਰਾਜੀਆਂ ਪੁਰਬ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਉਤੇ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਭੰਗੜਾ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਆਪਣੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਗੰਵਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਜ ਨੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਭੰਗੜੇ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਗਿੱਧਾ

ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਜੋਬਨ ਸਾਣ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਰਕਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਭੰਗੜੇ ਜਿੰਨਾ ਭਖ਼ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਵਲਵਲਾ ਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲਚਕਤਾ, ਜਨਾਨੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੇ ਧੜਕਣਾਂ ਵੀ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬਣਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿਠਾਸ ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਸਮੋ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੁੱਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁੱਧ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਭੋਛਣ ਓੜ੍ਹ ਕੇ ਸਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਗਿੱਧਾ ਪਾ ਕੇ, ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਵਣ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਰੂਹ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਬੇਕਾਬੂ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਸ ਰੁੱਤੇ ਬਾਕੀ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਿੱਧਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗਿੱਧੇ ਦੀ ਰੁੱਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਰੁੱਤੇ ਸਾਵੇਂ ਜਾਂ ਤੀਆਂ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਵਣ ਦੀ ਤੀਜੀ ਤਿੱਥ ਤੋਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀਆਂ, ਪਿੱਪਲਾਂ ਤੇ ਬੋਹੜਾਂ ਉਤੇ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਕਿਣਮਿਣ ਵਿਚ ਗਿੱਧੇ ਵੀ ਪਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਵਣ ਦੀ ਕਿਣਮਿਣ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਮਚਲਿਆ ਮਨ ਨੱਚ ਨੱਚ ਕੇ ਬਉਰਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਘਣਘੋਰ ਤੇ ਕਣੀਆਂ ਦੇ ਤਾਲ ਵਿਚ, ਮੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਜੰਗਲ ਦੀਆਂ ਹਿਰਨੀਆਂ ਹੀ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿੱਧੇ ਨੂੰ 'ਤੀਹਾਂ ਨੱਚਣਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹੀਆਂ ਤੇ ਮੁਕਲਾਵੇ ਗਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਤੀਆਂ ਨੱਚਣ ਲਈ ਉਚੇਚਾ ਪੇਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਨੱਚਣ ਕੁੱਦਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੇਕੇ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਉਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਗਿੱਧਾ ਨੱਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਰਵਾਜ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਆਹੁਲਾ ਗਿੱਧਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

"लिब, मैं टिकट कटाकर आता हूं," कारदुग ने कहा, "टिकट के लिए पैसा दो।"

"कितना ?"

"डेढ़ रुपया।"

लिब ने रुपया निकालने के लिए रुपए का बैग झोले से निकाला। उसने तहाकर बंद किए बैग को खोला। अचानक उसका दिल धक से रह गया — रुपया तो गायब है !

कारदुग ने लिब के चेहरे की ओर देखा, लिब रोनी-सी सूरत किए उसी की ओर देख रहा है। उसका मुंह-कान लाल हो गए हैं।

"क्या हुआ ?" कारदुग ने पूछा, "समय नहीं है, जल्दी दे।"

"रुंपया नंहीं हैं।" लिब ने कांपती आवाज में कहा।

"रुपया नहीं है ?"

"नंहीं।"

"क्या हुआ ?"

"कंह नंहीं संकता।"

"रुपया कहां रखा था ?"

"तंकिए कें नींचे।"

"कब रखा था ?"

"कंल रांमप्रसाद कीं दुंकान सें लौंटने पंर।"

"उसके बाद तू कभी बाहर गया था ?"

"नहीं।"

"इसका मतलब यह कि कल हम लोग जिस समय कमरे में नहीं थे, उसी समय किसी ने चुराया। दरवाजा भी हमने बंद नहीं किया था।"

"कंह नंहीं संकता।"

"क्या नहीं कह सकता ?"

"किंसी नें चोंरी कीं यां नंहीं, कंह नंहीं संकता।"

"तू यहां के लोगों को पहचानता नहीं। कल मैंने तुझसे कहा था न कि पास में रखे पैसे भी चुरा लेते हैं।"

"हों संकता हैं।"

"रमेश से पूछ आ, संभव है, उसने चोर को देखा हो। चोर पकड़ में आ जाए तो रुपया वापस मिल जाएगा।"

"तूं भीं मेंरे सांथ चंल नं !"

"तू अकेले ही जा।"

"मैं रंमेश कीं भांषा नंहीं जांनता नं !"

"रुपया खो गया है, क्या किसी चोर को देखा है ?" ऐसा कहना, तब रमेश समझ जाएगा।

"कंया कंहा तूंने ?"

ਹੋਈ ਇਹ ਟੱਪਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ:

ਕੋਰੀ ਕੋਰੀ ਕੂੰਡੀ ਵਿਚ ਮਿਰਚਾਂ ਰਗੜਾ
ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਨੀ ਆਂ
ਘੁੰਡ ਕਢਣੇ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾ ਦੇਨੀ ਆਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾ ਝਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਘੁੱਟੇ ਜਜ਼ਬੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗਿੱਧੇ ਵੇਲੇ ਜੋ ਟੱਪੇ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੋਲੀਆਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਲੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਤੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਤੱਪਦੀ ਭੱਠੀ ਦੇ ਉਬਾਲ ਹਨ।

ਸੰਮੀ

ਸੰਮੀ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਨਾਚ ਹੈ। ਵੰਡਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਹ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰਚਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਨਾਚ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗਿੱਧੇ' ਵਾਂਗ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੱਚਣ ਵੇਲੇ ਤੀਵੀਆਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੁੰਮਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਆ ਕੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫ਼ਿਰ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਉੱਪਰ ਵਲ ਉਲਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਲਟਕਾ ਕੇ ਚੁੱਟਕੀਆਂ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫ਼ਿਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਉੱਪਰ ਵਲ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਤੇ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਲਟਕਾ ਕੇ, ਚੁੱਟਕੀਆਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਲੱਕ ਨੂੰ ਲਚਕਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਰ ਅੱਗੇ ਵਲ ਝੁੱਕ ਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀਆਂ, ਅੱਗੇ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧਮਕ, ਚੁੱਟਕੀਆਂ ਤੇ ਤਾੜੀ ਨਾਲ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਹੈ। ਬਸ, ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰ ਕੇ ਕਦੇ ਚੁੱਟਕੀ ਭਰਨਾ, ਕਦੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰਨੀ, ਕਦੇ ਲੱਕ ਨੂੰ ਲਚਕਾਣਾ, ਕਦੇ ਅੱਗੇ ਤੇ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਝੁਕਣਾ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਧਮਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ। ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ, ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਆਪਣੇ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਾ ਕੇ, ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਤੀ ਅਨੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਬਿਹਬਲ ਹੋਈ ਤੜ੍ਹਪ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਚ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੀਤ-ਗਾਥਾ ਢੋਲ-ਸੰਮੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਹਬਤ ਦਾ ਨਾਚ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਮੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ 'ਢੋਲੇਂ' ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਚ ਦੀ ਹਰ ਅਦਾ . J ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਢੋਲ ਸੰਮੀਂ' ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਗਾਥਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਨਾਚ ਤੋਂ ਗੀਤ ਦੀ

की बात है !

"मांने किं रुंपया किंसने चुंराया," लिब ने अपनी भाषा में कहा, "किंसी नें किंसी को चुराते देंखा नहीं । भूंत नें तों नंहीं लिंया ? भूंत नें हीं लिंया हैं । निंश्चय हीं भूंत नें लिंया हैं । आंदमी नें चुंराया होंता तों बैंग संमेत चुंराया होता । तिंरपन पैंसा छोंड़ गंया हैं । नंहीं, आंदमी नें नहीं लिंया ।"

लिब स्टेशन की ओर दौड़ पड़ा ।

कारदुग ने सोचा, गाड़ी छूटने से पहले घंटा बजता है । घंटा अब तक बजा नहीं । लिब को जल्दी आने के लिए कहा था । शायद अब वह लौट रहा हो । कारदुग घंटा बजने की प्रतीक्षा करता– करता परेशान हो चला । उस आदमी ने कहा था कि गाड़ी थोड़ी ही देर में छूटेगी, पर बहुत समय बीत गया है । शायद इतने समय को ही पंद्रह मिनट कहते हैं ।

इसी समय घंटा बज उठा । कारदुग ने सड़क की ओर देखा — लिब अब तक नहीं लौटा । उसने लिब के सामान की ओर देखा और उसके बाद तेजी से ट्रेन पर चढ़ गया । अब भी गाड़ी खिसकी नहीं । उसे बड़ी अकुलाहट होने लगी — कब छूटती है गाड़ी । उसने प्लेटफॉर्म की ओर देखा — लिब अब तक नहीं लौटा । उसका सामान प्लेटफॉर्म पर पड़ा है ।

थोड़ी देर बाद गाड़ी ने सीटी दी । तुरंत गार्ड ने भी सीटी बजाई । रेल धीरे-धीरे खिसकने लगी । कारदुग ने खिड़की से प्लेटफार्म की ओर देखा — वह रहा लिब...आ रहा है । उसने मन-ही-मन कहा — वह हांफते हुए मुझे ढूंढ़ रहा है ।

लिब ने ट्रेन की ओर देखा — उसे कारदुग का चेहरा दिखाई पड़ा । "कांरदुग," लिब ने चिल्लाकर पुकारा, "कांरदुग, कांरदुग !" उसने अपना सामान उठाया और कारदुग की ओर देखते हुए गाड़ी की ओर दौड़ा — "कांरदुग, रुंकना कांरदुग; रुंकना, कांरदुग रुंकना, मुंझे छोंड़कर मंत जां कांरदुग, छोंड़कर मंत जां !"

न कारदुग रुका, न ट्रेन । ट्रेन क्षिप्र गति से लिब को पीछे छोड़ती हुई आगे बढ़ने लगी । लिब ट्रेन के पीछे-पीछे दौड़ता रहा — "कांरदुग, कांरदुग, रुंकना, रुंकना, रुंको, रुंको कांरदुग, मुंझे छोंड़कर मंत जां कांरदुग, छोंड़कर मंत जां !" गाड़ी बहुत दूर चली गई । अब उसकी झिलमिलाहट ही दिखाई दे रही है । जब लिब को ट्रेन और कारदुग के रुकने की कोई आशा न रही, तो वह बहुत जोर से चिल्लाया — "कांरदुग, लिंयि सें मेंरी बांत कंहना, मैं यंहां रुंपयों कें सांथ हीं खों गंया कंहना, कंहना किं मैं मंर गंया ! उंसे जिंदा रंहने कें लिंए कंहना । सिंराम कें लिएं जिंदा रंहने कें लिंए कंहना !" फिर उसने भर्राई आवाज में चिल्लाकर कहा, "लिंयि औंर सिंराम कां मुंह फिर न देख सका । लिंयि सें कंहना किं सिंराम कों दंरबे में नं रंखकर मंचान पंर रंखेगी, सिंराम कों मेंरे बिंस्तर पंर सोंने देंगी; लिंयि कों सिंराम कें लिंए जींना होंगा । सिंराम कों लिंयि कें लिंए जींना होंगा; लिंयि सें कंहना किं मेंरे लिंए रोंए नंहीं । लिंयि सें कंहना किं मेंरी मृंत्यु कीं खंबर पांकर सिंराम रोंए तों वंह उंसे ढांढ़स बंधाए ।" और गाड़ी जब बहुत दूरी पर ओझल हो गई तो लिब की आवाज आंसुओं में ढुलककर खामोश हो गई ।

लिब दौड़ता-दौड़ता निढाल हो गया था । वह रेल की पटरी पर बैठ रहा । उसने माथे पर हाथ रखकर सिर झुका लिया । उसने सोचा — जीवन में एक बार भी जिसका परिचय

ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਅੱਧੇ ਧੜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਕੱਸ ਕੇ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੋ ਛਿਣ ਉਛਾਲਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧਮਕ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨੱਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਹਫ਼ ਨਾ ਜਾਣ। ਨੱਚਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਤਾਲ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੜੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਜੇ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਲਹਿਰਦੀਆਂ ਤੇ ਗੁੱਤਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੱਪਣੀ ਵਾਂਗ ਤਰਦੀਆਂ ਅਜਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਕਲੀ ਨਾਲ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਪਿਓ ਤੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਕੇ ਘਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੱਸਾਂ ਨਨਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਇਹ ਗੀਤ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰਛਲ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਦੇ ਉਛਾਲੇ ਹਨ :

ਗਈ ਸਾਂ ਮੈਂ ਗੰਗਾ
ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਈ ਵੰਗਾਂ
ਸਮਾਨੀ ਮੇਰਾ ਘਗਰਾ
ਮੈਂ ਕਿਹੜੀ ਕਿੱਲੀ ਟੰਗਾਂ
ਨੀ ਮੈਂ ਏਸ ਕਿੱਲੀ ਟੰਗਾਂ
ਨੀ ਮੈਂ ਓਸ ਕਿੱਲੀ ਟੰਗਾਂ

'ਲੁਡੀ' ਤੇ 'ਝੁੰਮਰ' ਦੋ ਹੋਰ ਉਲਾਸ ਤੇ ਅਨੰਦ ਪੂਰਣ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਹਨ, ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਨੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੁਡੀ ਨਾਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਫ਼ਤਹ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਚ ਵੀ ਢੋਲ ਦੇ ਤਾਲ ਉਤੇ ਹੀ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੱਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਰ ਕੇ ਕਦੇ ਇੱਕ ਪੈਰ ਉਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਦੂਜੇ ਉਤੇ। ਇੱਕ ਪੈਰ ਉਤੇ ਉਛਲਦਿਆਂ ਦੂਜਾ ਪੈਰ ਤੇ ਬਾਂਹ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਦੇ ਅੱਗੇ ਵਲ ਤੇ ਕਦੇ ਪਿੱਛਾਂਹ ਵਲ ਇੱਕ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਝੁੱਕਦੇ ਤੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਮੋਢੇ ਮਟਕਾਂਦੇ ਤੇ ਲੱਕ ਲਚਕਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਇੱਕ ਪੈਰ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲਾਟੂ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਲੁੱਡੀ ਨਾਲ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਦਿਲ ਦੀ ਅਥਾਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਭਖ਼ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਹੁਲਾਰਿਆਂ ਤੇ ਥਰਕਣ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੁੱਡੀ ਮਰਦ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ।

'ਝੁੰਮਰ' ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਵੀ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਤੇ ਜਾਂਗਲੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਚ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਇਲਪੁਰ, ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨਾਚ ਨੂੰ ਨੱਚਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਹ ਨਾਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਚ ਢੋਲ ਦੇ

घर की मुंडेर से उस घर की मुंडेर पर उड़ते फिर रहे हैं। कई यहां-वहां पेड़ों की डालों पर बैठे कांव-कांव कर रहे हैं। उसने पूरब की ओर देखा। सूरज थोड़ी दूर पर सुपारी के पेड़ के ठीक ऊपर आ गया है। लिब ने सोचा — यहां का सूरज भी अलग है। हमारे यहां तो सूरज पहाड़ के ऊपर से उदित होता है। पर यहां तो पहाड़ है ही नहीं। क्षितिज पार की धरती से उग आता है।

अब मैं किधर जाऊं — उसने सोचा — बुद्धू की तरह यहां बैठा नहीं रह सकता। लोग मुझे बुद्धू कहते हैं। शायद बुद्धू कहने के अनेक कारण हों। मैं खुद नहीं जानता। संभव है, चूंकि मैं बहुत सारी बातें नहीं जानता, इसीलिए लोग बुद्धू कहते हों। या फिर मेरी सूरत ही बुद्धू जैसी हो। संभव है, मेरा स्वर खराब होने के कारण लोग मुझे बुद्धू कहते हों। या फिर किसी के साथ तू-तू मैं-मैं न कर, पांवों के दबाव से कुम्हलाई कोमल घास की तरह सबके सामने विनम्र बने रहने के कारण लोग मुझे बुद्धू कहते हों। इन्हीं कारणों से शायद कारदुग मुझे यहां अकेला छोड़कर तमाशा देखना चाहता हो, जैसा कि बच्चे हंसी-मजाक में करते हैं। शायद वह मुझे आदमी ही नहीं समझता। गाड़ी छूटने तक मैं लौट नहीं सका, क्या इसीलिए एक आदमी को छोड़कर चल देना चाहिए ? गाड़ी मेरे आने से पहले जा रही थी, तो जाने देता। आज नहीं जा सका, तो कल जा सकता था। एक दिन बचाने के लिए एक आदमी को ऐसे अपरिचित स्थान पर छोड़कर आखिर क्यों गया ? आदमी के दिल में थोड़ी-सी तो दया नहीं चाहिए। आदमी कुत्ते पर भी दया करता है। तब क्या मैं कारदुग की नजर में काठ का एक टुकड़ा-भर हूं ? काठ के कुंदे को नदी की धारा में प्रवाहित कर मजा लूटना चाहता है ? इस तरह का मजा लूटने के लिए ही वह मुझे यहां लाया था ? लियि ने मना किया था। उसके अनुनय-विनय करने पर भी उसने अनिच्छा से स्वीकृति दी थी। मुझे यहां छोड़ जाने में उसका क्या लाभ हुआ ? उसका कोई-न-कोई लाभ अवश्य हुआ है। अन्यथा, यह जानते हुए भी कि मैं यहां के लोगों की भाषा और गली-कूचे नहीं जानता, वह मुझे छोड़कर नहीं जाता। क्या हो सकता है लाभ उसका ? लिब सोचने लगा।

बहुत सोचने-समझने के बाद लिब इस निश्चय पर पहुंचा कि उसका लाभ हुआ है। अब समझा। कारदुग, तू पकड़ा गया ! रुपए तूने ही चुराए हैं। कल शाम को मैं होटल के प्रांगण में बैठा था और तू भीतर था। जब मैं प्रांगण की ओर जा रहा था, तब तूने पूछा था कि मैंने रुपए कहां रखे। कल पूरे दिन तू मेरे प्रति कठोर व्यवहार कर रहा था, पर शाम को जब मैं सड़क पर खड़ा था, तू घूमने के लिए बाहर आया और अचानक बहुत उदार हो गया था — अब आया समझ में उसका रहस्य। कल तुझे इतना उदार देखकर मुझे अचरज हुआ था। मुझे याद नहीं आता कि तू कभी मेरे प्रति इतना उदार हुआ हो। तूने चोरी के ही उद्देश्य से कल रात मुझे रुपयों का बैग नहीं खोलने दिया। यदि कल बैग खोलकर देखा होता, तो तेरी चोरी कल ही पकड़ में आ गई होती। आज स्टेशन पर ही तूने बैग खोलकर देखने का अवसर दिया और झूठमूठ होटल तक दौड़ाया। तूने यह सोचने तक का समय नहीं दिया कि रुपया किसने लिया। इसीलिए तूने मुझे छोड़कर अपने आपको बचाने का षड्यंत्र रचा। धन्य है तेरी बिलार बुद्धि। धन्य है तेरा पिशाच आचरण। आदमी खुद ही अपना यम नहीं देख पाता। यदि देख पाता

8. ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ

ਸੰਗੀਤ ਉਹ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਪਛਾਣਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਧੁਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਰਸ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ, ਸਮਿਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਤਾਲਬਧ ਸੁਭਾਵਕ ਉਛਾਲ ਹਨ, ਜੋ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਤੁਰਦੇ, ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸੰਗੀਤ, ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ, ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਢੋਲਕੀ ਦਾ ਤਾਲ ਛਣਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਬਾਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇੱਕਰਸ ਹੋ ਕੇ ਰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ-ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਨੱਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਸਹਿਜ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਗਾਇਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦੇ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ, ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਣਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੀਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਗਾਣ ਦੀ ਰੀਝ ਮਚਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਂਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ, ਉਹ, ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਉਂਦੀ ਵਿਗਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗਾਇਕ, ਭੱਟ, ਰਾਸਧਾਰੀਆ, ਇਸ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਮਾਂਜ ਚਮਕਾ ਕੇ, ਪੱਕਾ ਰਸਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਣ ਲਈ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪੋਥੀਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਕੁੱਖ ਉਤੇ ਨਹੀਂ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਉਤੇ ਜੰਮਦੇ ਪਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਨੱਚਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਘੀ ਜੰਮਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਘੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਉਸ ਦੀ ਮਧੁਰ ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਤੱਤ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ, ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਘੁੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੰਦ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਗੀਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਚਮੜੀ ਹਨ, ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੀ ਰੂਹ ਤਾਂ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਧੁਨੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਦੇ

आदमी क्या कह रहा है। शायद मुझसे भी मोटे कागज का टुकड़ा मांग रहा है।

"मेंरे पांस मोंटे कांगज कां टुंकड़ा नंहीं हैं।" उसने अपनी भाषा में कहा।

"टिकट दो।" इस बार आदमी ने जोर से कहा।

"कंहा नं,नंहीं हैं।"

"शायद यह आदमी कुझ समझ नहीं रहा," आदमी ने कहा, "हमें टिकट दो।"

"हैं हीं नहीं तों दें कैंसे?"

"यह कुछ नहीं समझता, असमिया भी नहीं समझता और हिंदी भी नहीं।" और एक टिकट दिखाकर कहा, "ऐसा टिकट मुझे दो।"

"संमझता हूं, मेंरे पांस नंहीं हैं।"

"यह टिकट खरीदे बिना ही गाड़ी में बैठ गया है। लाओ अपना झोला।" उसने लिब के झोले को दिखाकर हाथ फैलाया।

"झोंला तुंम्हें क्यों दूंगा? कांरदुग नें तिंरपन पैंसा छोंड़ दिंया हैं, वंह भीं तूं लेंना चांहता हैं। नंहीं देंना।" लिब ने झोले को दोनों हाथों से कसकर पकड़ा।

"लाओ झोला!" इस बार आदमी ने गुस्से में कहा।

लिब ने मन-ही-मन कहा — यह तो झोला मांग ही रहा है, पर मैं देनेवाला नहीं। ये पैसे मैं किसी को छूने नहीं दूंगा, मुझे इनकी जरूरत है।

"दो झोला!" आदमी ने इस बार धमकाकर कहा।

लिब आदमी के चेहरे की ओर हतप्रभ होकर देखता रहा। उसने मन-ही-मन कहा — यह मुझे डराना चाहता है, पर मैं झोला नहीं दे सकता। झोले के अंदर बैग में कारदुग के छोड़े तिरपन पैसे हैं।

"लाओ जल्दी!" आदमी ने लिब के हाथ से झोला छीन लेना चाहा।

लिब ने सोचा — यह झोला छीनना चाह रहा है। क्यों न बैग निकालकर खाली झोला इसे दे दूं। जैसे ही वह झोले से बैग निकालने लगा, वैसे ही आदमी ने बैग सहित झोला झपट लिया।

लिब आदमी की ओर अवाक् होकर देखता रहा। यह पैसे ले लेगा—तिरपन पैसे। इसका मतलब कि मेरी मौत सुनिश्चित है। यदि किसी तरह खाली पेट शैखोवाघाट पहुंच जाता तो बच सकता था। ब्रह्मपुत्र नदी पार हो जाने पर सदिया में भूख से मरने का भय नहीं। वहां अपनी भाषा जाननेवाले बहुत लोग हैं। पर ब्रह्मपुत्र पार होने के लिए सैंतीस पैसे चाहिए। पैसा न देने पर नाव में बैठने नहीं देगा। लिथि, अब तू मेरा मुंह नहीं देख पाएगी। इस अनजाने देश की मिट्टी ही मेरा अंतिम आश्रय बनेगी। तू मेरी अस्थियां तलाशती यहां मत आना। सिराम को छोड़कर कहीं मत जाना। तू सिराम के साथ जिंदा रह। जब तक सिराम जीवित है, तू भी मरेगी नहीं।

उजली पोशाकवाले आदमी ने लिब के झोले के अंदर हाथ डालकर देखा, कुछ नहीं है। दो कमीजें हैं — एक पुरानी और दूसरी थोड़ी नई। उसने बैग खोलकर देखा, उसमें भी कुछ

ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਰੜਾ ਨਹੀਂ, ਟਹਿਣ ਵਾਂਗ ਲਚਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਪ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਸੁਰ-ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਵੀ ਸੋਹਣੇ ਨਿੱਖਰੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਧਾਰਣਾਂ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਮਾਹੀਏ' ਤੇ 'ਢੋਲੇ' ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟੀ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾਂ ਵੀ ਵਖਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਗੀਤ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਗਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਧਾਰਣਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਸਾਜ਼ ਭਾਵੇਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾੜੀ ਤੇ ਚੁਟਕੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਲ ਵਾਹੁੰਦਾ ਕਿਸਾਨ, ਗੱਡੇ ਨੂੰ ਹਿੱਕਦਾ ਗੱਡੀਵਾਨ, ਗੋਡੀ ਕਰਦਾ ਸੇਪੀ ਜਾਂ ਮੌਜ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਗਭਰੂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਹੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟੀਆਂ ਚੁੱਗਦੇ ਲੇਤਰੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿੰਞਣਾਂ ਵਿਚ ਚਰਖ਼ੇ ਕਤਦੀਆਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਕੰਮ ਦੀ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਜਦੋਂ ਮੌਜ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਦਿਲ ਦੇ ਤੂੰਬੇ ਉਤੇ ਹੀ ਗੀਤ ਛੋਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਕੇਵਲ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਇਕੱਠਾਂ ਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹਾਂ ਸਮੇਂ ਗੀਤ ਢੋਲਕੀ ਦੀ ਤਾਲ ਉਤੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਢੋਲਕੀ ਦੇ ਗੀਤ' ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢੋਲਕੀ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਢੋਲਕੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਇੱਕ ਨਸ਼ਾ ਧੂੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਠਾਂ ਉਤੇ ਗੀਤ ਨੱਚਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਢੋਲਕੀ ਦੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਜੰਮਦਾ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੋਲਕੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਢੋਲਕੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਜਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗੁੱਡੀ ਗੁੱਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੀਆਂ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਢੋਲਕੀ ਉਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ, ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੰਗ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੰਡਨ, ਮੰਗਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲਕੀ ਦੀ ਕੁਰਕੁਟ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਤਾਂ ਢੋਲਕੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਢੋਲਕੀ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਸੱਖਣੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਉਤੇ ਰੋੜੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੜੇ ਦੇ ਤਾਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਸ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘੜਿਆ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਰੋੜੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਢੋਲਕੀ ਮਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਕੀਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਢੋਲਕੀ ਉੱਪਰ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਦਿਲ

"आ सकता हूं न ?" कारदुग से आवाज बदलकर कहा ।

"कौन है, आ जाओ ।"

कारदुग अंदर आया ।

"अच्छा, कारदुग भैया," लियि ने चकित होकर पूछा, "भैया कहां हैं ?"

"क्या वह अब तक नहीं लौटा ?" कारदुग ने आश्चर्य से प्रतिप्रश्न किया, "मुझसे पहले उसे ही आना चाहिए था । मैं तो उससे मिलने ही आया हूं ।"

"तब उसका हुआ क्या ?" लियि ने घबराकर कहा, "एक साथ ही क्यों नहीं आए ? जल्दी बोल, बोल न जल्दी, क्या हुआ ?"

"आहो, अब समझा, डरने की कोई बात नहीं । ईश्वर जरूर उसकी मदद करेगा ।"

"क्या हुआ उसे ? जल्दी कहता क्यों नहीं ? कह जल्दी ।"

"धीरज रख लियि, डरने की कोई बात नहीं है । परसों सुबह डिब्रूगढ़ से लौटते समय रेलवे स्टेशन पर टिकट के लिए पैसा निकालते समय जब उसने बैग खोला, तब देखा कि उसमें रुपया नहीं है । रुपए गायब पाकर उसकी हालत बड़ी दयनीय हो गई । मुंह की बोलती बंद हो गई । उसने रोनी सूरत से मेरी ओर देखा । मुझे बड़ी दया आई । यह पूछने पर कि रुपया कहां रखा था, उसने कहा कि बिस्तर पर तकिए के नीचे रखा था । मैंने सोचा – होटल के आदमी चुरा सकते हैं, इसीलिए उसे होटल भेज दिया । उसे जल्दी लौटने के लिए कहा । पर उसे बहुत देर हो गई । उसकी प्रतीक्षा कर ही रहा था कि गाड़ी खुलने का समय हो गया । थोड़ी देर बाद वह आया । मैंने उसे पुकारा पर स्टेशन पर लोगों की अपार भीड़ थी, सिर के बालों से भी ज्यादा लोग । इतने लोगों की भीड़ में शायद उसने मुझे देखा नहीं । वह भीड़ में खो गया । मैंने सोचा, वह गाड़ी में बैठ गया है, अच्छी ही हुआ । अब तक रेल की रफ्तार तेज होने लगी थी । मैं एक डिब्बे में चढ़ गया । मैंने तिनसुकिया तक का टिकट कटाया था । तिनसुकिया में उतरकर मैंने गाड़ी के प्रत्येक डिब्बे में उसे ढूंढ़ा, पर जब तक कई डब्बे बाकी रह गए थे कि तभी गाड़ी चल पड़ी । मैंने सोचा, वह उन्हीं कई-एक डब्बों में से किसी एक में बैठा होगा । मैंने चिंता का कोई कारण नहीं देखा । क्योंकि रेल शैखोवाघाट के डाङरी स्टेशन तक जाती है । मैं बस-अड्डा गया । दुर्भाग्य से, मेरे पहुंचने से पहले ही बस खुल चुकी थी । सारे दिन बस-अड्डे पर ही रहना पड़ा । दोपहर की बस में बैठा जो शाम को शैखोवाघाट पहुंची । घाट की नाव पहले ही सदिया के लिए जा चुकी थी । रात शैखोवाघाट पर बिताई और कल ही सदिया पहुंचा । आज रलुङ् गांव होते हुए आया हूं । सोचा था कि लिब कल ही घर आ गया होगा, इसीलिए उसका समाचार मालूम करने आया था ।"

"अब मैं क्या करूं," लियि व्याकुल हो गई, "क्या करूं, क्या करूं ।" वह रो पड़ी, "भैया, तू कहां है ? कहां है ? जल्दी आ, आ जल्दी । मुझे अकेले छोड़कर मत जाना, जल्दी आना । तू नहीं आया तो मैं मर जाऊंगी, मर जाऊंगी ।" वह फफक-फफककर रोने लगी ।

"मेरा विश्वास कर, लियि," कारदुग ने ढांढ़स बढ़ाते हुए कहा, "चिंता की कोई बात नहीं है । वह कल-परसों तक घर लौटेगा ही । उस ओर वह गया नहीं है, इसीलिए शायद रास्ता भूल गया है । रास्ता भूलने पर एक दिन की देरी हो सकती है । ऐसा नहीं कि वहीं रह जाएगा ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਰਿਆ ਤੇ ਸਥਾਂ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਸਬੀ ਗਵੱਈਏ, ਕਵੀਸ਼ਰ, ਢਾਡੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸਾਕੇ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਧੂੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚੋਖੀ ਰਾਤ ਗਈ ਤਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਗਭਰੂ ਤੇ ਬਿਰਧ, ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਜਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਕੀਲੇ ਬੈਠੇ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਝਰਨੇ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਸਬੀ ਗਾਇਕ ਰੰਗ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਿੰਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕਤਾਰਾ, ਢੱਡ, ਰਬਾਬ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਲੋਕੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਰ ਕਸਬੀ ਕੱਥਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਰਸੀਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਵੀਂ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ, ਸਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਨ ਵਾਲਾ ਭਾਗ, ਕਾਵਿ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਵੱਈਏ ਲੋਕ-ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕਥਾਕਾਰ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ, ਸਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ, ਬੀਰਤਾ, ਸਾਹਸ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਅਨੂਠੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ; ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਤੇ ਜੀਊਣਾ ਮੋੜ; ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੇਖ਼ਾਂ ਆਦਿ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਜੀਅ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਕਿੱਸਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਣਾਂ ਵਿਚ ਗਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਸੋਗੀ ਹੇਕ ਵਿਚ ਅਲਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਕੂਠਾ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਣ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਕੰਨ ਉਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉੱਪਰ ਵਲ ਕੂਕਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਾਰਿਆ ਉਹਦੇ ਗਮਾਨ ਨੇ
ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਰੀ ਕਟਾਰੀ ਖਾ।
ਲੋਥਾਂ ਰਹੀਆਂ ਜੰਡ ਹੇਠ
ਬੁੱਤ ਵੜੇ ਬਹਿਸ਼ਤੀਂ ਜਾ।
ਕੋਈ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਮਰ ਗਿਆ
ਕਿੰਨੇ ਨਾ ਮਾਰੀ ਧਾ।
ਭਾਈ ਹੁੰਦੇ ਬਹੁੜਦੇ
ਦੁੱਖ ਲੈਂਦੇ ਵੰਡਾ।
ਹਾਇ ਵੇ ਮਿਰਜ਼ਿਆ...

रोती रही।

"यह सब कुछ चिंता करने की जरूरत नहीं। भूख लगने की बात सही है। लेकिन वह जंगल में नहीं, लोगों के बीच है। भूख लगेगी तो किसी घर से मांगकर खा लेगा। वहां कितने लोग बिना कोई काम-धाम किए पूरे दिन यूं ही भटकते रहते हैं और दूसरों के सामने हाथ फैलाकर पेट भर लेते हैं। लिब ने खुद भी ऐसे लोगों को देखा है। भूख लगने पर वह भी वैसा ही करेगा। और फिर, हम जिस होटल में थे, वहां के लोगों से भी मांगकर खा सकता है। होटलवाले जानते हैं कि लिब का रुपया खो गया है। लोगों के हृदय में दया होती है। यह कहने पर कि भूख लगी है, खाने के लिए कुछ भी नहीं है, ज्यादा नहीं तो कुछ-न-कुछ जरूर मिल जाता है। सबसे बड़ी बात, होटल के रमेश नामक एक आदमी से उसकी अच्छी जान-पहचान हो गई है। यदि होटल के दूसरे लोग न भी दें, रमेश उसे खाने के लिए जरूर देगा। और यदि वह डिबुरू में नहीं है, तो उसी दिन की रेल से शैखोवाघाट जरूर आ गया है। कल-परसों तक वह घर पहुंच जाएगा।"

"यदि वह शैखोवाघाट नहीं पहुंचा, तब असमिया न जानने के कारण लोगों के बीच रहने पर भी मांगकर कैसे खा सकता है?"

"पांगुम जिस तरह मांगकर खाता है, वैसे ही।"

कुछ पल तक चुप्पी रही।

"अच्छा लियि, चिंता मत कर," कारदुग ने फिर कहा, "मैं हूं न। एक-दो दिन इंतजार कर। वह लौट आएगा। और यदि न लौटे, तब मैं खुद उसे खोजने निकलूंगा।"

"पर मेरा मन तो मानता ही नहीं कि वह अब तक जिंदा है।"

"ऐसी अमंगल बात मत कहना! तू ज्यादा ही चिंतित हो रही है। तभी तो ऐसी बात सोच रही है। वह निश्चय ही कुशलपूर्वक है। फिर मैंने उसे थोड़ी-सी असमिया सिखा दी है। भात खाऊंगा, पानी पीऊंगा, भूख लगी है, प्यास लगी है — यह सब मैंने उसे सिखा दिया है। वह इन सब शब्दों को अपने आप कई बार दुहराया करता था। जब यह सब जानता है, तब उसे कोई भय नहीं — मांगकर खा सकता है।"

"पर उसे तो किसी से कोई चीज मांगने में लाज आती है।"

"वह सब अपने घर में है। जब आदमी लाचार होता है, तब लाज-भय कुछ भी नहीं रह जाता।"

कुछ क्षण की खामोशी।

"लियि!" कारदुग ने पुकारा।

"क्या है?" लियि ने कारदुग की ओर देखा। वह अंगीठी की ओर देख रहा है।

"तुझसे एक बात कहना चाह रहा था, पर अब तक कह नहीं सका।"

"क्या?"

"तूने एक दिन कहा था कि मुझसे भूल हुई।"

"क्या?"

ਮੂਲ ਭਾਵ ਦੂਜੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਤੁੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁੱਕਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜਜਬੇ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰਲ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਬੋਧ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਸਰੂਪ ਮੂਰਤ ਵਾਂਗ ਉਕਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਸਿੱਧਾ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਟੁੰਬਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਟੱਪਾ ਪੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਵਾਦ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੰਦੂਰੀ ਤਾਈ ਹੋਈ ਆ
ਬਾਲਣ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ
ਰੋਟੀ ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਆ।
ਇਹ ਬੱਦਲ ਜੋ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇ
ਧੂੰਏਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ
ਅਸਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਨੇ।

ਮਾਹੀਆ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰਾਗਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪਹਾੜੀ', 'ਸਿੰਧੀ', 'ਭੈਰਵੀ' ਅਤੇ 'ਸਿੰਧੜਾ' ਆਦਿ। ਮਾਹੀਏ ਦੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧੁਨੀ 'ਮਾਂਡ' ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਂਡ' ਬੜੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਰਾਗਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗਾਏ ਮਾਹੀਏ ਦੇ ਟੱਪੇ ਸਿੱਧੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 'ਢੋਲਾ' ਹੈ। ਮਾਹੀਏ ਵਾਂਗ ਢੋਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਮਚਲ ਰਹੇ ਜਜਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਗੁਧੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ, ਮਾਹੀਏ ਵਾਂਗ ਹੀ, 'ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ' ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜਬਿਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਢੋਲਾ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਢੋਲੇ, ਰੂਪ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ, ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਢੋਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਢੋਲਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੱਝਵਾਂ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਸੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਟੁੱਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਟੁੱਕੜੀ ਤਿੰਨ ਸੱਤਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸੱਤਰਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤੀਜੀ ਦਾ ਨਹੀਂ; ਦੂਜੀ ਟੁੱਕੜੀ ਦੋ ਸੱਤਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਟੁੱਕੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਚਕਾਚੌਂਦ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਟੁੱਕੜੀ ਢੋਲੇ ਦੀ ਇੱਕਾਈ ਦਾ ਬੱਝਵਾਂ ਅੰਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਭਾਵ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੋਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਲੀ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਦੂਜੀ ਕਲੀ, ਕਿਸੇ ਢੋਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਹਰ ਢੋਲੇ ਨਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਜਿਥੇ ਢੁੱਕ ਜਾਵੇ, ਢੁੱਕਾ ਕੇ ਗਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਮੇਰਾ ਢੋਲਾ ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਣੀ
ਢੋਲੇ ਕਧਾ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆ ਪਾਣੀ
ਦੁੱਧ ਚਾ ਦੇਸਾਂ, ਜੀਵੇਂ ਢੋਲਾ।
ਢੋਲ ਰੰਗਲਾ
ਚਿੱਟੀ ਤੇਰੀ ਪੱਗੜੀ ਗੁਲਾਬੀ ਸ਼ਮਲਾ।

"बताता हूं।"

"बता।"

"अच्छा,बता तेरा क्या विचार है ?"

"मतलब ?"

"मतलब...मैं तुझे ही चाहता हूं।"

लियि ने गुस्से में आग-बबूला होकर कारदुग को देखा।

"मैं सच कहता हूं," कारदुग ने गंभीर होकर कहा, "यदि मैंने गचि से विवाह न किया होता,तो तुझे कब का ब्याहकर ले गया होता। तुझे बचपन से ही देखता आ रहा हूं,तेरे समान पवित्र चरित्र की लड़की मैंने कहीं नहीं देखी। काम-धाम में भी तेरे जैसी लड़की शायद नहीं। मैं तुझे प्यार करता हूं। अभी से नहीं,बहुत पहले से ही तुझे चाहता हूं। तुझसे ब्याह करने की बात मैं पहले से ही सोच रहा था। लेकिन इसी बीच मां ने गचि से मेरा विवाह निश्चित कर दिया। मैंने आपत्ति भी की थी,पर मां वगैरह ने विवाह के लिए जोर दिया। ऐसा कहा जाता है कि माता-पिता की बात न मानने पर मृत्यु के बाद भी उनकी आत्मा अपने अवज्ञाकारी बच्चों के प्रति विद्रोही बनी रहती है। इसीलिए बाद में मैं उन लोगों की बात मान गया। पर अब गचि के चरित्र का अधःपतन हो चुका है। अब मां-बाप भी उससे घृणा करने लगे हैं। मुझे उन लोगों पर क्रोध आता है। यदि उन्होंने जोर न दिया होता तो यह समस्या पैदा ही न हुई होती। वे लोग भी अब पछता रहे हैं। अब उन लोगों ने लड़की चुनने का भार मुझ पर छोड़ दिया है। मैं तुझे चुन रहा हूं। मैं तुझसे ही विवाह करूंगा। विवाह जल्द ही हो जाएगा। आशा करता हूं कि तुझे कोई आपत्ति नहीं होगी।"

लियि का मन हुआ कि वह चिल्ला-चिल्लाकर कारदुग को गाली दे,लेकिन उसने कहा कुछ और।

"तू मुझसे मजाक तो नहीं कर रहा ?"

"मैंने आज तक तुझसे मजाक नहीं किया।"

"यदि मैं कहूं कि तुझे नहीं चाहती !"

"तू ऐसा कहेगी,तो मैं निरुपाय हो जाऊंगा,क्योंकि तेरा भी एक अपना मन है। तुझ पर किसी चीज की तरह दावा करने का मेरा अधिकार नहीं। अतः मैं जिस अधिकार से तुझसे विवाह करने का दावा कर सकता हूं,वह अधिकार मैं तुझसे मांग रहा हूं। तुझे मेरे साथ विवाह करना ही होगा।"

"अच्छा,तू मुझे पहले से ही चाहता है। गचि के साथ विवाह से पहले से ही तू मुझे चाह रहा है,और गचि से विवाह करने की तेरी इच्छा नहीं थी। तब क्या तू गचि से विवाह के बाद भी मेरे बारे में सोचता रहा था ?"

"जरूर।"

"गचि का चरित्र बर्बाद हो गया। इसीलिए तुझे पश्चात्ताप हो रहा है कि तुझे उससे विवाह ही नहीं करना चाहिए था। लेकिन उससे पहले तो तुझे पछतावा नहीं हुआ। उससे विवाह करके तू खुश ही था।"

ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਠ ਵਿਚ ਦੇ।
ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਲੈ ਪਤਣ 'ਤੇ ਖੜੀਏ
ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਊ।
ਲਾਲੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕੇ
ਅੱਖ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦੀ ਦੁੱਖੇ।

ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ 'ਬੋਲੀ' ਇੱਕ ਤੁੱਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਬੋਲੀਆਂ ਦੋ, ਚਾਰ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਤੁੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਗਿੱਧਾ ਪਾਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗਭਰੂ ਭੰਗੜਾ ਨੱਚਦਿਆਂ 'ਬੋਲੀ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਲਾਣ ਤੇ ਵਰਚਾਣ ਲਈ ਲੋਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਲੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਝੀਣੀ, ਲਮਕਵੀ ਤੇ ਧੀਮੀ ਹੇਕ ਵਿਚ ਇੰਜ ਅਲਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਜਾਦੂ ਧੂੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਲਾ ਦੁਆਲ਼ਾ ਅਲਸਾਇਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਾ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁੱਕਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ, ਪਰ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਬੜਾ ਚਟਪਟਾ। ਹਰ ਤੁੱਕ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਗੁਣਗੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਫੁੱਵਾਰੇ ਵਾਂਗ ਝਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਊਂ ਊਂ ਊਂ' 'ਕੂ ਹੂੰ' 'ਕੂ ਹੂੰ'। ਲੋਰੀ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਨੋਖੀ ਮਸਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਰੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ 'ਤਿਲੰਗ' ਤੇ 'ਭੈਰਵੀ' ਰਾਗਣੀ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਦੂਰ ਵੇ ਕੁੱਤਿਆ
ਢੰਨਾ ਤਲੈ ਸੁੱਤਿਆ
ਢੰਨ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ
ਲਾਡੋ ਬੜੀ ਸਿਆਣੀ

ਇਹ ਲੋਰੀ 'ਭੈਰਵੀ' ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਤੇ ਵੈਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਲੈਅਬਧ ਵਿਰਲਾਪ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਨਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਦਿਲ ਚੀਰਵਾਂ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਣ 'ਭੈਰਵੀਂ' ਰਾਗਣੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੱਠੀ, ਝੀਣੀ, ਸੋਗੀ ਤੇ ਲਮਕਾਈ ਹੋਈ ਹੇਕ ਵਿਚ ਅਲਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਚ ਵਿਚ 'ਹੂ ਕੂੰ', 'ਮੈਂ ਪਟੀ ਗਈ' 'ਮੈਂ ਮਾਰੀ ਗਈ,' ਆਦਿ ਦੇ ਕੀਰਨੇ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

'ਕਿਕਲੀ' ਤੇ 'ਥਾਲ' ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਹੜੀ ਤੇ ਤੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ। 'ਵਾਰਾਂ' ਵਿਚ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਘੂਕਰ ਹੋਣ ਕੇ ਇਹ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਛਈਂ' ਤੇ 'ਜਿੰਦੂਏ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

कई महिलाओं ने मेरे कान भरे कि गचि मुझे छोड़कर बांकङ् से विवाह करना चाहती है। और मैंने स्वयं भी उन दोनों को दो बार अंधेरे में बातचीत करते देखा। एक बार देलङ् उत्सव के दिन मुचुप के पास और दूसरी बार बांकङ् के मचानघर के अगले हिस्से में। बांकङ् के अगले मचान से उन दोनों की बातचीत भी मैंने सुनी। हां, यह ठीक है कि बाद में तुमसे सुना कि वह बांकङ् से विवाह करना नहीं चाहती थी, बल्कि तेरे लिए ही बांकङ् को दूल्हा बनाना चाहती थी। फिर भी, मैं जोर दे रहा हूं कि वह बांकङ् से ही विवाह करना चाहती है। इसी से मैं उसका परित्याग कर सकता हूं। और तब, पंचायत मुझे दंडित नहीं कर सकती, बल्कि बांकङ् को ही दंडित करेगी।"

"लेकिन यदि बांकङ् और गचि ही पंचायत में जीते?"

"वे जीत नहीं सकते।"

"तू यह कैसे जान गया?"

"मैंने दुर्ग की तरह चारों ओर से नाकेबंदी कर रखी है।"

"मतलब?"

"गणमान्य लोगों को मैंने अपनी मुट्ठी में कर लिया है।"

कुछ समय तक नीरवता रही।

"मैं परसों तक पंचायत बुलाऊंगा," कारदुग ने फिर कहा, "गरमी से पहले बुलाने की सोची थी, पर परिस्थिति देखकर ही व्यवस्था करनी होगी। हमारा विवाह जल्द-से-जल्द होना चाहिए। अब तू कोई और नहीं, मेरी ही पत्नी होगी।"

लियि खामोश रही।

कारदुग ने जल रही आग से लकड़ियों को हटा दिया। अंगारों से लकड़ियों को अलग कर देने पर लपटें धीरे-धीरे बुझ गईं। अंगारों से छोटी-छोटी लपटें निकल रही थीं। अभी भी थोड़ी-थोड़ी रोशनी हो रही थी। धीरे-धीरे वह रोशनी भी मद्धिम पड़ने लगी। कारदुग की विपरीत दिशा में अंगीठी से कुछ दूरी पर लियि बैठी थी। आग की चमक धीरे-धीरे मद्धिम होते आने से उसे सूत कातने में असुविधा होने लगी। उसने आग की ओर देखा। आग बुझानेवाली है। उसने उठकर जैसे ही बुझी हुई लकड़ियों को आग में डालना चाहा, वैसे ही कारदुग ने उसका हाथ पकड़ लिया। उसने आश्चर्य से सिर उठाया और कारदुग की ओर देखा।

"लियि!" गचि की आवाज थी।

"गचि हो क्या," लियि ने कहा, "इतनी रात क्यों कर दी?"

कारदुग ने चटपट लियि का हाथ छोड दिया।

गचि अंदर आ गई। अब तक आग फिर से जल उठी थी।

कारदुग को देखकर गचि छुईमुई की तरह कुम्हला गई।

"अच्छा लियि," कारदुग ने उठकर कहा, "लिब यदि कुछ-एक दिनों में नहीं आए तो मुझसे कहना। मैं भी उसकी खबर लेता रहूंगा। अच्छा, मैं चलता हूं।" वह चला गया।

"ठीक है, जा।"

9. ਲੋਕ-ਕਲਾ

ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਵਾਂਗ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਾਨਸਕ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸੁਹਜ-ਰਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਲਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਿੰਜ ਕੇ ਰਸਾਇਆ ਪਕਾਇਆ ਤੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਅਤੇ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਵਿਗਸੀ, ਲੋਕ-ਕਲਾ ਅਖਵਾਈ। ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਿਫ਼ਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਹਜ ਰਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਜਨ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇੱਕਰਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਹਜ ਤੇ ਫਬਨ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਲ੍ਹੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਖ਼ਾਹਸ਼ਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਖੁਰ ਖੁਰ ਕੇ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦਾ ਤੇ ਸੰਵਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਸਾਦਾ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬਲ ਕਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਛੱਬੀ ਨੂੰ ਮਨਮੋਹਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਲਾ ਘਰਾ ਦਾ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵੇਗ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਇੱਕ ਜਲੌ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੇ ਖੇਸ, ਦਰੀਆਂ, ਗਲੀਚੇ ਅਤੇ ਫੁੱਲਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ, ਪੈਟਰਨਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ, ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਘਰੋਗੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪ ਤੇ ਨਕਾਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਛੱਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨਾਲ; ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਧਾਤ ਦੇ ਬਣੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ, ਵੇਲਾਂ ਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨਾਲ, ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਉੱਕਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਜਨੌਰਾਂ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ, ਇਹ ਕਲਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਖਲੇਰਦੀ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਲਿੱਪੀ ਵਾਂਗ ਦੈਵੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ, ਭੈਆਜੀਤ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੱਤਵਾਦੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

"गचि !"
"हां।"
"सोने का समय हो गया न?"
"हूं।"
लियि ने बिस्तर ठीक किया।
"अच्छा, तो आ !" लियि ने गचि को पुकारा।
लियि और गचि एक साथ एक ही बिस्तर पर लेट गईं।

बाईस

आज मुचुप में पंचायत बैठी है। सभी लोग यहां इकट्ठे हुए हैं। कुछ ही देर में पंचायत शुरू होनेवाली है। वादी और प्रतिवादी दोनों पक्षों ने पंचायत के लिए आपङ् की व्यवस्था की है — पंचायत के लोग पीएंगे। गांव के सभी बड़े-बुजुर्ग लोग उपस्थित हैं। लोग अनगिनत हैं। इसीलिए आपङ् भी उसी अनुपात में दोनों ओर से लाई गई है। नवयुवक लोग आपङ् बांटते फिर रहे हैं।

कारदुग का पिता सोच रहा था कि मेरा मन पंचायत बुलाने का नहीं था। मन था दोष स्वीकार करने का। इस वृद्धावस्था में न्याय के नाम पर किसी के प्रति अन्याय करने का मेरा मन नहीं था। असत्य की ओट में सत्य का मुखौटा पहनकर किसी का अनिष्ट करने की इच्छा नहीं थी मेरी। स्वयं कन्या खोजकर लाना और अकारण उसे दुत्कारने का मन नहीं था मेरा। गचि का कोई दोष नहीं है, उसने कुछ भी बुरा काम नहीं किया है। एक दिन जिस गचि को योग्य समझकर बहू-रूप में स्वीकार किया था, उस गचि के चरित्र में कोई भी परिवर्तन नहीं हुआ है। लेकिन यदि इच्छा ही न हो तो क्या हो सकता है? मैं अपने बेटे को समझ नहीं सका। अपना पूरा स्नेह गचि को न दे सका। यदि मैं कहूं कि गचि अब भी मेरी बहू है, तो मेरे बेटे की बदनामी होगी। मेरा विश्वासी बना रहना भी तभी संभव है, यदि मैं ऐसा कहूं। लेकिन मेरे बेटे के चरित्र की बदनामी का मतलब है मेरी अपनी बदनामी — अपने वंश की बदनामी।

"सज्जनो," पिंडली तक लंबा लाल चोंगा पहने और हाथ में भाला लिए प्रधान ने कहा, "आज की पंचायत इसलिए बुलाई गई है कि मिङ्गर की ओर से एक शिकायत आई है। शिकायत यह है कि मिङ्गर के बेटे कारदुग की पत्नी को पाग्बाङ् के बेटे बांकङ् ने जबर्दस्ती ले भागने की कोशिश की है। शिकायत कहां तक सच है, हम कह नहीं सकते। सच-झूठ को प्रमाणित करने का दायित्व पंचायत के सुपुर्द किया जाता है।" और वह अपने आसन पर बैठ गया।

"महाशयो," एक बुजुर्ग आदमी ने उठकर कहा, "हमारी पंचायत में ऐसी शिकायतें बहुत आती रही हैं। ऐसी शिकायत के सत्यासत्य को प्रमाणित करना किसी आदमी की हत्या के अभियोग को प्रमाणित करने से भी ज्यादा कठिन होता है।" उसने रस लेते हुए आगे कहा,

ਥੇਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵੇਲੇ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਖਿਡੌਣੇ (Terracottas) ਹਨ, ਜੋ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਇਹ ਖਿਡੌਣੇ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦੇ ਬੜੇ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਗੁੰਨੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਦਰ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਕਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸੀ—ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰਨਾ, ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਨਿਖਾਰਨਾ। ਹੜ੍ਹਪਾ ਤੇ ਰੋਪੜ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ, ਠੀਕਰ-ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ ਨੁਹਾਰ, ਅਨੁਪਾਤ ਤੇ ਬਣਤਰ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਦਰਾਵੜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਧਰਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖਿਆ। ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਉਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ, ਕੁਝ ਮੋਹਰਾਂ ਉਤੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ, ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਸਧਾਰਣ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਕਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਠੀਕਰ-ਮੋਹਰਾਂ ਉਤੇ ਘੋੜਾ, ਕੁੱਤਾ, ਭੇਡ, ਸੂਰ, ਝੋਟਾ, ਬਲਦ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਬੜੀ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕਰ-ਮੋਹਰਾਂ ਉਤੇ ਉੱਕਰੇ ਪਸ਼ੂ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ (Totem) ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਉਤੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਅੱਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੋਹਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਤਪੱਸਵੀ ਤੱਪ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਅਨੇਕਾਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿੱਖਰੀ। ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੰਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ' ਪਿਆ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਇਸ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ। ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਤੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਕਸ਼ ਉੱਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਕਲਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿੱਖਰੀ ਤੇ ਵਿਗਸੀ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਦੇ ਚਿੱਤਰ। ਕਾਂਗੜਾ ਇੱਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰ-ਥਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਥੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਵਿਗਸਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੇ। ਦੂਜਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਲੋਕ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੇ ਰਹੇ। ਪਹਾੜੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰਾਗ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਤਿਰਆ

"सब कोई देख रहे हैं, आप लोग क्या कहते हैं ?"

सभी खामोश हैं।

"सब चुप क्यों हैं ?" लियि ने उत्तेजित होकर कहा, "चुप रहने का क्या अर्थ है ? सबके गूंगे हो जाने का मतलब क्या है ? क्या यही है न्याय ? यही है सत्य ? यही है सुविचार ? यही है पतितों-पीड़ितों-दुखितों का आश्रय-स्थल ? क्या यही है आंसुओं में डूबे आम आदमियों का शांति-स्थल ? यही है क्षुधातुरों का अन्नभंडार ? इसे ही कहते हैं पंचायत ? किसे कहते हैं पंचायत, जो संस्था आंसुओं की धारा में आंसुओं की एकाधिक धाराएं और प्रवाहित कर देती है ? जो संस्था भूख से व्याकुल लोगों के मुंह से भात का निवाला छीन लेती है, जो संस्था पीड़ितों के सीने को दाओ से घोंप-घोंपकर उनकी यंत्रणा को बढ़ा देती है, जो संस्था हंसनेवालों की हंसी को ऊंचा कर देती है, जिस संस्था में सुविधावादी लोग सुविधा का जाल फैलाकर सभी सुविधाओं को हड़प जाते हैं, क्या ऐसी ही संस्था को पंचायत कहते हैं ? इन्हीं लोगों ने पंचायत के नाम को कलंकित किया है।"

"अच्छा तुझे जो कहना है, कह।" प्रधान ने उठकर कहा।

"तू कह नहीं सकती," कारदुग ने लियि का मुंह हाथ से बंद किया और कहा, "नहीं कह सकती तू !"

लियि थोड़ा भी नहीं हिली-डुली। कई नवयुवक तेजी से आए और कारदुग को घसीटकर ले गए।

"मेरे बोलने से पहले ही प्रमाण मिल गया," लियि ने कहा, "प्रमाण मिल जाने के बाद भी क्या कुछ कहना पड़ेगा ?"

गणमान्य लोगों ने एक-दूसरे की ओर देखा।

"यदि कहना ही है, तो कहती हूं," लियि ने फिर कहा, "कारदुग गचि को पसंद नहीं करता था। मां-बाप के जोर देने पर ही उसने उससे विवाह किया था। यह बात मैंने किसी और से नहीं सुनी, स्वयं कारदुग ने कही है। उधर कारदुग खुद भी सुन रहा है। वह मुझे ही चाहता था, लेकिन गचि के रहते वह मुझसे विवाह कर नहीं सकता। वह गचि का परित्याग कर मुझसे विवाह की बात सोचने लगा। पर उसे सुयोग नहीं मिल रहा था। मैं संक्षेप में ही कहती हूं। इसी समय इसे एक सुअवसर मिला। गचि ने मेरे लिए बांकङ् को दूल्हा ठीक किया। इस विषय में बांकङ् और गचि के बीच कई बार बातें हुईं। लेकिन कारदुग ने दूसरों से कहा कि गचि ही बांकङ् से विवाह करना चाहती है। और यह बात बहुतों के मन में बैठ भी गई। परसों उसने मेरे घर में ये सारी बातें खुद ही कहीं। इस तरह गचि को बदनाम कर उसे छोड़ना और मेरे साथ विवाह करना चाहता था कारदुग ! और परसों रात..."

कारदुग फिर बिजली की गति से लपका और लियि के चेहरे पर मुक्के से बार-बार प्रहार करने लगा। लियि जमीन पर लुढ़क गई। लोग दौड़कर आए और कारदुग को खींचकर ले गए। मुचुप के फर्श पर खून की नदी बह चली।

गचि दौड़कर आई और लियि के ऊपर पछाड़ खाकर फफक-फफककर रोने लगी, "लियि, लियि, तू मुझे छोड़कर कहां जाएगी ? मुझे छोड़कर मत जाना। तूने मेरे लिए अपने प्राण क्यों

ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿੱਕਦੇ ਹਨ।

ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ-ਕਲਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਹਜ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਤਰਖਾਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਖੋਰਿਆ ਹੈ। ਤਰਖਾਣ ਘਰਾਂ ਲਈ ਪਲੰਘ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਚਰਖੇ ਬੜੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਘੜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਵੇਲ ਬੂਟੇ ਤੇ ਜਨੌਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਉਭਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਂਗਲੇ ਚਰਖਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਟੁਕੱੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੱਤਣ ਵਾਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਕਸ, ਉਸ ਦੇ ਚਰਖੇ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦੇ ਉਸ ਦੀ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ, ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ-ਕਲਾ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਨਿੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬੂਟੇ ਤੇ ਜਨੌਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਪੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਲਾ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਤਸਯਾ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ, ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਕੱਟਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਬੂਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੂਹੇ ਕਦੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿੱਖਰਾਂ ਛੂੰਹਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਜੜਾਊ ਕੰਮ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਰਗੀ ਜੜ੍ਹਤਕਾਰੀ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੰਦ ਖੰਡ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੰਦ ਖੰਡ ਦੇ ਰੰਗਲੇ ਚੂੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਰਵਾਜ ਨੇ ਦੰਦ ਖੰਡ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ। ਦੰਦ ਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਕਸੇ ਦਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਕਢਾਈ ਵਾਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਨਸਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਨਿਆਰੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੁਹਜ ਭੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੁਰਖੀ ਅਨੁਭਵ ਖੋਰ ਕੇ, ਕਈ ਪੈਟਰਨਾਂ, ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਘੜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਲਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਸੌ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪੈਟਰਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਡੀਜ਼ਾਇਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਸੰਵਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਬੀਆਂ ਵੀ ਉੱਕਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ, ਚੰਨ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉੱਕਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਵ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵੇਲ-ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੇ ਮਲ ਲਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਖਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਹਰ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪੈਟਰਨ ਉਤੇ, ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੇਮੇਲ ਤੇ ਅਮੁੱਲ ਚੀਜ਼ ਹੈ।

मुद्रक : ब्यूटी प्रिंट, 10/8020 मुलतानी ढाडा, पहाडगंज, नई दिल्ली-55